

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
74
2023

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Ermeni Harfli Türkçe Romanlarda Din Kurumu ve
Çağdaş Arap Harfli Romanlarla Karşılaştırılması

Safiye AKDENİZ

Van Doğumlu "Millet-i Sadıka" Ermeni Memurlar (1879 –1909)

Serkan ERDOĞAN

9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası

Engin ÖZTÜRK

ÇEVİRİ

İlisulu Mustafa Efendi'nin 'Tarih-i Harb' Adlı Eseri:
Giriş, Tercüme ve Notlar

Yusuf İslam YILMAZ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2023, Sayı 74

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tuğçe TECİMER ÖZÜBERK

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

DİL EDITÖRÜ

Hülya ÖNALP

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 28 Kasım 2023

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 200 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER (CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	7
(Editorial Note)	
BAŞYAZI	9
(EDITORIAL)	
Olaylar ve Yorumlar.....	9
(Facts and Comments)	
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ	65
(RESEARCH ARTICLES)	
Ermeni Harfli Türkçe Romanlarda Din Kurumu ve Çağdaş Arap Harfli Romanlarla Karşılaştırılması.....	65
(<i>The Religious Institution in Turkish Novels with Armenian Letters and Their Comparison with Contemporary Novels with Arabic Letters</i>)	
Safiye AKDENİZ	
Van Doğumlu “Millet-i Sadıka” Ermeni Memurlar (1879 –1909).....	91
(<i>“Millet-i Sadıka” Armenian Civil Servant Born in Van (1879 –1909)</i>)	
Serkan ERDOĞAN	
9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans’ın Armenia’daki Din Politikası.....	113
(<i>Religious Policy of Byzantine in Armenia in the 9th and 11th Centuries</i>)	
Engin ÖZTÜRK	
ÇEVİRİ	135
(TRANSLATION)	
İlisulu Mustafa Efendi’nin ‘Tarih-i Harb’ Adlı Eseri: Giriş, Tercüme ve Notlar.....	135
(<i>Mustafa al-İlisuvi’s Historical Work “Tarikh al-Harb”: Introduction, Translation and Notes</i>)	
Yusuf İslam YILMAZ	
YAZIM KURALLARI	150
(STYLE SHEET)	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Safiye AKDENİZ

1991 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitede başladığı yüksek lisans öğrenimini 1994 yılında "Arap Harfli Yeni Türk Edebiyatı Antolojilerinin Mukayeseli Tetkiki" başlıklı teziyle tamamladı. "Cahit Sıtkı Tarancı'nın Üslubu" adlı teziyle 2000 yılında Yeni Türk Edebiyatı alanında doktora derecesi aldı. Halen Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalında doçent olarak görev yapmaktadır.

Serkan ERDOĞAN

2015 yılında Dicle Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. Yüksek lisans eğitimine Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'nde devam ederken, 2016 ile 2019 yılları arasında Tahran'da Farsça dil eğitimi aldı. 2019 yılında yüksek lisans eğitimini tamamladı. YÖK'ün 100/2000 öncelikli alan projesi ile doktora çalışmalarına başladı ve 2023 Mayıs ayında "Kuruluşundan Meşrutiyet'e Nevşehir 1718-1876 (Fiziki, İdarî, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı)" adlı çalışması ile doktora mezun oldu. Yazar iyi düzeyde Farsça, Osmanlı Türkçesi ve orta düzeyde Arapça bilmektedir. Halen Uşak Üniversitesi bünyesinde yürütülmekte olan Avrupa Birliği Projesinde uzman olarak görev yapmaktadır.

Engin ÖZTÜRK

2015 yılında Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta-Çağ Anabilim Dalını kazanarak "Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)" adlı yüksek lisans tezini hazırladı. 2022 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Doktora Programını "Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)" başlıklı teziyle tamamlayarak doktor unvanını aldı. Yazar modern dillerden İngilizce ve Fransızcanın yanında klasik dillerden de Latince ve Antik Yunanca bilmektedir.

Yusuf İslam YILMAZ

2007 yılında Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimine başladı. 2015 yılında Saratov Devlet Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2017 yılına kadar Rusya'da bulunan yazar 2020 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora eğitimine başladı. Aynı zamanda BM'ye bağlı Uluslararası Göç Örgütü Sivas sorumlusu olarak göç üzerine çalışmalar yaptı. Hâlihazırda TUBİTAK 2214A programı bursiyeri olan yazar Osmanlı Tarihi üzerine yayın yapan Kadim Dergisi'nin sekreterliğini yürütmekte ve tez çalışmalarına devam etmektedir.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Değerli okurlarımız, Ermeni Araştırmaları dergisinin 74. sayısında bir başyazı, üç araştırma makalesi ve bir makale çevirisi bulunmaktadır.

“**Olaylar ve Yorumlar**” başlıklı editoryal yazıda Alev Kılıç, Haziran-Kasım 2023 tarihleri arasında Ermenistan’da meydana gelen iç gelişmeler, dış dinamikler, Azerbaycan’ın 19 Eylül’de başlattığı antiterör operasyonu ile Karabağ’ın bütünü üzerinde egemenlik tesis etmesi, Zangezur ulaşım koridoru, Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler vb. konuları ele almaktadır. Rusya’nın Ukrayna savaşı nedeniyle bölgeye ilgisinin ve etkisinin zayıflaması, Batının ise Rusya’ya ikinci bir cephe açmak, Rusya’nın güney Kafkaslardaki nüfuzunu azaltmak üzere Ermenistan’ı yanına çekme girişimleri ve Paşinyan’ın Rusya’ya karşısına almak pahasına Batı’nın yaklaşımına yeşil ışık yakması üzerinde durulmuştur. Ermenistan’ın Kasım ayında geliştirdiği “Barış Kavşakları” projesi ulaşım sorununun çözülebileceği iyimserliği uyandırmıştır. Kılıç, tüm bu gelişmeleri ele almaktadır.

74. sayımızda yer alan ilk araştırma makalesi Safiye Akdeniz’in “**Ermeni Harfli Türkçe Romanlarda Din Kurumu ve Çağdaş Arap Harfli Romanlarla Karşılaştırılması**” başlıklı çalışmasıdır. Akdeniz makalesinde Arap harfli ilk Türkçe romanlardan önce Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış metinlerde Batılılaşmanın/modernleşmenin din kurumunu nasıl etkilediği ve bunun edebî metinlere ne şekilde yansıtıldığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Müslüman Osmanlı yazarların yazmış oldukları ilk romanlarda bu konunun nasıl ele alındığı araştırılmakta ve iki kesimin bu açıdan karşılaştırılması yapılmaktadır. Ermeni cemaatinde keskin bir şekilde görülmekte olan mezhep ayrılıkları da çalışmada kullanılan eserler üzerinden incelenmektedir.

İkinci araştırma makalesi Serkan Erdoğan tarafından kaleme alınan “**Van Doğumlu “Millet-i Sadıka” Ermeni Memurlar (1879 –1909)**” başlıklı çalışmasıdır. Erdoğan makalesinde 1879’da II. Abdülhamid’in emriyle tutulan ve Osmanlı Devleti’nde istihdam edilen memurların biyografilerinin yer aldığı Sicil-i Ahval Defterlerine göre Van doğumlu Ermeni Osmanlı memurlarının özgeçmişlerini incelemiştir.

Üçüncü makale Engin Öztürk’ün “**9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans’ın Armenia’daki Din Politikası**” başlıklı çalışmasıdır. Öztürk makalesinde Arap

egemenliğinden sonra Bizans'ın bölgedeki din politikasını çeşitli kaynaklardan elde ettiği verileri karşılaştırarak incelemiştir.

74. sayımızda bir adet makale çevirisi makalesi bulunmaktadır. R.S. Abdulmecidov - M.G. Shehmagomedov tarafından Rusça olarak yazılmış **“İhsulu Mustafa Efendi'nin ‘Tarih-i Harb’ Adlı Eseri: Giriş, Tercüme ve Notlar”** başlıklı çalışma Yusuf İslam Yılmaz tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 20.11.2023

Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 9-64.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Haziran-Kasım 2023 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış dinamikler, Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki egemenliğini sağlaması sonrası barış anlaşması sürecindeki gelişmeler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme sürecinin seyri ele alınmaktadır.*

Dönem içinde Ermenistan'ın başlıca uğraşı ve kaygısı 44 günlük savaşı sona erdiren 9 Kasım 2020 ateşkes anlaşmasını olabildiğince lehine çevirebilecek bir barış anlaşması arayışı içinde geçmiştir. Ateşkes anlaşmasının üçüncü tarafı ve uygulanmasının gözetimini üstlenen Rusya'nın Ukrayna savaşı nedeniyle bölgeye ilgisinin ve etkisinin zayıflaması, Batının ise Rusya'ya ikinci bir cephe açmak, Rusya'nın güney Kafkaslardaki nüfuzunu azaltmak üzere Ermenistan'ı yanına çekme girişimleri Ermenistan'da olumlu karşılık bulmuştur.

Esasen Batı yanlısı bir platformla yönetime gelen Başbakan Paşinyan Batının bu yaklaşımına, Rusya'yı karşısına almak pahasına, yeşil ışık yakmış, Azerbaycan ile barış anlaşması görüşmeleri, Moskova'nın ikinci plana düştüğü, Brüksel ve Vaşington odaklı yürütülmeye başlanmıştır. Batının başta dengeli olarak başlattığı bu süreç, doğası icabı ve muhtemelen Ermenistan'a bulunulan vaatlerden dolayı, Ermeni yanlısı bir çizgiye girince, Azerbaycan Batının girişimlerine tavır koymaya ve davetlerine katılmamaya başlamıştır.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Azerbaycan'ın 19 Eylül'de 24 saatlik bir askeri harekât ile Karabağ'daki ayrılıkçı yönetime son vermesi ve Karabağ'ın bütünü üzerinde egemenliğini tesis etmesi, Barış Anlaşması önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmış ancak üç sorunlu konu, sınırların tespiti ve bunun bir alt başlığı olarak Ermenistan içindeki anklavlar, göç eden nüfusun karşılıklı olarak geri dönmeleri ve Zangezur ulaşım koridoru konusu gündemdeki yerini korumaya devam etmiştir. Ermenistan'ın Kasım ayında geliştirdiği "Barış Kavşakları" projesi ulaşım sorununun da çözülebileceği iyimserliği uyandırmıştır.

Türkiye ile ilişkiler barış anlaşması sürecindeki gelişmeye bağlı ve paralel olarak olumlu beklenti anlayışını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Paşinyan, Mirzoyan, Grigoryan, Asriyan, Putin, Erdoğan, Lavrov, Fidan, Blinken, Michel, Karabağ, Zangezur koridoru, Barış kavşakları, UAD, CSTO.

Abstract: *This article covers the period of June-November 2023 of the internal developments in Armenia, the international standing and relations of Armenia, the progress in concluding the peace agreement following the establishment of full sovereignty of Azerbaijan in Karabagh and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

During the period, the main concern of and effort by Armenia was focused on the availability of modifying the cease-fire agreement of 9 November 2020 that ended the 44-day war, through a peace agreement to its favour to the extent possible.

The third party to the cease-fire agreement and supervisor of the implementation of the agreement, Russia's weakening interest and impact in the region stemming from its war with Ukraine on the one hand and the strategy of the West to distract Russia on a second front as well as its initiative to align Armenia on its side with a view to reducing the influence of Russia in the South Caucasus has received a positive response from Armenia.

Prime Minister Pashinyan, who was elected on a pro-West platform, has given green light to this initiative of the West at the expense of alienating Russia, whereby peace agreement negotiations with Azerbaijan have primarily moved on to Brussels and Washington D.C., leaving Moscow at a secondary status.

When this process encouraged by the West started initially in a balanced manner, but inherent in its nature and possibly due to promises made to Armenia, deviated to a biased pro-Armenian course, it has caused Azerbaijan to keep its distance and eventually to refuse to attend the invitations.

The 24-hour military operation of Azerbaijan on 19 September which brought the end of the separatist administration in Karabagh and established its full sovereignty on the whole territory of Karabagh has thus removed the major hurdle before the peace agreement. However three points of dispute, the demarcation of borders and, a sub item under this heading, the enclaves within Armenia, the return of refugees to their homelands on a reciprocal basis and the opening of the transport corridor of Zangezur have kept their places in the agenda. The “Peace Crossroads” Project Armenia announced in November has raised the optimism that a solution to the transport issue could be at hand.

Relations with Türkiye have kept their positive impetus in line and tandem with the development in the peace process between Armenia and Azerbaijan.

Keywords: Pashinyan, Mirzoyan, Grigoryan, Asriyan, Putin, Erdoğan, Lavrov, Fidan, Blinken, Michel, Karabagh, Zangezur corridor, Peace Crossroads, UAD, CSTO.

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Barış anlaşması süreci ve bu sürecin sorunlu alt başlıkları, Karabağ ve Karabağ'da yaşayan Ermenilerin statüsü, Azerbaycan ile sınır tespitinde karşılıklı iddialar, Laçın koridoru bağlantısı, Zangezur koridorundan ulaşım, Karabağ'dan göç eden Ermeni nüfus ve bunların statüsü dönem içinde Ermenistan'ın iç gündemini meşgul eden ve yönetime karşı muhalefeti harekete geçiren başlıca konular olmuştur.

Yönetim-Kilise gerginliği dönem başında yeniden alevlenmiş, Başbakan Paşinyan yönetimin icraatını eleştiren tutumunu sürdüren Kiliseyi siyasete karışmaması konusunda sert sözlerle uyarmıştır. Kilise yetkilileri ise alttan almamış, doğru bildiklerini ifadeye devam edeceklerini yinelemiştir. Yüksek Din Konseyinin Katolikos Karekin II'nin başkanlığındaki olağan toplantısında 8 Haziran'da yapılan açıklamada Paşinyan'ın barış anlaşması süreci eleştirilmiş, devletin şerefine rencide edildiği ve milletin aşağılandığı iddia edilmiş, yasa dışı, kendinden menkul "Artsakh" devletinin kendi kaderini tayin hakkından hiçbir şekilde vazgeçilemeyeceği kaydedilmiştir.

Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF) partisinin harekete geçirdiği muhalefetin aynı doğrultudaki yönetim aleyhtarı protesto gösterileri ve bildirileri de dönem başından itibaren yoğunlaşma eğilimine girmiştir. EDF lideri 13 Haziran'da yaptığı konuşmada muhalefeti yaz ayları boyunca ortak gösterilerde ve eylemde bulunmaya davet etmiştir. EDF diaspora Ermenileri arasında da Ermenistan yönetimi ve Paşinyan karşıtı faaliyetini yoğunlaştırmış, bazı diaspora EDF militanlarının bu nedenle Ermenistan'a girişi engellenerek Erivan hava alanından geri çevrilmiştir.

Mayıs ayı sonunda Başbakan Paşinyan'ın Cumhurbaşkanı Kaçaturyan ile yaptığı görüşme basında ayrıntılı biçimde yer almış ve yönetimin birlik içinde olduğu, bir çatlak bulunmadığı mesajını vermiştir. Cumhurbaşkanı görüşmede şu beyanda bulunmuştur:

"Sayın Başbakan, öncelikle size ve hükümetinize, bölgede barışın tesisine yönelik sürdürdüğünüz politikanıza, desteğimi ifade etmek isterim. Bu bağlamda, geçen hafta siyasi hayatımızda önemli bir gelişme oldu. Brüksel'deki toplantıda Ermenistan Cumhuriyetinin görüşünü, yani Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kabul ettiğimizi ve Azerbaycan'dan da aynı yaklaşımı beklediğinizi açıklıkla ifade ettiniz. Bunun çok önemli bir beyan olduğunu düşünüyorum. Cumhurbaşkanlığı-Parlamento-Hükümet üçlüsü arasında yapıcı bir iş

birliği kurulmuş olduğunu görüyorum ve bunu özellikle bu dönemde çok önemli buluyorum.”¹

Geçmiş dönemin yöneticilerine karşı sürdürülen yolsuzluk suçlamaları kapsamında, 15 Haziran’da Eğitim eski bakanı ve bir belediye başkanı tutuklanmıştır.² Yolsuzluk nedeniyle tutuklanan Savunma eski bakanının serbest bırakılma talebi reddedilmiş ve mahkeme 30 Ağustos’ta tutukluluğunun devamına karar vermiştir.³

Azerbaycan ile savaştan sonra, barış anlaşması imzalanamamış olması nedeniyle devam edegelen gerginliklerin, sınırda zaman zaman cereyan eden küçük çaplı çatışmaların ve Karabağ Ermenileri konusunun gündemi oluşturduğu, Paşinyan yönetimi aleyhindeki gösteri ve eylemlerin yoğunlaştığı bir ortamda, 17 Eylül’de yapılan başkent Erivan Belediye başkanlığı seçimleri güvenilir ve esas alınabilecek bir siyasi gösterge olmuştur. İki ana muhalefet partisinin katılmama kararı aldığı seçime katılım çok düşük düzeyde kalmış, seçmenlerin sadece %28,46’sı oy kullanmıştır. Adayların hiçbiri gerekli oy çoğunluğunu sağlayamamıştır. İktidar partisi en yakın takipçisinin çok önünde olsa da aldığı %32,5 oy oranı sonucu, 65 üyeli Belediye Meclisinde kazandığı 24 ye ile mevcut çoğunluğunu yitirmiş, kendi adayının başkan seçilebilmesi için ittifak kurmak zorunda kalmıştır. Bu şekilde iktidar partisinin adayı Avinyan 10 Ekim’de belediye başkanı olarak seçilmiştir. Paşinyan yönetimine karşı demokratik bir g yarışından kaçınan ana muhalefetin seçim sonuçlarına ilişkin yorumu, iktidar partisinin 2018 seçimlerinde 294.092 oy alırken bu kez 80.000’de kaldığı olmuştur.

Azerbaycan’ın 19 Eylül’de Karabağ’ın tamamı üzerinde egemenliğini sağlaması zerine Erivan’da geniş çaplı gösteriler ve eylem girişimleri başlamış, polisin müdahalesi çatışmalara dnrmştir. Karabağ Ermenilerinin Ermenistan’a göç etmeye başlamaları dönem içinde Ermenistan’daki en önemli ve öncelikli konuyu ve sorunu oluşturmuştur. Dışışleri Bakanlığı sözcüsü tarafından 4 Ekim’de yapılan açıklamada Karabağ’dan gelenlerin sayısının 100.632 olduğu bildirilmiştir.⁴ Ermenilerin sayılarla oynama konusundaki sicili

1 “Prime Minister Pashinyan Meets with President Khachaturyan”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 29 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/29/Nikol-Pashinyan-met-with-Vahagn-Khachaturyan/>.

2 Grisha Balasanyan, “Yerevan Police Arrest Former Education Minister for Money Laundering”, *Hetq*, 15 Haziran 2023, <https://hetq.am/en/article/157170>.

3 Artak Khulian, “Former Armenian Defense Chief To Remain In Jail”, *Azatutyun*, 30 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571274.html>.

4 “Number of Forcibly Displaced Persons from NK Stands at 100,632”, *Armenpress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121185.html>

hatırlandığında, bu veriler bu aşamada “kaydı ihtiyatla” not edilmektedir. Zira sayının yüksek olması bir yandan Ermenistan’ın ve onu destekleyen çevrelerin yaygın biçimde ileri sürdükleri “etnik temizlik” iddialarına güç katabilecek, diğer yandan talep edilen ve sağlanan mültecilere dış yardımların artmasına gerekçe oluşturabilecektir. Gidenlerin kaydını tutan Azerbaycan tarafından sayılarla ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Ermenistan ve yandaşları tarafından genel kabul gördüğü bilinen, Karabağ’da 120.000 yerli Ermeni nüfusu söylemi hatırlandığında, gidenlerin sayılarının düşük olması karşısında Azerbaycan’ın muhatap olabileceği suçlamalar bu ihtiyatın nedenini akla getirmektedir.

Ermenistan yönetimi, Karabağ’dan gelen Ermenilerin Ermenistan pasaportu sahibi olmalarının Ermenistan vatandaşlığına da hak kazandıkları anlamına gelmediğini ve kendilerine ancak geçici korumada göçmen statüsü tanınabileceğini bildirmiştir. Hatta bunlara Karabağ’da iken yapılan, ayda yaklaşık 30 milyon dolar tutarındaki sosyal yardım ve ödemelerden de yararlanamayacakları belirtilmiş, ancak bu karardan geri adım atılmıştır. Yönetimin bu yaklaşımının nedeninin bu göçmenleri tekrar geri dönmeye zorlamak olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan üzerinde bu yönde yoğun bir baskı Batılı yandaşları tarafından esasen başlatılmıştır. Bu insanları Azerbaycan vatandaşı olarak evlerinde kalmaya davet eden, ancak gönüllü olarak gitmelerine de engel olmayan Azerbaycan’ın ilke olarak geri dönüşe engel olmayacağı ancak olayların geldiği bu aşamada, Azerbaycan’ın da Ermenistan’dan göçe zorlanan Azerbaycanlıların Ermenistan’da terk etmek zorunda kaldıkları evlerine-yurtlarına geri dönmeleri “mukabele i bil misil” talebinde bulunacağı anlaşılmaktadır.

Aralık 2022’de Ermenistan güvenlik ve istihbarat sistemi içinde yeni bir “Dış İstihbarat Servisi” kurulması yasası kabul edilmiş, 4 Ekim’de bu servisin başına K. Grigoryan’ın atanması ile kurum fiilen hayata geçmiştir.⁵

Paşinyan 30 Ekim’de parlamentoda bütçe görüşmelerinde, 2024 yılı savunma bütçesinde önemli artışa gidileceğini, 2018 bütçesine kıyasla %125 artış öngörüldüğünü söylemiştir.⁶

5 Naira Bulghadarian, “Armenia’s First Foreign Intelligence Chief Named After ‘Training’”, *Azattyun*, 5 Ekim 2023, <https://www.azattyun.am/a/32624669.html>.

6 “Armenian PM Says Increasing Defense Spending is for Preparing for Peace”, *Arka.am*, 16 Kasım 2023, https://arka.am/en/news/politics/armenian_pm_says_increasing_defense_spending_is_for_preparing_for_peace/.

Ermenistan elektrik üretiminin yaklaşık %40'ını sağlayan, 1980 yılında işletmeye açılan ve ömrü 2036 yılına kadar uzatılan Metsamor nükleer santralının yerine yeni bir nükleer santral yapılması konusunu ele almak üzere Paşinyan Haziran ayı başında on üç kişilik üst düzey bir çalışma grubu tayin etmiştir. Santralin 420 megavatlık reaktörünü son olarak yenileyen Rus Rosatom şirketi konuya ilgi göstermiştir. Diğer taraftan ABD de konuya yakın ilgi duymaya başlamıştır. Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ın Mayıs 2022'de ABD ziyaretinde imzaladığı "Stratejik Nükleer İş birliği" anlayış belgesi kapsamında, ABD NuScale Power Corps şirketi küçük modüler reaktörler (SMRS) ile yenileme teklifinde bulunmuştur.⁷ Bu girişim aynı zamanda Ermenistan'ın enerji alanında Rusya'ya bağımlılığını azaltmayı hedeflemektedir.

Uluslararası Para Fonu Yönetim Kurulu 13 Haziran'da Stand-By anlaşması uyarınca yaptığı ilk incelemeyi tamamlamıştır. Bunun sonucu Ermenistan 18.4 milyon SDR daha alabilmektedir. Böylece alınan toplam SDR 36.8 milyona (yaklaşık 49 milyon dolar) ulaşmaktadır.

13 Haziran'da yapılan açıklamada Merkez Bankası 2023 yılı için %6,9 büyüme öngörmüştür.⁸ Maliye Bakanı ise 30 Ekim'de yaptığı açıklamada 2023 yılında en az %7,2 büyüme sağlanacağını, 2024 yılı için de %7 büyüme öngörüldüğünü söylemiştir.⁹

Ermenistan ekonomisindeki dikkat çeken hareketlilik özellikle Rusya ve İran ile olan ticari işlemlerdeki artışla bağlantılı olmuştur. Ermenistan'dan Rusya'ya ihracat 2022 yılında ve 2023 yılının Ocak-Mayıs döneminde üç kat artmıştır.¹⁰ Bu ihracata konu olan mallar esas itibarıyla üçüncü ülkelerde üretilen ve Ukrayna savaşı nedeniyle yaptırımlar altında bulunan Rusya'ya Ermenistan üzerinden ihraç edilen mallardan oluşmaktadır. Keza İran'ın Ermenistan'a ihracatı da İran resmi verilerine göre, 21 Mart-21 Haziran çeyreğinde, bir önceki aynı döneme göre %38,4 artmıştır. İran'ın Ermenistan'a petrol dışı mal ihracatı bir yıl içinde %62,5 artmış, 478 milyon dolar olmuştur.¹¹ Bu duruma

7 Robert Zargarian, "Armenian Task Force to Explore Nuclear Plant Options", *Azattyun*, 8 Haziran 2023, <https://www.azattyun.am/a/32450621.html>.

8 "Armenian Central Bank Raises 2023 Economic Growth Forecast to 6.9%", *Interfax*, 13 Haziran 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/91398/>.

9 "Armenia's Economy will Grow by 7.2% in 2023 and by 7% in 2024 - Finance Minister", *Arka News Agency*, 30 Ekim 2023, https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_economy_will_grow_by_7_2_in_2023_and_by_7_in_2024_finance_minister/.

10 "Armenia Sees Continued Surge in Trade With Russia", *Azattyun*, 12 Temmuz 2023, <https://www.azattyun.am/a/32500512.html>.

11 "Export from Iran to Armenia Increases over 38% in Q1", *Tehran Times*, 25 Temmuz 2023, <https://www.tehrantimes.com/news/487237/Export-from-Iran-to-Armenia-increases-over-38-in-Q1>.

müdahale etmek ihtiyacını duyan ABD, gelişmekte olan çok yönlü yakın ilişkileri çerçevesinde Haziran ayı sonunda Dışişleri Bakanlığı yaptırımlar koordinatörünü Erivan'a göndererek durum tespiti temaslarını başlatmıştır.¹²

2. Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşması Süreci

Kasım 2020'de Moskova'da imzalanan ateşkes anlaşmasından üç yıl sonra hala barış anlaşması imzalanamamış olması Ermenistan-Azerbaycan ikili ilişkilerini olduğu kadar bölgesel ilişkileri de etkileyen ve kısıtlayan bir engel olmaya devam etmiş, bunun ötesinde küresel boyutta bir gündem konusu olmuştur. ABD Dışişleri sözcüsünün bir vesileyle "güvenilir olmayan ortaklar" olarak nitelendirdiği bölge ülkeleri Rusya ve İran'ın çözümsüzlüğün sürmesinden şikayetlerinin bulunmamasının ve bölge dışı ülkeleri uzak tutma çabalarının da sürecin uzamasında payı olmuştur. Barış anlaşması önündeki en ciddi sorun olan Karabağ'ın ve orada yaşayan Ermenilerin statüsü konusu dönem içinde kademeli bir şekilde ve sonunda 19 Eylül'de, 24 saatlik bir askeri müdahale ile sonuçlandırılmıştır.

Başbakan Paşinyan son olarak Erivan'da 22 Mayıs'ta düzenlediği bir basın konferansında, tereddüde yer bırakmayacak açıklıkla, iki ülke arasında çalışmaları sürdürülen barış anlaşmasında Azerbaycan'ın Karabağ'da egemenliğini tanımayı kabul ettiğini duyurmuştur.¹³ Böylece sorunun toprak bütünlüğü ayağı açıklık kazanmıştır. Karabağ'da yaşayan Ermenilerin statüsü konusu ise çözüm bekleyen diğer ayak olarak kalmış, bu konu da 19 Eylül'de sonuca bağlanmıştır. Bekleneceği gibi, Paşinyan'ın açıklaması muhalefet tarafından şiddetle kınanmış, Karabağ Ermenileri öfke ve hüsrانlarını daha da ağır dile getirmiş, bu kararın Bağımsızlık Bildirisinin ve Ermenistan anayasasının ihlalini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Muhalifler, böyle bir anlaşmanın yasal dayanaktan yoksun olacağı görüşünü benimsemiştir. Radikal eylem ve söylemleriyle tanınan ve muhalefetin öncülüğünü yapan Daşnaksutyun (EDF) partisi lideri, sadece Karabağ'ın değil aynı zamanda Ermenistan'ın da teslimi anlamına gelen bu planı batırmak için her yola başvuracaklarını ilan etmiştir.¹⁴

12 Siranush Ghazanchyan, "Head of US Sanctions Coordination Office, Ambassador James C. O'Brien Visits Armenia", *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/head-of-us-sanctions-coordination-office-ambassador-james-c-obrien-visits-armenia/>.

13 Yavuz Aydın, "Paşinyan, Karabağ'ı da İçeren Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğünü Tanımaya Hazır Olduğunu Söyledi", *Anadolu Ajansı*, 22 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-karabagi-da-iceren-azerbaycanin-toprak-butunlugunu-tanimaya-hazir-oldugunu-soyledi/2903473>.

14 Astghik Bedevian, "Armenian Opposition Signals Protests Against 'Karabakh's Surrender'", *Azatoryun*, 22 Mayıs 2023, <https://www.azatoryun.am/a/32424296.html>.

İki en üst düzey Ermeni din adamı, Ecmiadzin ve Antelias katolikosları da ayrı ayrı yayınladıkları bildirimlerle Paşinyan'ın beyanını “kabul edilemez” olarak nitelemiş, Artsakh cumhuriyeti olarak tanımladıkları yasa dışı Karabağ Ermeni yönetiminin kendi kaderini tayin hakkından vazgeçilemeyeceğini tahrrikar ifadelerle kamuoyu ile paylaşmışlardır.¹⁵ Bunun ertesinde, Hıristiyan yayın organlarında, Katolik, Evanjelik, Ortodoks ayırımı gözetmeksizin, konuyu ve sorunu din çatışması üzerinden değerlendiren ve destekleyen yayınlar yaygınlaşmıştır. Bu yayınlar dönem içinde dozunu iyice artırmış, “kadim Hıristiyan anklavında aç bırakarak soykırıma maruz” kaldıkları,¹⁶ “Ermenilerin ikinci kez soykırıma uğradıkları” iddialarına uzanmıştır. Uluslararası Ceza Mahkemesi şaibeli eski Başsavcısı Ocampo'yu da saflarına çeken bu grup, adı geçen 7 Ağustos tarihli, Azerbaycan'ın eylemlerinin soykırım olduğunu ifade eden raporunu da hukuki kanıt olarak kullanmıştır.¹⁷

Ermenistan-Azerbaycan arasında barış anlaşmasını sağlamak üzere Mayıs ayında Vaşington ve Brüksel'de düzenlenen toplantıların hemen ardından üçüncü bir üçlü görüşme, Rusya Devlet Başkanı Putin'in davetine icabetle, 25 Mayıs'ta Moskova'da yapılmıştır. İki ülke lideriyle ikili olarak da görüşen Putin iki ülke arasındaki görüş ayrılıklarının “teknik nitelikte” ve “aşılabilir” olduğunu, iki ülke başbakan yardımcılarının bunlara çözüm bulmaları gerektiğini söylemiştir.¹⁸ Sonuç olarak, burada da somut bir gelişme kaydedilememiştir.

ABD'nin bölge özel temsilcisi L. Bono 25-26 Mayıs'ta iki ülkeyi ziyaret ederek üst düzey temaslarda bulunmuş, ABD'nin ilgisinin devam ettiğinin ve başat rol oynama kararlılığının işaretini vermiştir.¹⁹ Bono'nun sıfatına, fiilen kadük olan Minsk Grubu Eş Başkanı tanımlamasının da eklenmesi dikkat çekmiştir.

Karabağ sorununun çözüm bekleyen diğer ayağını ele almak üzere Azerbaycan'ın Karabağ Ermeni toplumunun temsilcilerine yaptığı görüşme davetine olumsuz yanıt verilmesi ve koşullar öne sürülmesi üzerine Cumhurbaşkanı Aliyev 28 Mayıs'ta bir uyarıda bulunarak, ancak “parlamento” feshedildiği “cumhurbaşkanı” teslim olduğu, bütün “bakanlar”, “millet vekilleri”, ve diğer görevliler istifa ettiği takdirde affedilebileceklerini beyan

15 “Armenian Church Again Warns Against ‘Humiliating’ Peace Deal,” *Azattyun*, 12 Haziran 2023, <https://www.azattyun.am/a/32455807.html>.

16 Gina Christian, “Ancient Christian Enclave Faces ‘Genocide by Starvation,’ Says Armenian Catholic Bishop”, *CNEWA*, 11 Eylül 2023, <https://cnewa.org/ca/ancient-christian-enclave-faces-genocide-by-starvation-says-armenian-catholic-bishop/>.

17 “Exclusive: Nagorno-Karabakh Exodus was Genocide, says Former ICC Chief Prosecutor Luis Moreno Ocampo”, *Armenpress*, 9 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123809.html>.

18 “Putin Hosts Fresh Talks Between Pashinian, Aliyev,” *Azattyun*, 26 Mayıs 2023, <https://www.azattyun.am/a/32428164.html>.

19 “US Envoy Again Visits Armenia, Azerbaijan,” *Mirror Spectator*, 1 Haziran 2023, <https://mirrorspectator.com/2023/06/01/us-envoy-again-visits-armenia-azerbaijan/>.

etmiştir.²⁰ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı bu uyarıya tepki göstererek, Azerbaycan'ın Karabağ Ermenilerini "etnik temizlik" ile tehdit etmekle kalmayıp, yeni bir saldırının zeminini hazırladığını iddia etmiştir.²¹ Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı bu iddiaları reddederek, Azerbaycan'ın Karabağ'daki yerli Ermeni nüfusu yeniden entegre edebilmek için gerekli bütün adımları atmayı amaçladığını bildirmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 30 Mayıs'ta Aliyev'in af beyanını memnuniyetle karşıladıklarını duyurmuştur.²² Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ABD'nin Aliyev'in beyanına övgüsünden üzüntü duyduklarını ifade etmiştir. Karabağ yasa dışı yönetimi de derin hayal kırıklığı ve şaşkınlık belirtmiştir.²³

Karabağ ayrılıkçı yönetimi Azerbaycan'ın silahlı kuvvetlerini terhis etme çağrısını da 6 Temmuz'da reddetmiştir. Üst düzey bir yetkili, ülkenin varlığını korumada yaşamsal bir dönemde savunma ordusunun görevini sürdürmesi esastır demiştir. Ermenistan Meclis Başkanı Simonyan AB'nin bazı ortaklarının askeri malzeme satın alabilmeleri için oluşturduğu "Avrupa Barış Fonuna" başvurduklarını ancak olumlu yanıt alamadıklarını açıklamıştır.²⁴

Avrupa Siyasi Topluluğunun 1 Haziran'da Moldavya-Kişinev'de yapılan ikinci toplantısı vesilesiyle AB Konseyi Başkanı C. Michel, taraflar arasında, Fransa Cumhurbaşkanı ile Almanya Şansölyesinin de katıldığı beşli bir görüşme düzenlemiştir. Toplantı sonrası Michel görüşmenin 21 Temmuz'da Brüksel'de yapılacak gelecek toplantı için iyi bir hazırlık teşkil ettiğini söylemiştir.²⁵

12 Haziran'da Vaşington'da yapılması planlanan Dışişleri Bakanları üçlü toplantısı son anda ertelenmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, toplantının Azerbaycan'ın talebi üzerine ertelendiğini söylemiştir.²⁶ Azerbaycan

20 "Azerbaijani President Gives Ultimatum to Karabakh Authorities," *Eurasianet*, 30 Mayıs 2023, <https://eurasianet.org/azerbaijani-president-gives-ultimatum-to-karabakh-authorities>.

21 "EU Urges Dialogue Between Azerbaijan, Karabakh Armenians," *Azatutyun*, 30 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32435480.html>

22 "Continued Peace Talks Between Armenia and Azerbaijan", U.S. Department of State, 30 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/continued-peace-talks-between-armenia-and-azerbaijan/>.

23 "Karabakh 'Deeply Disappointed' By U.S. Statement", *Azatutyun*, 1 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32438800.html>

24 "EU Has Denied Military Aid to Armenia", *Asbarez*, 5 Temmuz 2023, <https://asbarez.com/eu-has-denied-military-aid-to-armenia/>

25 "Remarks by President Charles Michel after his Meeting with the Leaders of Armenia, Azerbaijan, France and Germany", *European Council Council of the European Union*, 1 Haziran 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/01/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-the-leaders-of-armenia-azerbaijan-france-and-germany/>

26 Siranush Ghazanchyan, "New Round of Talks Postponed at the Request of Azerbaijan – Armenia MFA", *Public Radio of Armenia*, 8 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/08/new-round-of-talks-postponed-at-the-request-of-azerbaijani-sidd-armenia-mfa/>.

ve ABD tarafından bir açıklama yapılmamıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, ertelemenin bir takvim uyumsuzluğundan kaynaklandığını, yeni bir tarihin en kısa zamanda tespit edileceğini ümit ettiklerini ifade etmiştir.²⁷ Diğer taraftan, AGİT nezdindeki ABD Büyükelçisinin 6 Haziran’da özel oturumda sarf ettiği sözlerin Azerbaycan tarafında ciddi rahatsızlık uyandırdığı, Vaşington ve Brüksel’den açıklama istedikleri, alacakları yanıtta göre bundan böyle bu tarafların ev sahipliğinde görüşmelere devam edip etmemeye karar verecekleri yolunda haberler basına yansımıştır.

ABD’nin Ermenistan Büyükelçisi 3 Haziran’da televizyonda yayınlanan bir konuşmasında, Karabağ’daki Ermenilerin Azerbaycan yönetimi altında yaşayıp yaşayamayacakları konusunda, “bunun mümkün olduğuna inanıyor ve ümit ediyoruz” demesi Karabağ Ermeni yönetimi tarafından şiddetle eleştirilmiş ve reddedilmiştir. ABD’de, özellikle kongre üyeleri nezdinde yoğun lobi çalışmalarıyla tanınan Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) başkanı da bu koronun şefliğini üstlenmiş ve ABD yönetimini de hedef alan ayrıntılı bir açıklama yayınlamıştır.

Ertelenen Vaşington üçlü görüşmesi 27-29 Haziran tarihlerinde yapılmıştır. Toplantının açılış gününde Karabağ’daki ayrılıkçıların Azerbaycan askerlerine ateş açmaları olası bir barış anlaşmasının gerçekleşmesinden duyulan memnuniyetsizliğin ve torpilleme çabalarının işareti olmuştur. Bu toplantı bir kez daha ABD gözetiminde barış anlaşması girişiminin Rusya’nın yanı sıra Kiliseyi, Karabağ’daki ayrılıkçıları ve radikal muhalefetin öncülüğünü yapan Daşnaksutyun (EDF) partisini aynı cephede buluşturduğunu göstermiştir. ABD Dışişleri Bakanı Blinken toplantı sonrası yaptığı kapanış konuşmasında, nihai anlaşmaya varılması için daha yapılması gereken çok iş olduğunu vurgulamıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı’ndan 30 Haziran’da yapılan açıklamada, üzerinde anlaşmaya varılamayan iki temel konunun sınırların tespiti ile Karabağ Ermeni yönetimi ile Azerbaycan arasında diyalog tesis edilmesi olduğu, Karabağ’daki Ermenilerin haklarının ve güvenliğinin “uluslararası bir mekanizma” çerçevesinde garanti altına alınması gerektiği yinelenmiştir.

Dönem içinde AB ile üçlü görüşme süreci akamete uğrayınca, ABD tarafları 20 Kasım’da yeni bir üçlü görüşme için davet etmiştir. 15 Kasım’da Kongrede bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisinin Ermeni yanlısı ve Azerbaycan’ı suçlayıcı konuşması, 16 Kasım’da Senatonun Azerbaycan’a bütün askeri yardımın kesilmesi konusunda karar alması üzerine Azerbaycan ABD’nin yanlı tutumu

27 “U.S. Looks Forward to Rescheduling Postponed Armenia-Azerbaijan Talks in Washington”, *Armenpress*, 14 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113208/>.

nedeniyle toplantıya katılmayacağını resmen bildirmiştir.²⁸ ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 17 Aralık'ta yaptığı açıklamada durumu teyit etmiş, ABD'nin görüşme sürecinin ister burada, ister başka bir yerde, nerede olursa olsun devam etmesini desteklediğini, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunların barış görüşmeleriyle çözülmesine desteklerinin devam edeceğini belirtmiştir.²⁹

Başbakan Paşinyan 9 Haziran'da Bağımsız Devletler Topluluğu liderler zirvesi için gittiği Soçi'de Putin ile ikili bir görüşme yapmıştır. 25 Mayıs'ta Avrasya Ekonomik Konseyi toplantısı vesilesiyle Moskova'da Putin ile ikili ve üçlü görüşmeden sonra, 15 gün içinde ikinci kez yapılan bu görüşmede ikili konuların ve Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının ele alındığı belirtilmiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 16 Haziran'da yaptığı yazılı bir açıklamada, AB'nin Ermenistan'da üç gözlem merkezi daha açma kararını eleştirmiş, AB gözlem heyetinin asıl amacının Rusya'yı bölgeden dışlamak olduğunu iddia etmiştir. AB gözlem heyeti verdiği yanıtta, baştan beri, 103 üyeli heyetin altı merkezden faaliyet göstermesinin planlanmış olduğunu hatırlatmıştır.³⁰

24 Mayıs'ta parlamento oturumunda Paşinyan Azerbaycan ile aralarında bir de anklav sorunu olduğunu, her iki ülke toprakları içinde bu nitelikte küçük bazı köyler ve topraklar bulunduğunu, bu konuyu nasıl çözebileceklerini, takas yoluna mı gidileceğini veya başka bir çözüm mü bulunacağını henüz kararlaştırmadıklarını söylemiştir.³¹ Bu konu dönem içinde, barış anlaşmasının önündeki diğer bir engeli oluşturan sınırların tespiti çalışmalarının alt başlığı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

15 Haziran'da Laçın yolunda Ermenistan sınırında Azerbaycan'ın kurduğu kontrol noktasında, Azerbaycan sınır muhafızlarının, Rus barış gücünün görüş alanı içinde, kontrol noktasının bitişiğindeki köprünün diğer tarafına Azerbaycan bayrağı çekmelerine Ermenistan tarafından silahla müdahale üzerine çıkan çatışmadan Ermenistan Rus barış gücünü sorumlu tutmuş ve Ermenistan topraklarına müdahaleye sessiz kalmakla suçlamıştır. Rusya

28 Siranush Ghazanchyan, "Azerbaijan Accuses US of Bias, Refuses to Participate in a Meeting with Armenian FM in Washington", *Public Radio of Armenia*, 16 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/16/azerbaijan-accuses-us-of-bias-refuses-to-participate-in-a-meeting-with-armenian-fm/>.

29 "Washington Reaffirms Support for Armenia-Azerbaijan Peace Talks", *Azattyun*, 17 Kasım 2023, <https://www.azattyun.am/a/32688496.html>.

30 "EUMA: From Very Beginning European Union Mission in Armenia is Fully Transparent about Its Plan", *News.am*, 15 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/765530.html>.

31 "Armenia, Azerbaijan Have Reciprocally Recognized the Existence of Enclaves", *Armenpress*, 24 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111678.html>.

Dışişleri Bakanlığı sözcüsü bu eleştiriyi “bütünüyle yersiz” olarak nitelemiş ve olayın Ermenistan-Azerbaycan sınırlarının henüz belirlenmemiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Rusya Büyükelçisini davet ederek rahatsızlığını bildirmiştir. Diğer taraftan, çatışma sonrası Azerbaycan bu yoldan Karabağ’a yardım malzemesi ulaşımını engellemeye başlamıştır.

22 Haziran’da Kansas eyaleti valisi ile Kansas Ulusal Muhafızlar komutanı bir Tuğgeneral Ermenistan’ı ziyaret etmiş ve Paşinyan tarafından da kabul edilmişlerdir.³² Ermenistan’ın ABD ile askeri bağlantısı 2003 yılında imzalanan bir ortaklık anlaşması ile bu kanaldan sürdürüle gelmiştir. Ermenistan Genelkurmay Başkanı Korgeneral Asriyan bu ortaklığın otuzuncu yıldönümü münasebetiyle 17-18 Temmuz’da temaslarda bulunmak üzere ABD’ye gitmiştir.³³

AB Konseyi Başkanı Michel’in 21 Temmuz için öngördüğü üçlü görüşme öne alınarak, 15 Temmuz’da Brüksel’de yapılmıştır. AB gözetiminde yapılan bu altıncı görüşmeden sonra Michel yaptığı basın toplantısında görüşmede aşağıdaki konuların ele alındığını açıklamıştır:³⁴

- Egemenlik ve toprak bütünlüğü: Taraflar Ermenistan’ın 29.800 km², Azerbaycan’ın 86.600 km² olarak karşılıklı toprak bütünlüğünü ve egemenliğini teyit etmiştir.
- Sınır tespiti: Taraflar 1991 Almati bildirisinin sınır tespiti için siyasi çerçeveyi oluşturduğuna bağlılıklarını teyit etmiştir.
- Ulaştırma: Bu konudaki çalışmalar sürmektedir.
- İnsani konular: Karabağ’daki Ermeni nüfusun durumunu ve Laçın koridoru konusunu görüştük. Mevcut durum sürdürülemez ve kimsenin yararına değildir.

32 “The Prime Minister Received the Governor of Kansas and the Commander of the National Guard”, *Radar Armenia*, June 22, 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2574825954/>

33 “Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States”, *Armenpress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

34 “Press Remarks by President Charles Michel Following Trilateral Meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia”, *European Council*, 15 Temmuz 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/07/15/press-remarks-by-president-charles-michel-following-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.

- Güvenlik ve haklar: Karabağ'da yaşayan Ermeni nüfusun hakları ve güvenliği için bunların temsilcileri ile Bakü'nün doğrudan diyalogunu AB'nin teşvik ettiğini belirttim.
- Tutuklular: Bu konuyu da ele aldık. Taraflar sınırı yanlışlıkla geçen askerlerin iadesi hususunda mutabakatlarını teyit etti.
- Gelecek adımlar: Bugün görüştüğümüz konuları izlemek üzere yakın temas içinde kalma hususunda anlaştık. Yaz sonunda Brüksel'de gene bir toplantı yapılması, ayrıca Ekim ayında Granada'da düzenlenecek Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesinde, Fransa ve Almanya'nın da katılacağı beşli bir görüşme yapılması davetinde bulundum.

Toplantı sonrasında Ermenistan ve Azerbaycan tarafından yapılan açıklamalarda ise tarafların bilinen farklı tutumlarının ve önceliklerinin devam ettiği görülmüştür. Paşinyan 20 Temmuz'da "somut sonuçlar" sağlanmadığını beyan etmiştir.³⁵

Rusya AB gözetiminde sürdürülen görüşmelerden duyduğu rahatsızlığı gizlememiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı'ndan 15 Temmuz'da yapılan açıklamada, geçtiğimiz Ekim ve Mayıs'ta AB aracılığıyla yapılan görüşmelerde Ermenistan'ın Yukarı Karabağ'ı Azerbaycan toprağı olarak tanınmasının bölgedeki sorunları daha da karmaşıklaştırdığı ifade edilmiştir. Açıklamada bu bağlamda, "*Ermenistan yönetiminin bu egemen kararına saygı duyuyoruz ancak bu karar Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin 9 Kasım 2020'de imzaladıkları bildiriye kökten değiştirmekte, bölgede konuşlanan Rus barış gücünün statüsünü de etkilemektedir*" denmiştir. Açıklamada ayrıca Rusya'nın yakın bir zamanda üçlü bir dışişleri bakanları toplantısı düzenlemeye ve bunu takiben de üçlü bir zirveye ev sahipliği yapmaya hazır olduğu kaydedilmiştir.³⁶

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan 17 Temmuz'da yapılan bir açıklamada, Rusya'dan bir toplantı önerisi almadıkları bildirilmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada ise, Rus Dışişleri Bakanlığı'nın açıklamasına tepki gösterilmiş, Karabağ'ın Azerbaycan toprak bütünlüğü ve egemenliği içinde olduğu keyfiyetine yorum ve koşul getirme girişiminin "kabul edilemezliği" vurgulanmıştır.

35 "Pashinyan: No Concrete Results From the Brussels Meeting", *MasisPost*, 20 Temmuz 2023, <https://massispost.com/2023/07/pashinyan-no-concrete-results-from-the-brussels-meeting/>.

36 "Russia Strongly Urges Azerbaijan to Unblock the Lachin Corridor", *Armenpress*, 15 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115533.html>.

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'un daveti uyarınca Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları 25 Temmuz'da Moskova'da bir araya gelmiş, Lavrov'la ikili, daha sonra üçlü görüşme yapmışlardır. Toplantı sonrası Lavrov barış anlaşması yolunun kolay olmadığını, halledilmesi gereken karmaşık ve önemli birkaç konu bulunduğunu, Karabağ'daki Ermenilerin mümkün olan en kısa zamanda Azerbaycan yetkilileriyle haklarını uluslararası anlaşmalarda etnik azınlıklara tanınan haklar çerçevesinde görüşmeye ikna edilmesi ihtiyacını anladığını söylemiştir. Rusya böylece ilk defa resmen Karabağ'ın tamamında Azerbaycan'ın egemenliğini ve Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan yönetiminde olduğunu ifade etmiştir. Karabağ Ermenilerinin hakları konusunu da uluslararası bir mekanizmadan hiç bahsetmeden, uluslararası mevcut azınlık hakları anlaşmaları çerçevesinde ele almıştır. Lavrov Azerbaycan'ın, karşılıklı olmak üzere, bu hakları tanımaya hazır olduğunu, Ermenistan'ın da ülkesinde yaşayan vatandaşlarına bu anlaşmaları uygulamaya hazır olduğunu kaydetmiştir. Bu ifadeler basında, Ermenistan'dan geçmişte göç etmek zorunda kalan Azerbaycanlıların geri dönüşüne kapı mı açıyor spekülasyonlarına da neden olmuştur. Lavrov ayrıca bu yıl içinde üçlü bir liderler zirvesi düzenleme planları olduğunu da belirtmiştir.³⁷

Karabağ'daki Ermeniler Paşinyan yönetimine karşı devam eden tutum ve beyanları kapsamında, 25 Temmuz'da Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıma söyleminden vazgeçmesi talebini yinelemiş, kendi kaderlerini belirleme hakkından vazgeçmeyeceklerini tekrarlamıştır. Paşinyan aynı gün yaptığı basın toplantısında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıma kararını savunmuş, Ermenistan'ın Karabağ'ı koruyamayacağını, Ermenistan'ın Karabağ halkının "kaderini tayin etme" durumunda olmadığını, Karabağlı Ermeni temsilcilerinin kendilerinin Azerbaycan ile müzakerenin tarafı olmaları gerektiğini, bunun uluslararası bir mekanizma çerçevesinde yapılmasını savunduklarını söylemiştir.³⁸ Karabağ Ermenileri ve Ermenistan'daki Paşinyan karşıtları bu tutumu reddetmiş, Azerbaycan'ın egemenliğinin tanınmasının Karabağ'daki Ermenileri ülkeyi terke zorlayacağını belirtmiştir. Karabağ "parlamentosu" da 27 temmuzda Birleşmiş Milletler üye ülkelerine bir çağrı yayınlayarak, telafi edici ayrılma hakkı ilkesi kapsamında bağımsızlığının tanınmasını istemiştir.³⁹

37 Elena Teslova, "Armenian, Azerbaijani, Russian Foreign Ministers Discuss Karabakh Settlement", Anadolu Agency, 25 Temmuz 2023, <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-azerbaijani-russian-foreign-ministers-discuss-karabakh-settlement/2954256>.

38 "Armenia Cannot Decide Nagorno-Karabakh People's Fate, Representatives of Nagorno-Karabakh Should be a Party to Negotiations, Pashinyan", *First Channel News*, 25 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/25/Armenia-cannot-decide-Nagorno-Karabakh-people-s-fate-representatives-of-Nagorno-Karabakh-should-be/967329>.

39 "The Karabakh "Parliament" also Issued a Call to the United Nations Member States on July 27, Asking for Its Independence to be Recognized within the Scope of the Principle of the Right to Compensatory Secession", *Hetq*, 27 Temmuz 2023, <https://hetq.am/en/article/158507>.

Laçın yolu bağlantısında karşılaşılan engellere bir çözüm bulmak amacıyla, AB Azerbaycan'ın Karabağ'a gıda ve diğer insani yardım malzemesi ulaştırmak üzere Agdam vilayeti üzerinden alternatif yol önerisini memnuniyetle karşıladığını duyurmuştur. Ermenistan ve Karabağ Ermenileri alternatif yol önerisini reddetmiş, Azerbaycan'ın Agdam yolu üzerinden göndermek istediği gıda ve yardım konvoyunu, yolu beton bloklarla kapatmak suretiyle engellemiştir. Agdam yolu girişindeki Askeran'ın belediye başkanı bu engelleme konusunda, “*düşmanımızdan hiçbir şey almak istemiyoruz*” demiştir. Azerbaycan da 30 Ağustos'ta, Paris Belediye Başkanının himayesinde, Fransa'nın Laçın yolundan göndermek istediği konvoya izin vermemiş, engellemiştir. Paris Belediye Başkanı Fransa Devlet Başkanı Macron'a çağrıda bulunarak konuyu BM Güvenlik Konseyine taşımamasını istemiştir.⁴⁰ AB Konseyi Başkanı Michel 1 Eylül'de yaptığı çağrıda, cesur uzlaşmaların zamanının geldiğini ifadeyle, Laçın koridorunun kısıntısız işler hale gelmesini ve Agdam yolunun açılmasını önermiştir.⁴¹ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, Laçın koridorunun Ermenistan ile Yukarı Karabağ arasında bağlantıyı oluşturmasının üzerinde anlaşmaya varılan bir keyfiyet olduğu ve alternatifi bulunmadığı, olası diğer ulaşım yollarının Azerbaycan ve Karabağ yetkilileri arasında uluslararası bir mekanizma çerçevesine yapılacak müzakerelerde kararlaştırılabileceği ifade edilmiştir.

2 Ağustos'ta Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Paşinyan'ın 25 Temmuz'daki basın toplantısında Rusya'nın Ukrayna savaşı nedeniyle artık bölgeye yeterince “enerji ve zaman” ayıramadığını söylemesini ve Rus barış gücünün devamını sorgulamasını eleştirmiş, özellikle son dönemde Rusya'nın düzenlediği “bir dizi” üst derece toplantıların ışığında bu sözlerin gerçekle hiç bir bağının bulunmadığını belirtmiştir. Paşinyan'ın Rus barış gücü konusundaki sözlerini “anlaşılmaz” bulan sözcü, “Ermenistan yönetimi barış gücünü gerekli ve yararlı bulmuyor ve sonlandırılmasını mı istiyor? Bunun açıklığa kavuşturulması gerekir. Maalesef Ermenistan yönetiminin temsilcilerinin sıklıkla birçok konuda ikili oynadığını görüyoruz. Bu belirsizliğin giderilmesi gerekir” demiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 30 Ağustos'ta Ermenistan'a tekrar çatmış, Azerbaycan'ın Laçın koridorunu engellemesiyle Karabağ'da derinleşen insani krizin Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın Karabağ'ı Azerbaycan'ın toprağı

40 Tigran Hovsepian, “French Aid Convoy Barred From Entering Karabakh”, *Azatutyun*, 20 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571631.html>.

41 “Statement by the Spokesperson of Charles Michel, President of the European Council, Regarding Armenia and Azerbaijan”, *European Council*, 1 Eylül 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/09/01/statement-by-the-spokesperson-of-charles-michel-president-of-the-european-council-regarding-armenia-and-azerbaijan/>.

olarak tanınması nedeniyle ortaya çıktığını söylemiş, bu tanınmanın AB'nin gözetimi altında yapılan Ekim 2022 ve Mayıs 2023 toplantılarında resmileştiğini hatırlatmıştır. Sözcü devamla, “Bu nedenle suçu Rus barış gücüne atmak yersiz, yanlış ve haksızdır” demiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan tepki gecikmemiş, Rusya'nın taahhütlerini yerine getirmedeği ayrıntılı biçimde sıralanmış ve “Rusya'nın ithamları şaşkınlık ve hayal kırıklığı yaratmıştır” denmiştir.⁴²

Ermenistan hükümeti Ermenistan'ın talebi üzerine Ermenistan ile AB arasında imzalanan, “AB'nin Ermenistan'daki Gözlem Heyetinin Statüsü Anlaşması”nı 31 Ağustos'ta onaylamıştır.⁴³

Karabağ'daki yasa dışı “Artsakh Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı” Harutyunyan 31 Ağustos'ta istifa etmiştir. Yaptığı açıklamada, bu kararı iç ve dış yetkililerle ve kamudaki temaslarını göz önünde bulundurarak aldığını ifade etmiştir.⁴⁴

Paşinyan yönetimi, Rusya'nın açıkça karşı çıktığı ve vazgeçilmesini istediği, Ermenistan'ın Uluslararası Ceza Mahkemesine taraf olmasını öngören Roma Statüsünü 1 Eylül'de onaylanmak üzere parlamentoya sevk etmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 5 Eylül'de bu konuda Ermenistan'dan bir açıklama talep ettiklerini, atacakları adımları gelecek yanıtı göre belirleyeceklerini duyurmuştur.⁴⁵ Statünün parlamentoda onaylanmasını Rusya düşmanca bir hareket olarak tanımlamıştır. 14 Ekim'de Cumhurbaşkanı'nın da onaylaması ile süreç tamamlanmıştır.⁴⁶

Paşinyan, yönetimin politik yaklaşım, eğilim ve çizgisini tanınmış ve yakın gördüğü uluslararası basın aracılığıyla duyurmayı bir yöntem olarak kullanmayı benimsemiştir. 3 Eylül'de “La Repubblica” gazetesinde yayınlanan uzun, kapsamlı ve ayrıntılı mülakatında, Rusya'ya bel bağlayan güvenlik politikasının “stratejik bir hata” olduğunu, hükümetinin “güvenlik politikasını çeşitlendirmeye” çalıştığını ifade etmiş, Rus barış gücü hakkındaki eleştirilerini

42 “Russian MFA Rejects Accusations against Russian Peacekeepers over Lachin Corridor”, *TASS*, 30 Ağustos 2023, <https://tass.com/politics/1667621>.

43 “Proposal to Sign an Agreement on Status of EU Mission in Armenia Approved”, *First Channel News*, 31 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/31/Proposal-to-sign-an-agreement-on-status-of-EU-mission-in-Armenia-approved/987018>.

44 “Artsakh President to Resign”, *Asbarez*, 31 Ağustos 2023, <https://www.asbarez.com/artsakh-president-to-resign/>.

45 “Russia Wants Armenia to Explain Ratification of ICC Rome Statute — Diplomat”, *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670155>.

46 “Armenian President Approves Parliament's Decision to Join the International Criminal Court”, *APNEWS*, 14 Ekim 2023, <https://apnews.com/article/armenia-icc-russia-putin-26612df6d4687d0fd7137144aff3ef9c>.

de yinelemiştir.⁴⁷ Rus tarafı 4 Eylül’de bu ifadelere, Rusya’nın Ermenistan’ı savunmaya “isteksiz veya kabiliyetsiz” olduğu iddiasına sert tepki göstermiş, Paşinyan’ın ifadelerini “kabul edilemez” bulmuş, Ermenistan’ı Rusya’yı “bölgeden dışlamak” için Batıya yardımcı olmaması hususunda uyarmıştır. Dışişleri Bakanlığı sözcüsü daha da ileri giderek, Paşinyan’ın şahsını hedef alan ifadeler kullanmıştır.⁴⁸ Rusya Devlet Başkanlığı sözcüsü Peskov da 5 Eylül’de bir açıklama yaparak, Rusya’nın bölgenin ayrılmaz bir parçası olduğunu, Rusya’nın güney Kafkaslara sırtını dönmesi gibi bir düşüncesinin olmadığını, Başbakan Paşinyan’a saygı duyduklarını ve Putin ile aralarındaki yapıcı ilişkiyi takdir ettiklerini ancak mülakattaki ifadeleriyle mutabık olamayacaklarını kaydetmiş, Rusya’da Ermenistan nüfusundan daha çok Ermeni’nin yaşadığını hatırlatmıştır.⁴⁹

Paşinyan 9 Eylül’de bu kez “Poltico” da yayınlanan kapsamlı mülakatında geniş bir yelpaze içinde aynı doğrultuda görüşlerini açıklamıştır.⁵⁰

Karabağ “parlamentosu” 9 Eylül’de yeni “cumhurbaşkanı” seçmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı derhal seçimi “uluslararası hukukun ve Azerbaycan’ın Karabağ’daki egemenlik haklarının açık bir ihlali” olarak kınamış, “Hankendi’deki ayrılıkçı rejimin tahrik yolunu seçtiği ve durumu tırmandırdığı” kaydedilmiştir. AB de vakit geçirmeksizin, sözde cumhurbaşkanlığı seçimlerini tanımadığını açıklamıştır. BM sözcüsü de konuya ilişkin soruya, Birleşmiş Milletler teşkilatının Azerbaycan’ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tanıdığı, Karabağ’daki Ermenilerin de buna saygı göstermeleri gerektiği yanıtını vermiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı 8 Eylül’de Moskova’daki Ermenistan Büyükelçisini çağırarak son günlerde Ermenistan’ın Rusya’ya karşı attığı “bir dizi dostça olmayan adımı” protesto etmiştir. Bu “adımlar” arasında, Ortak Güvenlik Teşkilatı (CSTO) ile ilişkiler askıya alınır ve ortak manevralara iki yıldır katılmazken, bir de ABD ile Ermenistan’da ortak askeri manevra yapılması, Başbakan’ın eşinin Ukrayna’yı ziyareti, Ukrayna’ya yardım gönderilmesi, Uluslararası Ceza Mahkemesi statüsünün onaylanmak üzere parlamentoya

47 Andrew Osborn, “Armenian PM Says Depending Solely on Russia for Security was ‘Strategic Mistake’”, *Reuters*, 3 Eylül 2023, <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/armenian-pm-says-depending-solely-russia-security-was-strategic-mistake-2023-09-03/>.

48 “Moscow ‘Dissatisfied’ with Armenian Prime Minister’s Statements about Russia — Diplomat”, *TASS*, 4 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1669525>.

49 “Russia Cannot ‘Turn Back on’ South Caucasus Region, No Such Plans Envisioned — Kremlin”, *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670081>.

50 “Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with POLITICO Europe”, *First Channel News*, 13 Eylül 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/09/13/Armenian-Prime-Minister-Nikol-Pashinyan-s-interview-with-POLITICO-Europe/994935>.

gönderilmesi, Meclis Başkanı Simonyan'ın Rus Dışişleri Bakanlığı sözcüsünü hedef alan "saldırgan beyanları" da yer almıştır.⁵¹

Rusya Devlet Başkanı Putin de Ekonomi Forumu münasebetiyle gittiği Vladivostok'ta 12 Eylül'de yaptığı bir konuşmada, Karabağ'daki durumla ilgili olarak Paşinyan'ı suçlamıştır. "Azerbaycan Cumhurbaşkanı şimdi bana, bakın Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etti. Böylece Karabağ'ın statüsü konusu kapanmıştır diyor. Buna ne diyebiliriz? Söylenecek bir şey yok. Eğer Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu tanıyorsa, o zaman neyi konuşuyoruz? Bu bütün sorunun kilit unsurudur. Karabağ'ın statüsü Ermenistan tarafından tayin edilmiştir" ifadelerinde bulunmuştur.⁵²

9 Eylül'de Karabağ Ermenileri kapattıkları Ağdam yolunu Rusya'dan gönderilen yardım konvoyuna açmıştır.⁵³

Azerbaycan silahlı kuvvetleri 19 Eylül'de Karabağ'daki ayrılıkçılara karşı bir anti-terör harekâtı başlatmış⁵⁴ ve 24 saat içinde hedefine ulaşmıştır. Karabağ Ermeni temsilcileri ateşkes başvurusunda bulunmuş ve görüşme talep etmiştir. Azerbaycan tarafı Ermeni temsilcileri Azerbaycan'ın Yevlakh kentinde görüşmeye davet etmiş, ancak hükümeti ve silahlı kuvvetlerini feshetmezlerse hareketin devam edeceğini bildirmiştir. Bu koşullarda 20 Eylül'de ateşkes ilan edilmiş ve 21 Eylül'de Yevlakh'da görüşmeler başlamıştır.⁵⁵ Ateşkes anlaşmasına göre, Ermeni tarafı:

- Tüm silahlarını ve ağır teçhizatlarını teslim etme,
- Ermenistan silahlı unsurlarının bölgeyi terk etmesi,
- 21 Eylül'de, Azerbaycan Anayasasına uygun şekilde yeniden entegrasyon işlemi için Yevlakh'da görüşme yapılması koşullarını kabul etmiştir.

51 Emre Gürkan Abay, "Russia Summons Armenia's Ambassador to Protest Yerevan's 'Unfriendly' Steps", *Anadolu Agency*, 8 Eylül 2023, <https://www.aa.com.tr/en/world/russia-summons-armenias-ambassador-to-protest-yerevan-unfriendly-steps/2986973>.

52 "Russia Again Blames Pashinian for Karabakh Crisis", *Azatutyun*, 12 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32589437.html>.

53 "Karabağ Rus Yardımının Ağdam'dan Girişine İzin Verdi", *Agos*, 9 Eylül 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/29098/karabag-rus-yardiminin-agdam-dan-girisine-izin-verdi>.

54 "Statement by Azerbaijan's Ministry of Defense", *mod.gov*, 19 Eylül 2023, <https://mod.gov.az/en/news/statement-by-azerbaijan-s-ministry-of-defense-49350.html>.

55 Farid Zohrabov, "Meeting Between Azerbaijan, Karabakh Armenians in Yevlakh Underway - First Footage" *Trend News Agency*, 21 Eylül 2023, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3800703.html>.

Azerbaycan'ın sınırlı askeri harekâtına özellikle Ermeni yanlısı Batılı ülkelerden ve kuruluşlardan yoğun tepki mesajları gelmiştir. Bu konuda Türkiye Dışişleri Bakanlığı ise aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan gayrimeşru Ermeni silahlı unsurlarca Azerbaycan ordusu mensuplarına ve güvenlik görevlilerine yönelik uzun süredir devam eden silahlı saldırılar ve provokasyonlara karşı, Azerbaycan ordusu tarafından bugün (19 Eylül) münhasıran askeri unsurların hedef alındığı bir anti-terör operasyonu başlatılmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı'nın sona ermesinden bu yana geçen yaklaşık üç yıllık sürede sahadaki duruma ilişkin olarak sürekli dile getirdiği meşru ve haklı endişelerin giderilmemesi neticesinde Azerbaycan, kendi egemen toprakları üzerinde gerekli gördüğü tedbirleri almak durumunda kalmıştır.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında bugüne kadar titizlikle yürütülen kapsamlı görüşme sürecinin sonuç odaklı olarak devamının sağlanmasının, bölgede barış, güvenlik, refah ve kalıcı istikrarın tesisi için yegâne yol olduğuna inanıyoruz.”⁵⁶

Harekâtın kısa süre içinde ve sivil halka hiçbir şekilde zarar vermemesi sonucu tepkiler mutad söylemlerin ötesine geçmemiş, asıl ilgi kısa süre içinde Karabağ'daki Ermenilerin durumuna ve geleceğine odaklanmıştır. Konuyu görüşmek üzere Fransa BM güvenlik Konseyini acil toplantıya davet etmiştir. BMGK'de yapılan görüşmelerde, Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan, eğer küresel güçler tarafından engellenmezse Azerbaycan'ın sivil halka karşı güç kullanacağını, Azerbaycan'ın hedefinin Ermeni nüfusu etnik temizliğe tabi tutmak olduğunu iddia etmiştir. Aynı gün, bizzat Paşinyan'ın “değerlendirmemize göre şu anda sivil halka doğrudan bir tehdit bulunmamaktadır” beyanı Mirzoyan'ı zor durumda bırakmıştır.⁵⁷ Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ermenistan'ı yanlış bilgi vermekle suçlamış ve harekâtın Ermenistan kuvvetlerine karşı yapıldığını belirtmiştir.

Fransa Dışişleri Bakanı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sorgulanmadığını, meselenin Yukarı Karabağ'da Ermeni halkının haklarına saygı duyularak yaşamaları olasılığı olduğunu vurgulamıştır. ABD'nin BM Daimi Temsilcisi,

56 “No:229, 19 Eylül 2023, Azerbaycan Tarafından Karabağ'da Başlatılan Askeri Operasyon Hk., T.C. Dışişleri Bakanlığı, 19 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-229_-azerbaycan-tarafından-karabağ-da-baslatılan-askeri-operasyon-hk.tr.mfa.

57 Fin DePencier, “Pashinyan Says Armenians Should Stay in Karabakh”, *Eurasianet*, 22 Eylül 2023, <https://eurasianet.org/pashinyan-says-armenians-should-stay-in-karabakh>.

Azerbaycan'ın kuvvetlerinin uluslararası hukuka titizlikle uymasını sağlama sorumluluğunun bulunduğunu, Azerbaycan'ın aynı zamanda topraklarında yaşayan tüm bireylerin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı gösterme uluslararası sorumluluk ve taahhütleri bulunduğunu kaydetmiştir. Rusya'nın BM Daimi Temsilci Vekili, barışın Yukarı Karabağ nüfusunun insan haklarına saygı ve güvenlikleri için açık ve güvenilir garantilerle tamamlanması gerektiğini, Yukarı Karabağ nüfusunun, hakları ve güvenlikleri için açık garantilerle Azerbaycan anayasal düzenine entegre edilmesi için kademeli bir yol haritası geliştirilmesine inandıklarını ifade etmiştir. Türkiye Dışişleri Bakan Yardımcısı B.Akçapar, “Temel amacımızın, Ermeniler de dahil herkes için, Azerbaycan topraklarında barış içinde yan yana yaşamaları olmalıdır. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için attığı adımları destekliyoruz” demiştir.⁵⁸

Karabağ'da Azerbaycan egemenliğinin tescil edilmesi Ermenistan'da hükümet aleyhtarlarını yeniden harekete geçirmiş, polisle çatışmaya varan gösterilere ve eylemlere yol açmıştır. Diğer taraftan yönetim gene Rus barış gücünü görevini yapmamakla ve saldırıyı engellemekle suçlamıştır. Paşinyan ulusal televizyonda halka hitaben yaptığı konuşmada, Rusya'dan uzaklaşma yönünde işaret vermiştir. Konuşmasında Paşinyan, ülkenin mevcut güvenlik ittifak sisteminin “etkisiz ve yetersiz” olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Rusya'nın karşı olduğu Uluslararası Ceza Mahkemesine üyeliğin önemini vurgulamıştır.⁵⁹ Konuşmasını Ermenistan'ın egemenliğine saygı gösterilmesi çağrısı ile tamamlamıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı 25 Eylül'de Paşinyan'ın söylemini şiddetle kınamıştır.⁶⁰ Daha sonra 5 Ekim'de Putin Sochi'de, Valdai kulübü toplantısında Vladivostok konuşmasındaki görüşlerini yinelemiş, Azerbaycan'ın Karabağ'da egemenliğini tesis etmesi konusunda tekrar Ermenistan'ı suçlamıştır.⁶¹

Barış sürecine yeniden ivme kazandırmak ve 5 Ekim'de Granada'da düzenlenmesi öngörülen zirve hazırlıklarını yapmak üzere Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri A.Grigoryan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı

58 “Latest Clash between Armenia, Azerbaijan Undermines Prospects of Peace, Speakers Warn Security Council, Calling for Genuine Dialogue to Settle Outstanding Issues”, *United Nations*, 21 Eylül 2023, <https://press.un.org/en/2023/sc15418.doc.htm>.

59 Armenia PM Signals Foreign Policy Shift Away from Russia”, *Le Monde*, 24 Eylül 2023, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/09/24/armenia-pm-signals-foreign-policy-shift-away-from-russia_6139059_4.html.

60 “Russia Calls Pashinian’s Criticism of Moscow over Situation in Nagorno-Karabakh ‘Unacceptable’”, *Radio Free Europe*, 25 Eylül 2023, <https://www.rferl.org/a/russia-armenia-azerbaijan-pashinian-criticism/32608635.html>.

61 “Vladimir Putin Meets with Members of the Valdai Discussion Club. Transcript of the Plenary Session of the 20th Annual Meeting”, *Valdai Discussion Club*, 5 Ekim 2023, <https://valdaiclub.com/events/posts/articles/vladimir-putin-meets-with-members-of-the-valdai-club-transcript-2023/>.

danışmanı Hacıyev 26 Eylül'de Brüksel'de, AB Konsey başkanının, Fransa Devlet Başkanının ve Almanya şansöyesinin siyasi danışmanlarının da katıldığı bir toplantıda bir araya gelmiştir.⁶²

Azerbaycan Cumhurbaşkanı 4 Ekim'de Granada zirvesine katılmayacağını duyurmuştur.⁶³ Azerbaycan APA ajansının haberine göre, Aliyev Avrupalı liderleri Ermeni yanlısı olmakla suçlamış, toplantıya Türkiye Cumhurbaşkanı'nın da katılmasını talep etmiş, bu istek kabul görmeyince katılmama kararı almıştır.⁶⁴ Paşinyan'ın katıldığı dördümlü zirve sonrası yayınlanan bildiri Aliyev'in yanlılık suçlamasının gerçekçi olduğunun yeni bir kanıtını oluşturmuştur. Bildiride son paragrafta, tüm sınırların açılması kapsamında özellikle Türkiye-Ermenistan sınırına atıfta bulunulmuştur.

Ermenistan 29 Eylül'de Uluslararası Adalet Divanı'na (UAD) başvurarak Azerbaycan'ın iki ülke arasındaki tartışmalı bölgede sivil halkın haklarının ve güvenliğinin korunması için geçici tedbir alınmasını istemiştir.⁶⁵ UAD Irk Ayrımcılığının Her Şeklinin Ortadan Kaldırılması Uluslararası Sözleşmesi kapsamında başvuruyu 12 Ekim'de görüşmeye başlayacağını duyurmuştur. Divan kararını 17 Kasım'da açıklamıştır. Azerbaycan kararı memnuniyetle karşılamış. Divanın yapılmasını istediği şeylerin esasen Azerbaycan'ın resmi beyanları ve uygulaması ile uyum içinde olduğunu kaydetmiştir.⁶⁶

Avrupa Parlamentosu 5 Ekim'de kabul ettiği bir kararda, Azerbaycan'ı etnik temizlikle suçlamış, "Azerbaycan askerlerince yapılan tehdit ve şiddeti" güçlü biçimde kınamıştır.⁶⁷ AP'nun bu kararına Türkiye Dışişleri Bakanlığı 5 Ekim'de aşağıdaki açıklama ile tepki göstermiştir:

62 "Brüksel'de Ermenistan-Azerbaycan Görüşmesi Başladı; Toplantının "Yapıcı" Geçtiği Vurgulandı", *T24*, 26 Eylül 2023, <https://t24.com.tr/haber/bruksel-de-ermenistan-azerbaycan-gorusmesi-basladi-toplantinin-yapici-gectigi-vurgulandi,1131906>.

63 "Breaking: Azerbaijan Opts out of Granada Summit", *ArmenPress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121173.html>.

64 "Azerbaijan's President Refuses to Attend EU Talks with Armenia PM", *France 24*, 4 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/europe/20231004-azerbaijan-s-president-refuses-to-attend-eu-talks-with-armenia-pm>.

65 "Application of the International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination (Armenia V. Azerbaijan) Request for the Indication of Provisional Measures", *International Court of Justice*, 29 Ekim 2023, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20230929-pre-01-00-en.pdf>.

66 "No:658/23, Press Release on the Decision of the International Court of Justice of November 17, 2023", *Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs*, 17 Kasım 2023, <https://mfa.gov.az/en/news/no65823>.

67 "European Parliament Resolution of 5 October 2023 on the Situation in Nagorno-Karabakh After Azerbaijan's Attack and the Continuing Threats Against Armenia (2023/2879(Rsp))", *European Parliament*, 5 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-10-05_EN.html#sdocta10.

“Avrupa Parlamentosu’nun (AP) bugün (5 Ekim) kabul ettiği ‘Azerbaycan’ın saldırısı sonrasında ‘Dağlık Karabağ’daki durum ve Ermenistan’a yönelik devam eden tehditler hakkında’ başlıklı bağlayıcı olmayan karar, sorumsuzluğun, önyargının, önyargının ve bilgisizliğin simgesidir.

Yıllardır Türkiye’ye yönelik asılsız suçlama ve iddiaların peşinde koşan bir grup popülist ve ayrımcı AP’linin söylemlerine dayanarak ülkemizi hedef alan bu kararı kınıyoruz.

Popülizm, ırkçılık, İslamofobi, çokkültürcülük karşıtlığı ve entegrasyon karşıtlığının giderek güçlendiği Avrupa siyaseti, AP’nin mevcut yapısında tüm aşırılığıyla kendini gösteriyor. Görev süresi dolmak üzere olan mevcut AP’nin, yapıcı, kapsayıcı, makul ve AB’nin temel değerlerine bağlı temsilcilerden oluşan yeni bir oluşumla yenilenmesi AB’nin kendi geleceği açısından temennimizdir.

Türkiye, Güney Kafkasya’da barış, istikrar ve refahın tesisi için yoğun bir çaba sarf ediyor; Ermenistan’la normalleşme süreci yürütüyor; Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki barış sürecine somut katkı sağlıyor; Ukrayna’daki savaş da dahil olmak üzere tüm çatışma bölgelerinde ve insani krizlerde barışı, kardeşliği ve ortak çıkarı inşa etmek için uluslararası hukuk çerçevesinde tüm yeteneklerini seferber eder; Sayın Cumhurbaşkanımızın liderliğinde ağırlığı ve emeği aranan bu çalışmanın baş aktörü konumundayız.

Birkaç marjinal kesim dışında kimsenin ciddiye almadığı bu sorumsuz metinlerin AP kararı olarak pervasızca önümüze konulmasını sistemsel bir zayıflık olarak görüyor ve ciddiye almıyoruz.”⁶⁸

Ermenistan’ın Karabağ’da etnik temizlik yapıldığı, nüfusun göçe zorlandığı iddialarını yerinde incelemek üzere bölgeye giden BM heyetinin sivillere karşı şiddet uygulandığına dair bir bulguya rastlanmadığını, Hankendi’de sivil kamu alt yapısına zarar verilmediğini rapor etmesi,⁶⁹ Ermenistan tarafından Azerbaycan’ı aklama suçlamasıyla 3 Ekim’de kınanmıştır.

68 “No: 245, 5 Ekim 2023, Avrupa Parlamentosu’nun Kabul Ettiği ‘Azerbaycan Saldırısı Sonrası ‘Dağlık Karabağ’daki Durum ve Ermenistan’a Yönelik Devam Eden Tehditler Hakkında’ Başlıklı Karar Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 5 Ekim 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-245_-_avrupa-parlamentosu-nun-kabul-ettiği-karar-hk.en.mfa.

69 “UN Team Completes Mission to Karabakh”, *United Nations Azerbaijan*, 2 Ekim 2023, <https://azerbaijan.un.org/en/248051-un-team-completes-mission-karabakh>.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Gürcistan'ı ziyaretinde 9 Ekim'de barış anlaşması sürecinin Gürcistan'ın arabuluculuğunda sürdürülmesi önerisi gündeme gelmiştir. Azerbaycan üç bölge ülkesinin bu süreçte yer almasını uygun bulduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Paşinyan konuya ilişkin 10 Ekim'de yaptığı açıklamada, sürecin Brüksel'de yürüdüğünü, Aliyev'in platform değiştirerek Brüksel'de mutabık kalınan ilkelerden kaçmaya çalıştığını, hiçbir görüşmeye karşı olmadığını ancak mutabık kalınan ilkelerin çerçevesinin dışına çıkmanın mantığını anlamadığını söylemiştir.

11 Ekim'de Azerbaycan Ermenistan'ı 8 Azerbaycan köyünü işgal etmekle suçlamıştır. Paşinyan tartışmalı toprakların geleceğinin iki ülke arasındaki sınırın çizilmesi ile kararlaştırılacağını belirtmiştir.⁷¹

BM İnsan Hakları Konseyi'nin 11 Ekim'de yapılan 54. toplantısında 34 ülke Yukarı Karabağ'daki ciddi insani ve insan hakları krizi hakkında aşırı endişe ifade eden bir ortak bildiri yayınlamıştır.⁷² İmzacı devletlerin tamamı Batılıdır.

Avrupa Parlamentosunun 17 Ekim'de açılış oturumunda konuşma yapması için Paşinyan davet edilmiştir. 45 dakika süren konuşmasında, demokrasi ögesini ön plana çıkararak, Rusya'yı suçlayan ve Ermenistan'ın Azerbaycan karşısında maruz kaldığı mağduriyeti vurgulayan Paşinyan, 30 yıldır Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin kuşatması altında olduğunu da ifade etmiştir. Sözlerini AB'nin mümkün gördüğü ölçüde Ermenistan'ın AB'ne yaklaşmaya hazır olduğunu vurgulayarak tamamlamıştır.⁷³ Rusya'nın konuşmaya tepkisi TASS ajansında, yüksek dereceli bir kaynağa atfen verilen bir haberle ortaya konmuştur. Rus yetkili Ermenistan'ın Moldova'dan sonra yeni bir Ukrayna olma yolunda hızla ilerlediğini iddia etmiştir.⁷⁴

İlki 2021 yılında Moskova'da düzenlenen 3+3 formatındaki toplantının ikincisi Dışişleri Bakanları düzeyinde 23 Ekim'de İran'ın ev sahipliğinde Tahran'da yapılmıştır. Gürcistan, Rusya ile devam eden anlaşmazlıkları nedeniyle bu toplantıya da katılmamıştır. Toplantı sonunda yayınlanan ortak bildiride taraflar

70 "Aliyev'den Barış Mesajı", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/aliyevden-baris-mesaji-2128012>.

71 "Baku Steps Up Claims on 8 Armenian Villages 'Occupied By Armenia'", *Asbarez*, 11 Ekim 2023, <https://asbarez.com/baku-steps-up-claims-on-8-armenian-village-occupied-by-armenia/>.

72 "34 Countries Issue Joint Statement on Nagorno-Karabakh at UN Human Rights Council Session", *ArmenPress*, 11 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121753.html>.

73 "5. Formal sitting - Address by Nikol Pashinyan, Prime Minister of the Republic of Armenia", *European Parliament*, 17 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-9-2023-10-17-ITM-005_EN.html.

74 "Pashinyan Follows in Zelensky's Footsteps by Quantum Leaps — High-Ranking Source in Moscow", *TASS*, 18 Ekim 2023, <https://tass.com/world/1692799>.

birbirlerinin sınırlarının değışmezliğini teyit etmiştir. Gelecek toplantının Türkiye’de yapılması kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Papa Francis Başbakan Paşinyan’a, Vatikan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişmesindeki katkısından dolayı, 24 Ekim’de Vatikanın en yüksek nişanlarından birini vermiştir.⁷⁶

Ekim ayında Brüksel’de AB Konsey Başkanının Ermenistan ve Azerbaycan liderleriyle yapması öngörülen toplantının ertelendiği bildirilmiş, yeni bir tarih de verilmemiştir.⁷⁷

Paşinyan 25 Ekim’de bu kez Wall Street Journal gazetesinde yayınlanan mülakatında daha önceki görüş ve beyanlarını yinelemiştir. Bu kez dikkat çeken bir husus Türkiye ve Türk halkı ile yakın ilişki kurma yönündeki ifadeleri olmuştur.⁷⁸

3. Ermenistan’ın Dış İlişkileri

Dönem içinde Ermenistan yoğun bir dış temas trafiği yaşamıştır. Bu hareketlilik esas itibarıyla Karabağ sorunundan kaynaklanmış, bunun yanı sıra ve gene dolaylı biçimde onunla bağlantılı olarak, Ermenistan yönetiminin Rusya’ya alternatif arayışı, Rusya ile bağlarını gözden geçirmesi, Batıya, AB ve ABD’ye yakınlaşma çabaları ve Batının bu yönde cesaret verici ve teşvik edici tutumu rol oynamıştır.

Paşinyan 22 Mayıs’ta bir basın toplantısında, Ermenistan Ortak Güvenlik Teşkilatından(CSTO), bu yapının “işlemeyen” bir yapı olduğunu değerlendirirse, çekilip çekilmeme konusunda bir karar verecektir, Ermenistan eğer resmen teşkilattan ayrılmaya karar verirse bu ancak teşkilatın Ermenistan’ı terk ettiğini tespitten sonra olacaktır, o zaman güvenlik konularımızı kendimiz halletmek durumunda olacağız demiştir.⁷⁹ Bu ifadeler dönem içinde Ermenistan

75 “Iran and Russia Denounce West over Caucasus Tensions”, *France 24*, 23 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/live-news/20231023-armenia-azerbaijan-join-iran-hosted-talks-aimed-at-reconciliation>.

76 “Prime Minister Pashinyan Receives the Medal Awarded by Pope Francis”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/10/24/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

77 “Armenian-Azeri Brussels Summit Won’t Take Place”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122753.html>.

78 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with the Wall Street Journal”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2023/10/25/Nikol-Pashinyan-Interview-The-Well-Street-Journal/>.

79 “Armenia to Leave CSTO if Yerevan Deems It ‘Non-Functional Organization’— Prime Minister”, *TASS*, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.

Ortak Güvenlik Teşkilatından ayrılıyor spekülasyonlarını, ne zaman ve nasıl sorularını gündemde tutmuştur.

Ermenistan Savunma Bakanı bir gerekçe göstermeden, 25 Mayıs'ta Minsk'te yapılan CSTO Savunma Bakanları toplantısına katılmamıştır.⁸⁰

23 Mayıs'ta Paşinyan NATO Genel Sekreter Yardımcısı vekili ve Genel Sekreterin Kafkaslar ve Orta Asya özel temsilcisi J. Colomina ile görüşmüştür. Başbakanlıktan yapılan açıklamada, Ermenistan-NATO ortaklığı ve iş birliği konularının görüşüldüğü bildirilmiştir.⁸¹

Paşinyan 25 Mayıs'ta Moskova'da Avrasya Ekonomik Konseyi 30. yıl kutlamalarına katılmış ve bir konuşma yapmıştır.⁸² 7 Haziran'da da Avrasya Hükümetler arası Konseyi toplantısı için Soçi'ye gitmiş,⁸³ her iki seyahatte de Putin ile ikili görüşme yapmıştır.

Paşinyan 22 Haziran'da Ermenistan'ı ziyaret eden ABD Kansas Eyaleti Valisini ve Kansas Ulusal Muhafızlar Komutanı Tuğgenarali kabul etmiştir.⁸⁴

26 Haziran'da Paşinyan İran Cumhurbaşkanı ile bir telefon görüşmesi yapmıştır.⁸⁵ 24 Temmuz'da Dışişleri Bakanı İranlı karşıtı ile görüşmek üzere Tahran'a gitmiştir. İran Cumhurbaşkanı tarafından da kabul edilen Mirzoyan, İran'ı ülkesinin "özel ortağı" olarak tanımlamıştır.⁸⁶ İran Dışişleri Bakanı, yapılan ortak basın toplantısında, bölgeye yabancı güçlerin gelmesinden rahatsız olduklarını, İran'ın 3+3 formatını memnuniyetle karşıladığını ve bu toplantıya ev sahipliği yapmaya hazır olduklarını söylemiştir. Azerbaycan sınırında gerginliğin artması üzerine, Fransa Devlet Başkanı, Almanya

80 "Armenian Defense Minister Opts out of CSTO Council Meeting in Belarus", *ArmenPress*, 25 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111768.html>.

81 "Prime Minister Pashinyan Received the Special Representative of NATO Secretary General Javier Colomina", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 23 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/23/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

82 "Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan", *President of Russia*, 25 Mayıs 2023, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/71206>.

83 "Eurasian Intergovernmental Council in Sochi: How Meeting of Eurasian Five Heads of Government Held", *Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan*, 9 Haziran 2023, <https://primeminister.kz/en/news/reviews/eurasian-intergovernmental-council-in-sochi-how-meeting-of-eurasian-five-heads-of-government-held-24410>.

84 "PM Pashinyan Receives Kansas Governor and Director of Joint Staff of Kansas National Guard", *ArmenPress*, 22 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113912/>.

85 "Prime Minister Pashinyan Holds Telephone Conversation with President of Iran Ebrahim Raisi", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Haziran 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/06/26/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation/>.

86 "Armenian FM Visits Iran", *Azatutyun*, 24 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32517144.html>.

şansölyesi ve ABD Dışişleri Bakanının yanı sıra, Paşinyan 9 Eylül'de İran Cumhurbaşkanı ile de bir telefon görüşmesi yapmıştır.⁸⁷ Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan Azerbaycan'ın 19 Eylül Karabağ askeri harekatı sonrası durumu görüşmek üzere 1 Ekim'de Tahran'a gitmiş, Cumhurbaşkanı da dahil olmak üzere üst düzey temaslarda bulunmuştur.⁸⁸ 3 Ekim'de görüştüğü İran Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Bagheri yeni bir çatışma riski bulunduğu iddia edilen Ermenistan-Azerbaycan sınırına askeri gözlemci gönderme teklifinde bulunmuştur.⁸⁹ 23 Ekim'de Dışişleri Bakanı Mirzoyan Tahran'a giderek İran Cumhurbaşkanı ile görüşmüştür.⁹⁰ Ermenistan İşgücü ve Sosyal İşler Bakanı İran-Ermenistan Ekonomik İşbirliğini Geliştirme Forumuna katılmak üzere 31 Ekim'de Tahran'a gitmiştir.⁹¹ Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan 13 Kasım'da İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Ahmadian ile görüşmüştür. Ermeni tarafından yapılan açıklamada "Ermenistan-İran ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi yolları" ele alınmıştır.⁹²

ABD Dışişleri Bakanlığı Yaptırımlar Eşgüdüm Dairesi Başkanı, Ermenistan'ın İran'a ve Rusya'ya uygulanan yaptırımlar konusunu görüşmek üzere 29 Haziran'da Ermenistan'a gitmiştir.⁹³ İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan aynı konularda bir yetkili de aynı tarihlerde ABD'li meslektaşına eşlik etmiştir. AB yaptırımlar özel temsilcisi de kısa süre önce aynı amaçla Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.

87 "Prime Minister Nikol Pashinyan and The President of the Republic of Iran Hold Telephone Conversation", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 9 Eylül 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/09/09/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation-3/>.

88 "Armenian Security Council Secretary Arrives in Tehran", *News.am*, 1 Ekim 2023, <https://news.am/eng/news/784376.html>.

89 "Iran Offers to Send Observers to Armenian-Azeri Border", *Azatutyun*, 4 Ekim 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32622882.html>.

90 "Meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia with the President of Iran", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 23 Ekim 2023, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/mirzoyan-raisi/12288>.

91 "Armenia's Minister of Labor and Social Affairs Attends Armenian-Iranian Business Forum", *ArmenPress*, 31 October 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123232.html>.

92 "Secretary of Security Council and Secretary of Supreme National Security Council of Iran had Telephone Conversation", *Lurer*, 13 Kasım 2023, <https://www.lurer.am/en/2023/11/13/Secretary-of-Security-Council-and-Secretary-of-Supreme-National-Security-Council-of-Iran-had-teleph/1029269>.

93 Siranush Ghazanchyan, "Armenian PM, Head of US Department of State's Sanctions Coordination Office Discuss Regional and International Processes", *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/armenian-pm-head-of-us-department-of-states-sanctions-coordination-office-discuss-regional-and-international-processes/>.

Ermenistan ile Hindistan arasında Dışişleri Bakanlıkları siyasi istişareleri 3 Temmuz'da Erivan'da yapılmıştır.⁹⁴

Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan temaslarda bulunmak üzere 3 Temmuz'da ABD'ye gitmiştir. Grigoryan 7 Temmuz'da ABD Ulusal Güvenlik danışmanı Sullivan ile görüşmüştür.⁹⁵ Daha sonra ABD Dış Yardım yöneticisi S. Power ve Ulusal İstihbarat Direktörü A. Haines ile bir araya gelmiştir.

Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı birinci yardımcısı Korgeneral E. Asriyan 17-18 Temmuz'da ABD'yi ziyaret etmiştir.⁹⁶ Kansas Ulusal Muhafızlar komutanlığı ile Ermenistan'ın ortaklığının 30.uncu yıldönümü kutlamalarına katılan Asriyan bu vesileyle GKRY Savunma bakanı ve Genelkurmay başkanı ile de bir araya gelmiştir. Asriyan daha sonra ABD Genelkurmay başkan yardımcısı Amiral C. Grady ve Hava Kuvvetleri Kurmay Başkanı General C. Brown ile görüşmüştür. Görüşmede ABD-Ermenistan "savunma ortaklığı" ve bundan kaynaklanan "ortak tatbikat yapılması" konuları ele alınmıştır.

Ermenistan ile ABD 11-20 Eylül tarihlerinde Ermenistan'da, "Ermenistan'ın uluslararası barış gücü misyonlarına katılımına hazırlık çerçevesinde" ortak bir askeri tatbikat düzenlemiştir. "Kartal Ortak 2023" adı verilen askeri tatbikata 85 Amerikan ve 175 Ermeni askeri katılmıştır. Tatbikatı Korgeneral Asriyan da izlemiştir.⁹⁷ ABD gözlemcileri arasında Tümgeneral Anderson ve Tuğgeneral Ellis yer almıştır. Askeri bakımdan tatbikatın dikkate değer bir yönü bulunmamakla beraber siyasi mesajı çok dikkat çekici olmuştur. CSTO manevralarına bir süredir katılmayan Ermenistan'ın tarihinde ilk defa ve Rus askeri üslerinin ve askerlerinin gölgesinde başkent Erivan yakınlarında ABD ile bir askeri tatbikat yapmasını siyasi bir deprem olarak nitelendirmek mümkündür.

94 "Political Consultations between the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia and the Ministry of External Affairs of the Republic of India", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/07/03/Arm_Ind_Consultations/12073.

95 "Armenia Security Council Secretary Meets White House NSA in Washington, D.C.", *ArmenPress*, 7 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114883.html#:~:text=YEREVAN%2C%20JULY%207%2C%20ARMENPRESS.,regional%20security%20situation%20and%20challenges>.

96 "Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States", *ArmenPress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

97 "US Completes Joint Military Exercise in Armenia", *Aljazeera*, 20 Eylül 2023, <https://www.aljazeera.com/news/2023/9/20/us-completes-joint-military-exercise-in-armenia>.

Asriyan 3 Kasım'da Stuttgart'a giderek ABD Avrupa Komutanlığı Karargahını ve iki eğitim merkezini ziyaret etmiş, Komutan vekili Korgeneral Basham ile görüşmüştür.⁹⁸

Ermenistan, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) arasında üçlü savunma istişareleri 5 Temmuz'da Lefkoşe'de yapılmıştır. Toplantı sonunda üçlü yıllık askeri iş birliği programı imzalanmıştır.⁹⁹ Ermenistan, Yunanistan ve GKRY özel kuvvetleri 6-10 Kasım'da Yunanistan'ın Attica bölgesinde, 2023 uluslararası işbirliği planı çerçevesinde, askeri tatbikat düzenlemiştir. Hakiki mermilerin kullanıldığı tatbikatta, manevra eylem planlaması ve keskin nişancılık stratejisinin geliştirilmesi ele alınmıştır.¹⁰⁰

Paşinyan 8 Temmuz'da Gürcistan'a bir çalışma ziyaretinde bulunmuştur.¹⁰¹

8 Temmuz'da Dubrovnik Konferansına katılan Dışişleri Bakanı Mirzoyan bu vesileyle AB Dış İlişkiler Şefi Borrell¹⁰² ve Avrupa Konseyi Genel Sekreteri ile görüşmüştür.¹⁰³

Ermenistan Meclis Başkanı Simonyan beraberinde bir heyetle bir çalışma ziyareti için 10-13 Temmuz tarihlerinde Paris'e gitmiştir.¹⁰⁴

Vatikan'ın kıdemli kardinali Devlet Sekreteri P. Parolin bölgeye yaptığı beş günlük ziyaret çerçevesinde, 11 Temmuz'da, Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Cumhurbaşkanı ve Başbakan tarafından kabul edilmiştir. 13 Temmuz'da Ecmiadzin'de Katolikos Karekin II ile buluşmuştur.¹⁰⁵ Parolin bir konuşmasında, Papa'nın 2016 yılındaki ziyaretinde yaptığı gibi, soykırım iddiasını tekrarlamış, Ermenistan'ı ziyaret etmekten ve

98 "Lieutenant General Edward Asryan Visited the US European Command Center", *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 6 Kasım 2023, <https://www.mil.am/en/news/11848>.

99 "Armenia-Greece-Cyprus Trilateral Defence Consultations", *Ministry of Defense of the Republic of Armenia*, 5 Temmuz 2023, <https://mil.am/en/news/11612>.

100 "Special Forces of Armenia, Greece and Cyprus Hold Joint Drills", *ArmenPress*, 13 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124037.html>.

101 "The Prime Minister will Leave for Georgia on a Working Visit", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Temmuz 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/07/07/Nikol-Pashinyan-visit-to-Georgia/>.

102 "Ararat Mirzoyan, Josep Borrell Discuss Armenia-EU cooperation", *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114993.html>.

103 "Mirzoyan Meets with the Secretary General of the Council of Europe within the Framework of the Dubrovnik Conference", *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114980.html>.

104 "The Delegation Led by Alen Simonyan Leaves for Paris", *ArmenPress*, 10 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115084.html>.

105 "His Eminence Pietro Parolin Cardinal Secretary of State Visits Armenia (11-13 July 2023)", *Apostolic Nunciature in Armenia*, Erişim Tarihi: 20 Kasım 2023, <https://vaticanarm.org/en/archives/7286>.

Ermeni soykırımı kurbanlarını anmaktan onur duyduğunu söylemiştir. Daha önceden duyurulmayan ve düşük görüntülü cereyan eden bu ziyaret esas itibarıyla Papa'nın bölgeye ilgisini hatırlatmak ve barış sürecine yeni bir teşvikte bulunmak amacını taşımıştır.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 13-14 Temmuz'da Portekiz'e resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu vesileyle Gülbenkyan vakfını da ziyaret etmiştir.¹⁰⁶

Meclis Başkan yardımcısı R. Rubinyan 13 Temmuz'da Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda Devlet Sekreteri T. Lindner'i kabul etmiştir. Rubinyan Almanya ile hızla gelişen ve derinleşen ilişkilerden duyulan memnuniyeti ifade etmiş, Türkiye ile ilişkilerin normalleşme sürecindeki özel temsilci sıfatıyla da bu konuda bilgi vermiştir.¹⁰⁷ Rubinyan 17 Temmuz'da da Almanya Dışişleri Bakanlığı Doğu Avrupa, Güney Kafkaslar ve Orta Asya İşleri Siyasi Direktörü M. Lutenberg ile görüşmüştür.¹⁰⁸

Dışişleri Bakanı Mirzoyan AGİT toplantısı için gittiği Viyana'da, 19 Temmuz'da, Avusturya Dışişleri Bakanı ile görüşmüş, 20 Temmuz'da AGİT Daimi Konseyinin Ermenistan'ın talebi üzerine toplanan özel oturumunda konuşmuştur.¹⁰⁹

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan bir düşünce kuruluşu forumuna katılmak üzere üç günlük bir ziyaret için 23 Temmuz'da İtalya'ya gitmiş, ziyaretine Venedik'teki San Lazaro degli Ermeni adasında Mikhitarist mensuplarıyla görüşmeyle başlamıştır.¹¹⁰

Paris Belediye Başkanı, Laçın yolu üzerinden bir yardım konvoyunu şahsen yönetmek üzere 30 Ağustos'ta Ermenistan'a gitmiştir.¹¹¹ Fransa Dışişleri Bakanı 3 Ekim'de Ermenistan'ı ziyaret etmiş ve Fransa'nın Ermenistan'a

106 "Armenia's Foreign Minister Visit to Portugal", *Embassy of Armenia to the Holy See*, 14 Temmuz 2023, <https://vatican.mfa.am/en/news/2023/07/14/fmvisitportugal14072023/11844>.

107 "Rubinyan Presented the Process of Regulating Armenia-Turkey Relations", *Radar Armenia*, 13 Temmuz 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2578510420/>.

108 "Ruben Rubinyan Receives Political Director for Eastern Europe, Caucasus and Central Asia of MFA of Germany", *Lurer*, 17 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/17/Ruben-Rubinyan-Receives-Political-Director-for-Eastern-Europe-Caucasus-and-Central-Asia-of-MFA-of-G/963691>.

109 "Minister of Foreign Affairs of Armenia Delivered Remarks at the OSCE Special PC Meeting", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 20 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/07/20/PC_Mirzoyan/12102.

110 "President Khachaturyan Visits Italy, Meeting With Sergio Mattarella Expected", *ArmenPress*, 24 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1116016.html>.

111 "Mayor of Paris Accompanies Humanitarian Cargo on Its Way to Nagorno-Karabakh", *Lurer*, 30 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/30/Mayor-of-Paris-accompanies-humanitarian-cargo-on-its-way-to-Nagorno-Karabakh/986137>.

askeri yardım ve silah satışında bulunacağını beyan etmiştir.¹¹² Ermenistan Savunma Bakanı 23 Ekim’de Paris’te Fransız karşıtı ile bir askeri anlayış belgesi imzalamıştır. Buna göre Fransa Ermenistan’ın hava savunma sistemini güçlendirme, askeri eğitim verme, silahlı kuvvetlerin reformuna yardımcı olma taahhüdünde bulunmuştur. Ayrıca imzalanan “niyet mektubunda” Fransa yerden havaya kısa mesafeli Mistral füzeleri satmayı üstlenmiştir.¹¹³ Fransa uygulamaya hızla başlamış ve Kasım ayı başında Gürcistan üzerinden çok sayıda zırhlı personel taşıyıcıyı Ermenistan’a göndermiştir.¹¹⁴ Fransa Dışişleri Bakanı da 13 Kasım’da AB Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında Ermenistan’ın “Avrupa Barış Kolaylığı” fonlarından yararlandırılmasını önermiştir. Ermenistan’ın daha önce başvurduğu ve reddedildiği bu fon askeri malzeme alımlarında kullanılmak üzere oluşturulmuştur.¹¹⁵

5 Eylül’de Ermenistan ilk kez Ukrayna’ya insani yardım malzemesi göndermiştir.¹¹⁶ 28 Ekim’de Malta’da yapılan, 65 ülkenin katıldığı Ukrayna savaşına barışçı çözüm toplantısına da ilk kez katılmış, Ermenistan’ı Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan temsil etmiştir. Grigoryan bu vesileyle Ukrayna Devlet Başkanı başdanışmanı Yermak ile Ermenistan-Ukrayna ikili ilişkilerini görüşmüştür. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Ermenistan’ın Malta konferansına katılmasını Rusya’nın “gösterişli bir Rus karşıtı jest” olarak değerlendirdiğini duyurmuştur. Sözcü Ermenistan yönetimini “Rusofobik” olarak nitelemiş, *“Erivan’dakilerin bilmeleri gerekir ki, bu ülkemize saldırgan biçimde karşı olanlarla gösterişli flört etmektir”* iddiasında bulunmuştur.¹¹⁷ Ermenistan Meclis Başkanı 3 Kasım’da bu eleştiriyi reddetmiş, *“Moskova Erivan’ın ortaklarıyla uluslararası platformlarda iletişimde bulunmasını istemiyor, Ermenistan’ın hayati bağımlılığının Rusya’da devamını istiyor”* demiştir. Dışişleri Bakanı Mirzoyan da Ermenistan’ın Rusya ile ilişkilerini düzeltmek ve “ortak olarak

112 “Fransa’dan, Ermenistan’a Askeri Teçhizat Sevkiyatına Onay”, *EuroNews*, 3 Ekim 2023, <https://tr.euronews.com/2023/10/03/fransadan-ermenistana-askeri-techizat-sevkiyatina-onay>.

113 “Armenia, France Sign Military Cooperation Agreement”, *Asbarez*, 23 Ekim 2023, <https://asbarez.com/armenia-france-sign-military-cooperation-agreement/>

114 Hoory Minoyan, “French Weapons Arrive in Armenia through Georgia”, *The Armenian Weekly*, 13 Kasım 2023, <https://armenianweekly.com/2023/11/15/french-weapons-arrive-in-armenia-through-georgia/>.

115 “Armenia-Azerbaijan Situation ‘On Agenda’ of EU Foreign Ministers’ Meeting”, *Azatutyun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32683039.html>.

116 “Armenia Sent First Aid to Ukraine since Russia’s Full-Scale Invasion”, *European Pravda*, 5 Eylül 2023, <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2023/09/5/7168844/>.

117 “Armenia’s Participation In Conference on Ukraine in Malta Anti-Russian Gesture — MFA”, *TASS*, 2 Kasım 2023, https://tass.com/politics/1700761?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com.

hareket etmek” istediğini ancak “her şey bir tarafa bağlı değil” diyerek kusurun sadece Ermenistan’da olmadığını söylemiştir.¹¹⁸

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 9 Kasım’da yaptığı, Ermenistan’ın ateşkes anlaşmasında kabul etmesine rağmen Azerbaycan sınırını seyahate, ticarete açmadığı, açıklaması havayı yeniden gerginleştirmiş, yeni bir tartışma başlatmıştır. Sözcü, Ermenistan’ın transit geçecek yolcu, eşya ve diğer mallar için ayrı bir güvenlik birimi kurma kararını da eleştirmiş, anlaşmanın 9.uncu maddesine göre, Nahçevan ve Azerbaycan arasında insan, araç ve mal naklinin kontrol yetkisinin Rus sınır muhafızlarına verildiğini ileri sürmüştür. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü bu iddiayı şiddetle reddetmiş, Ermenistan’ın toprakları üstünde egemenlik haklarından vaz geçtiğine dair hiçbir belge bulunmadığını vurgulamıştır.¹¹⁹ İran ise 9 Kasım’da İran üzerinden alternatif bir ulaşım güzergahı önerisini resmen teyit etmiş, Azerbaycan yetkilisi de artık Ermenistan güzergahı yerine İran’ı tercih ettikleri duyurusunda bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan bu gelişme üzerine Ermenistan’ı elini çabuk tutması ve Azerbaycan’a verdiği sözü tutması konusunda uyarmıştır.¹²⁰

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 16 Kasım’da bir basın toplantısında bir kez daha Batıyı Ermenistan’ı Rusya’dan koparmaya çalışmakla suçlamıştır. “Ukrayna’daki politikası başarısız kalınca Batı vahşice Ermenistan’a el attı” diyen sözcü, Ermenistan yönetiminin son adımlarının: Paşinyan’ın 20 Kasım Minsk CSTO toplantısına katılmama kararının, Batının Ermenistan’a silah sevkiyatının, Erivan-Kiev arasında gelişen ilişkilerin aynı zincirin halkaları olduğunu, bu zincirin ise bir esaret zinciri olduğunu ileri sürmüştür.¹²¹

“Kuşak-yol” projesinin 3. uluslararası toplantısına katılmak üzere 17 Ekim’de Çin’e giden Ekonomi Bakanı Kerobyan bu vesileyle Ermenistan’ın Asya Altyapı Yatırım Bankasına katılma olasılığını da bankanın başkan yardımcısı ile görüşmüştür.¹²²

118 “Armenian Leaders Hit Back at Moscow”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669928.html>.

119 “Moscow, Yerevan Trade More Barbs”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678237.html>.

120 “Iran Reaffirms Support for Alternative Transport Link for Azeri Exclave”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678110.html>.

121 Elena Teslova, “Russia Warns Armenia Against ‘Trying to Sit on Two Chairs’”, *Anadolu Ajansı*, 16 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/russia-warns-armenia-against-trying-to-sit-on-two-chairs-/3055192>.

122 “Armenia Considers Membership in Asian Infrastructure Investment Bank”, *ArmBanks*, 17 Ekim 2023, <http://www.armbanks.am/en/2023/10/17/151100/>.

Paşinyan 23 Ekim’de 4. Tiflis İpekyolu Forumu’na katılmak üzere Gürcistan’a gitmiştir. Forumda yaptığı konuşmada Paşinyan “Barış Kavşakları” projesini anlatmış ve bunun ilkelerini saymıştır:

- Bütün altyapı, karayolları, demiryolları, hava yolları, boru hatları, kablolar geçtikleri ülkenin egemenliği ve yetkisi altındadır,
- Her ülke kendi sınır ve gümrük kontrolünü yapar ve geçiş güvenliğini sağlar. Ermenistan bu amaçla özel bir polis denetim birimi oluşturma kararı almıştır,
- Bu altyapı iç ve uluslararası ulaşım açıktır,
- Taraflar birbirlerinin altyapılarını eşitlik ve karşılıklılık ilkeleri ile kullanır.¹²³

Almanya Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Roth 24 Ekim’de Ermenistan’da üst düzey temaslarda bulunmuş, Ermenistan ile dayanışmasını vurgulamıştır.¹²⁴ Almanya Dışişleri Bakanı 3 Kasım’da Erivan’da Mirzoyan ile görüşmüş ve yaptıkları ortak basın toplantısında Almanya’nın Ermenistan’ın AB ile yakınlaşma arzu ve çabalarına destek vadedmiştir.¹²⁵ Ziyaretinin ikinci gününde Alman bakan Azerbaycan sınırına gitmiş, AB sınır gözlem heyeti Başkan yardımcısından bilgi almış, daha sonra yaptığı açıklamada. Heyetin iki yıllık maliyetinin yaklaşık 31 milyon Avro tuttuğunu, kendisinin bu heyetin daha büyümesinden yana olduğunu ve Almanya’nın da daha fazla müdahil olmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. AB Dışişleri Bakanları 13 Kasım’da Ermenistan sınır denetim heyetinin genişletilmesini kabul etmiştir.¹²⁶

Kanada Dışişleri Bakanı Ermenistan’a dayanışma ziyaretinde bulunmuş ve 25 Ekim’de Erivan’da Kanada Büyükelçiliğini açmıştır.¹²⁷ Bu güney Kafkaslarda

123 “Prime Minister Pashinyan Presents the “Crossroads of Peace” Project and Its Principles at the Tbilisi International Forum”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/26/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

124 “No Alternative to Peace in The South Caucasus, Says Bundestag Foreign Affairs Committee Chairman”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122605.html>.

125 “Germany’s Baerbock Presses Peace Hopes in Yerevan on First Leg of Caucasus Trip”, *Radio Free Europe*, 3 Kasım 2023, <https://www.rferl.org/a/germany-baerbock-eu-expansion-geopolitical-necessity-ukraine/32669098.html>.

126 Heggine Buniatian, “EU Foreign Ministers Approve Expansion of Border Monitoring Mission in Armenia”, *Azatoryun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatoryun.am/a/32683155.html>.

127 “Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Canada”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/25/arm_canada/12299.

Kanada için bir ilk olmaktadır. Kanada Dışişleri Bakanı ayrıca, Ermenistan-Azerbaycan sınırında bulunan AB gözlem heyetine Kanada'nın da gözlemci göndereceğini, Avrupa dışından bu heyete katılan ilk ülke olduklarını söylemiştir.

Macaristan Dışişleri Bakanı, 2004 yılında Budapeşte'de bir Ermeni subayını öldüren ve mahkûm edilen Azerbaycan subayının Azerbaycan'a iade edilmesi ve orada affedilmesi üzerine Ermenistan'ın 2012 yılında dondurduğu ilişkileri düzeltmek üzere, 27 Ekim'de Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Başbakan Paşinyan ile de görüşen Macar Bakan, her iki ülkenin Hıristiyanlık ortak tabanının bulunduğunu vurgulamıştır.¹²⁸

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 13 Kasım'da İngiltere'yi resmen ziyaret etmiş ve Avrupa işleri bakanı ile görüşmüştür. Görüşmeler iki ülke arasında tesis edilen "stratejik diyalog" çerçevesinde cereyan etmiştir.¹²⁹

AGİT Parlamenter Meclisinin 21. sonbahar toplantısı 18-20 Kasım'da Erivan'da yapılmıştır. Konferansın konusu "Buhran zamanlarında AGİT: Parlamenter Meclisin İç ve Dış Zorlamalara Tepkide Parlamenter Meclisin Rolü" olmuştur.¹³⁰

4. Türkiye İle İlişkiler

Türkiye'deki Mayıs seçimleri öncesi basınla bir mülakatında Başbakan Paşinyan, seçimlerden sonra Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilebileceğini, normalleşmenin doğal bir şekilde gelişeceğini ümit ettiğini, bu konunun gündemde önceliği bulunduğunu söylemiştir. Paşinyan Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı 28 Mayıs seçim zaferi nedeniyle kutlamış, sosyal medyada da "*Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yeniden seçilmesini kutluyoruz. Ülkelerimiz arasındaki ilişkilerin tam normalleşmesi için ortak çalışmamızın devamını bekliyorum*" demiştir.¹³¹

128 "Hungarian Foreign Minister Says Armenian Church had Very Important Role in Restoration of Relations with Armenia", *ArmenPress*, 27 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122959.html>.

129 "The Meeting between the Minister of Foreign Affairs of Armenia and the UK Minister for Europe", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Kasım 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/11/13/GB_Mirzoyan/12322.

130 "2023 Autumn Meeting", *OSCE*, <https://www.oscepa.org/en/meetings/autumn-meetings/upcoming-autumn-meeting>, Erişim Tarihi:21 Kasım 2023.

131 Diyar Guldogan, "Armenian Premier Pashinyan Extends Congratulations on Turkish President Erdogan's Victory", *Anadolu Ajansı*, 28 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenian-premier-pashinyan-extends-congratulations-on-turkish-president-erdogans-victory/2908381>.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın daveti uyarınca, Başbakan Paşinyan 3 Haziran'da Ankara'ya gelerek Cumhurbaşkanlığı yeni dönem resmi kabulüne katılmıştır.¹³² Paşinyan'a normalleşme süreci özel temsilcisi Rubinyan refakat etmiştir. Paşinyan'ın davete icabet etmesi Ermenistan'da ve diasporadaki muhalefet tarafından şiddetle ve ağır sözlerle eleştirilmiştir. Sabık bir Dışişleri Bakanı da bu eleştirilerde ön almış, bu katılımın Ermenistan'da ve diasporada geniş çevrelerde şaşkınlık ve hiddetle karşılandığını iddia etmiştir. Diğer taraftan Cumhurbaşkanı Erdoğan Paşinyan'ın davete katılmasından övgüyle bahsetmiş ve Azerbaycan ziyaretinden dönerken 14 Haziran'da uçakta gazetecilere *"Paşinyan'ın davetimizi kabul etmesi önemli bir adımdır. Ülkesindeki muhalefetten kaynaklanan birçok engele rağmen törenimize katılmıştır. Kısa bir görüşme yaptık ve kendisine davetimizi kabul ettiği için teşekkür ettim"* demiştir. Paşinyan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanımasını takdir ettiğini belirten Erdoğan Zangezur koridoruna da değinmiş, İran'ın konuya yaklaşımının hayal kırıklığı yarattığını, İran'dan farklı olarak, Ermenistan'ın bu ulaşım hattına karşı çıkmadığını söylemiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 7 Haziran'da Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı, Hakan Fidan'ı arayarak kutlamıştır. Görüşmede taraflar ikili ilişkileri normalleştirme adımlarını ele almıştır.¹³³

28 Haziran'da Paşinyan Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kurban Bayramı'nı kutlamıştır. Yapılan telefon görüşmesinde taraflar diplomatik ilişkilerin tesisini ve sınırın açılmasını sağlamak üzere sürdürülen ikili ilişkilerin normalleştirilmesi sürecine de değinmiştir.¹³⁴

Radikal Ermeni görüşlerinin önde gelen kuruluşlarından Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA), Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatını beyaz perdeye aktaran dizinin Disney tarafından gösterilmesinin durdurulması için 2 Temmuz'da hakaretler ve nefret söylemi içeren bir kampanya başlatmıştır. Bu girişim Türk kamuoyunda, basında ve sivil toplum kuruluşlarında tepkilere neden olmuştur.

Ermenistan havayolları 2 Temmuz'da Erivan-İstanbul seferlerine başlamıştır. Haftada iki uçuş olacağı bildirilmiştir.¹³⁵ Yazılı bir soru önergesine cevaben

132 "PM Nikol Pashinyan Attends Inauguration of Turkish President Recep Tayyip Erdoğan", *ArmenPress*, 3 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1112489.html>.

133 "Ararat Mirzoyan had a Phone Conversation with Newly Appointed Turkish Foreign Minister Hakan Fidan", *News.am*, 7 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/764270.html>.

134 "Erdogan Holds Phone Conversations with Pashinyan, Aliyev", *Asbarez*, 28 Haziran 2023, <https://asbarez.com/erdogan-holds-phon-conversations-with-pashinyan-aliyev/>.

135 "Armenian Airlines Launches Yerevan-İstanbul Flights", *ArmenPress*, 3 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114602/>.

Ermenistan İçişleri ve Haberleşme Bakanlığı, 2022-2023 akademik yılında 12 okulda Türkçe dersi verildiği belirtilmiştir.¹³⁶

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 18 Temmuz'da Viyana'da Avusturya Dışişleri Bakanı ile görüşmesinden sonra düzenlenen basın konferansında Türkiye ile ilişkiler konusunda bir soruya cevaben, normalleşme sürecinde bir duraklama olduğunu ancak bunu Türkiye'deki seçim atmosferinden kaynaklandığını düşündüğünü söylemiştir. Mirzoyan sözlerine devamla “*Artık normalleşme süreci görüşmelerine devamın zamanıdır. Her iki tarafça, doğru yolda olduğumuzu gösteren ve ilişkilerin nihai, kapsamlı ve bütüncül normalleşmesine yönelik, diplomatik ilişkilerin tesisi ve sınırların açılması gibi, hemen uygulanabilecek adımlar vardır. Sınırların açılması derken esas itibarıyla üçüncü ülke vatandaşlarından bahsediyorum, tabii diplomatik pasaport hamili Ermeni ve Türk vatandaşlarından da. Ayrıca görüştüğümüz diğer başka konular da bulunmaktadır*” demiştir.¹³⁷

Ermenistan basınında 20 Temmuz'da çıkan haberlerde, Ermenistan hükümetinin özel bir şirkete Türkiye sınırındaki Margara geçişine kontrol noktası ve gümrük tesisleri yapılmasını ihale ettiği duyurulmuştur. Gümrüklerden sorumlu Devlet Gelirleri Komitesi başkanı da bu gelişmeyi resmen teyit etmiş ve inşaatın yakın bir zamanda tamamlanacağını belirtmiştir.¹³⁸

Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nı Bayramov'un 31 Temmuz'da Ankara'yı ziyareti sonrası bilgi veren Dışişleri Bakanı Fidan, Laçın yolunun Azerbaycan topraklarında bulunduğunu, Azerbaycan'ın burada kontrol noktası kurmasına yapılan eleştirilerin adil olmadığını söylemiştir.¹³⁹ Cumhurbaşkanı Erdoğan, Bayramov'u kabulünden sonra, Azerbaycan-Ermenistan arasında barış anlaşması imzalanmasının ve Azerbaycan'ı Nahçevan'a bağlayacak bir “koridorun” “derhal açılmasının” önemini vurgulamıştır.¹⁴⁰

136 “Azerbaijani Language is Taught in 4 Schools in Armenia”, *APA*, 6 Temmuz 2023, <https://apa.az/en/cis-countries/azerbaijani-language-is-taught-in-4-schools-in-armenia-407144>.

137 “Mirzoyan: Now It is Time to Continue Armenian-Turkish Normalization Process”, *Mediamax*, 19 Temmuz 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51964/>.

138 Nane Shakiyan, “Armenia Building Checkpoint on Turkish Border”, *Azatutyun*, 20 Temmuz 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32512161.html>.

139 “Lachin Road is Azerbaijan's Territory, Says Turkish Foreign Minister”, *ANews*, 31 Temmuz 2023, <https://www.anews.com.tr/world/2023/07/31/lachin-road-is-azerbajians-territory-says-turkish-foreign-minister>.

140 “Erdogan Speaks For Prompt Signing Of Peace Treaty Between Baku, Yerevan”, *InterFax*, 31 Temmuz 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/93162/>.

Karabağ'daki yasa dışı ayrılıkçı güçlerin “cumhurbaşkanlığı” seçimlerine Türkiye de tepki göstermekte gecikmemiştir. Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklama aşağıdadır:

“Azerbaycan’ın Karabağ bölgesinde gayrimeşru Ermeni güçlerinin kontrolündeki topraklarda düzenlenen seçimler bölgede uluslararası hukuka aykırı mevcut durumu tek yanlı meşrulaştırma çabalarının yeni bir tezahürüdür. Bu adım, BM Güvenlik Konseyi kararları ve AGİT ilkeleri dahil uluslararası hukukun açık ihlâlidir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında barış görüşmelerinin sürdürülmeye çalışıldığı bir dönemde gerçekleştirilen seçimleri, barış görüşmelerini baltalamaya yönelik bir hareket olarak algılıyor ve kınıyoruz.

Türkiye, Azerbaycan’ın egemenlik ve toprak bütünlüğünün ihlalini teşkil eden bu gayrimeşru seçimi tanımamaktadır. BM ve uluslararası toplumu bu seçimi tanımamaya davet ediyoruz.

Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki barış görüşmeleri sürecini desteklemekte, kalıcı bir barış anlaşmasının biran önce imzalanmasının bölgenin barış ve istikrarına büyük katkı sağlayacağına yönelik inancını korumaktadır.”¹⁴¹

Cumhurbaşkanı Erdoğan 11 Eylül’de Başbakan Paşinyan’ı arayarak,¹⁴² Karabağ’da yapılan seçimlerin kabul edilemez olduğunu, bunu yapanların geri adım atması gerektiğini, bölgede istikrar için teenni ile hareket edilmesini ifade etmiştir. Paşinyan aynı gün televizyonda yaptığı bir söyleşide, “Erdoğan ile görüşmemiz tamamen resmiydi. Görüşmenin özlü ve yararlı olduğunu söyleyebilirim. Birçok nüans bulunmaktadır. Bu nüanslar, tutumlar ve değerlendirmeler hakkında devamlı görüşmede bulunmak önemlidir” açıklamasında bulunmuştur. Yapılan resmî açıklamalarda ise aynı dil kullanılmış, ikili ve bölgesel konuların ele alındığı belirtilmiş, kalıcı barış ve istikrarın bölgedeki bütün ülkelerin gelişmesine ve refahına katkıda bulunacağı kaydedilmiş, bu yönde diplomatik çabaları sürdürme kararlılığı ifade edilmiştir.¹⁴³

141 “No: 218, 9 Eylül 2023, Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesinde Gayrimeşru Ermeni Güçlerinin Kontrolündeki Topraklarda Düzenlenen Sözde Seçimler Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 9 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-218_-azerbaycan-in-karabag-bolgesinde-duzenlenen-sozde-secimler-hk.tr.mfa.

142 “Erdogan, Pashinian Discuss Karabakh Tensions”, *Azatutyun*, 11 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32588036.html>.

143 “Armenian PM Describes Phone Call with Erdogan as ‘Substantial and Useful’”, *ArmenPress*, 11 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119262/>.

Başbakan Paşinyan 17 Eylül’de, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Karabağ konusunda Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya’nın katılımıyla dörtlü bir zirve düzenlenmesi önerisi hakkında, “Çok çeşitli öneriler ve düşünceler bulunmaktadır. Bunlardan sadece birisini öne çıkarmayı istemem. Benim bir tutum ifade etmem için bu tek düşünce değildir” demiştir.¹⁴⁴

Cumhurbaşkanı Erdoğan günübirlik Nahçevan ziyareti ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile görüşmesinden sonra 26 Eylül’de, Türkiye’nin bölgede kalıcı barış tesisi için üzerine düşeni yapmaktan kaçınmadığını ve kaçınmayacağını, Azerbaycan halkının son 30 yıldır maruz kaldığı baskıya ve katliama rağmen Karabağ Ermenilerine gösterdiği insani yaklaşımın her türlü övgünün üzerinde olduğunu, yapılan askeri hareketin sivil halka bir zarar gelmemesi için azami dikkatle yapıldığını, Azerbaycan’ın bölgeye insani yardım ulaştırmak için olağanüstü gayret gösterdiğini, buna rağmen bazı ülkelerin iddialarının saçmalık ve iftiradan başka bir şey olmadığını söylemiş, Zangezur koridorunun bir an önce işlerlik kazanmasının önemini vurgulamıştır.¹⁴⁵

Türkiye Dışişleri Bakanlığı 25 Eylül’de Karabağ’da Hankendi’de bir benzin istasyonunda meydana gelen 70 civarında insanın hayatını kaybettiği bildirilen patlama hakkında aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Azerbaycan’ın Hankendi şehrinde 25 Eylül günü bir benzin istasyonunda meydana gelen patlama sonucunda çok sayıda kişinin hayatını kaybettiği ve yüzlerce kişinin de ağır yaralandığı büyük üzüntüyle öğrenilmiştir.

Bu elim hadise nedeniyle hayatlarını kaybedenlerin yakınlarına taziyelerimizi sunuyor, yaralılara acil şifalar diliyoruz.

İhtiyaç duyulması halinde Türkiye gerekli yardımda bulunmaya hazırdır.”¹⁴⁶

23 Ekim’de Tahran’da düzenlenen 3+3 toplantısı marjında görüşen Dışişleri Bakanları Fidan ve Mirzoyan’ın bölgesel ve ikili konuları ele aldıkları, o ana

144 “Pashinyan Comments on Erdogan’s Offer to Hold Armenia-Türkiye-Russia-Azerbaijan Summit”, *ArmenPress*, 17 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119688.html>.

145 “Ankara Urges Yerevan ‘Not to Fall for Provocations’”, *Hürriyet Daily News*, 27 Eylül 2023, <https://www.hurriyetdailynews.com/we-will-provide-technological-device-support-to-university-students-erdogan-186590>.

146 “No: 236, 27 Eylül 2023, Hankendi’de Bir Benzin İstasyonunda Meydana Gelen Patlama Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 27 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-236_-hankendi-de-bir-benzin-istasyonunda-meydana-gelen-patlama-hk.tr.mfa.

kadar üzerinde mutabık kalınan hususları gerçekleştirmeye hazır olduklarının teyit edildiği Ermenistan Dışişleri Bakanlığınca kaydedilmiştir.¹⁴⁷

Paşinyan, 30 Ekim’de Mecliste 2024 Bütçe müzakerelerinde yaptığı konuşmada “*Azerbaycan ile barış anlaşması imzalanması ve ilişkilerin normalleştirilmesi ve Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesini planlıyoruz. Bunun kolay olmayacağını ne kadar farkındaysak da bu plan doğrultusunda ilerlemek Ermenistan’ın devlet çıkarları gereğidir*”; Türkiye ile ilgili olarak, “*Ermenistan ve Türkiye özel temsilcilerinin görüşmeleri sonucu yapılan düzenlemelerin yakın gelecekte uygulanmaya başlanacağını ümit ediyorum*” demiştir. Paşinyan bahsettiği düzenlemeler arasında, iki ülke arasındaki sınırın üçüncü ülke vatandaşları ve diplomatik pasaport hamilleri için açılması olduğunu hatırlatmış, siyasi düzenlemelerin yanı sıra önemli altyapı çalışmalarında da bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸

Dışişleri Bakanı Mirzoyan da 3 Kasım’da Mecliste yaptığı konuşmada Türkiye ile ilişkilerin normalleşeceğinden ümitli olduğunu ifade etmiştir. Ermeni basını bu iyimserliği, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Türk Devletleri Teşkilatının Kazakistan’daki zirvesinde ve 25 Ekim’de partisinin toplantısında Azerbaycan’ın son Karabağ harekâtından övgüyle ve memnuniyetle bahsetmesine, Zangezur koridoru konusunu ısrarla gündemde tutmasına, bunu bir ön şart olarak görmesine işaret ederek sorgulamıştır.¹⁴⁹

Meclis Başkanı Simonyan AGİT Parlamenter Meclisi’nin Erivan’da düzenlenen sonbahar toplantısında 18 Kasım’da yaptığı konuşmada, “*Ermenistan’ın Türkiye ile ilişkileri düzeltmeye, sınırların açılmasına ve bölgede ulaşım bağlantılarının kurulmasına ve önkoşulsuz görüşmelere samimiyetle ilgi duyduğunu, bu görüşmelerin yakın gelecekte arzulanan sonuçları vereceğinden çok ümitli olduğunu*” ifade etmiştir¹⁵⁰. Aynı toplantıda konuşan Paşinyan da aynı ümidi ifade etmiş ve şunları söylemiştir: “*Türkiye ile diyalog içindeyiz. Henüz diplomatik ilişki kurma konusunda bir başarı elde*

147 “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 23 Ekim 2023, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/arm-turkey/12290>.

148 “Motherland is the State. If You Love Your Motherland, Strengthen Your State. Prime Minister’s Speech at the Discussion of the Draft State Budget 2024 During the Joint Session of the National Assembly Standing Committees”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 30 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/30/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

149 A. Babayan- A. Bedevian, PArmenia ‘Optimistic’ as Turkey’s Erdogan Insists on Corridor for Azerbaijan”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669108.html>.

150 “Speech by RA NA President at Autumn Meeting of the OSCE Parliamentary Assembly”, *Lurer*, 18 Kasım 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/11/18/Speech-by-RA-NA-President-at-Autumn-Meeting-of-the-OSCE-Parliamentary-Assembly/1032628>.

edemediysek de hiç değilse geçmişte böyle aktif diyalogumuz yoktu. Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinin normalleşmesi bölgemizde, güney Kafkaslarda barışçı stratejik bir vizyon, güvenli bir çevre geliştirmek için son derece önemli bir faktördür. Yakında sınırın üçüncü ülke vatandaşları ve diplomatik pasaport hamilleri için açılması haberini duyacağımızı ümit ediyorum. Bu çok anlamlı bir adım olacaktır.”¹⁵¹

Ermenistan hükümetinin 18 Kasım'da yayınladığı “Barış Kavşakları” projesine ilişkin ayrıntılı video tanıtımında, Azerbaycan ile beş, Türkiye ile iki sınır geçişi öngörüldüğü ve bunlara ilişkin alt yapı çalışmalarına başlandığı bildirilmiştir.¹⁵²

151 “Pashinyan Says Normalizing Relations with Türkiye is Important for Armenia”, *Xalqqazeti*, 18 Kasım 2023, <https://xalqqazeti.az/en/siyaset/148994-pashinyan-says-normalizing-relations-with>.

152 “Ermenistan, Zengezur Koridoru’nu kabul etti”, *Kırım Haber Ajansı*, 19 Kasım 2023, <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/ermenistan-zengezur-koridoru-nu-kabul-etti-481632>.

KAYNAKÇA

- “2023 Autumn Meeting”, *OSCE*, <https://www.oscepa.org/en/meetings/autumn-meetings/upcoming-autumn-meeting>, Erişim Tarihi:21 Kasım 2023.
- “34 Countries Issue Joint Statement on Nagorno-Karabakh at UN Human Rights Council Session”, *ArmenPress*, 11 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121753.html>.
- “5. Formal sitting - Address by Nikol Pashinyan, Prime Minister of the Republic of Armenia”, *European Parliament*, 17 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-9-2023-10-17-ITM-005_EN.html.
- A. Babayan- A. Bedevian, PArmenia ‘Optimistic’ as Turkey’s Erdogan Insists on Corridor for Azerbaijan”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669108.html>.
- “Aliyev’den Barış Mesajı”, *Cumhuriyet*, 9 Ekim 2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/aliyevden-baris-mesaji-2128012>.
- Andrew Osborn, “Armenian PM Says Depending Solely on Russia for Security was ‘Strategic Mistake’”, *Reuters*, 3 Eylül 2023, <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/armenian-pm-says-depending-solely-russia-security-was-strategic-mistake-2023-09-03/>.
- “Ankara Urges Yerevan ‘Not to Fall for Provocations’”, *Hürriyet Daily News*, 27 Eylül 2023, <https://www.hurriyetdailynews.com/we-will-provide-technological-device-support-to-university-students-erdogan-186590>
- “Application of the International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination (Armenia V. Azerbaijan) Request for the Indication of Provisional Measures”, *International Court of Justice*, 29 Ekim 2023, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20230929-pre-01-00-en.pdf>.
- “Ararat Mirzoyan had a Phone Conversation with Newly Appointed Turkish Foreign Minister Hakan Fidan”, *News.am*, 7 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/764270.html>.
- “Ararat Mirzoyan, Josep Borrell discuss Armenia-EU cooperation”, *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114993.html>.

- “Armenia Cannot Decide Nagorno-Karabakh People’s Fate, Representatives of Nagorno-Karabakh Should be a Party to Negotiations, Pashinyan”, *First Channel News*, 25 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/25/Armenia-cannot-decide-Nagorno-Karabakh-people-s-fate-representatives-of-Nagorno-Karabakh-should-be/967329>.
- “Armenia Considers Membership in Asian Infrastructure Investment Bank”, *ArmBanks*, 17 Ekim 2023, <http://www.armbanks.am/en/2023/10/17/151100/>.
- “Armenia Security Council Secretary Meets White House NSA in Washington, D.C.”, *ArmenPress*, 7 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114883.html#:~:text=YEREVAN%2C%20JULY%207%2C%20ARMENPRESS.,regional%20security%20situation%20and%20challenges>.
- “Armenia Sees Continued Surge In Trade With Russia”, *Azatutyun*, 12 Temmuz 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32500512.html>.
- “Armenia Sent First Aid to Ukraine since Russia’s Full-Scale Invasion”, *European Pravda*, 5 Eylül 2023, <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2023/09/5/7168844/>.
- “Armenia to Leave CSTO if Yerevan Deems It ‘Non-Functional Organization’ — Prime Minister”, *TASS*, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.
- “Armenia, Azerbaijan Have Reciprocally Recognized the Existence of Enclaves”, *Armenpress*, 24 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111678.html>.
- “Armenia, France Sign Military Cooperation Agreement”, *Asbarez*, 23 Ekim 2023, <https://asbarez.com/armenia-france-sign-military-cooperation-agreement/>.
- “Armenia’s Foreign Minister Visit to Portugal”, *Embassy of Armenia to the Holy See*, 14 Temmuz 2023, <https://vatican.mfa.am/en/news/2023/07/14/fmvisitportugal14072023/11844>.

- “Armenia-Azerbaijan Situation ‘on Agenda’ of EU Foreign Ministers’ Meeting”, *Azatutyun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32683039.html>.
- “Armenia-Greece-Cyprus Trilateral Defence Consultations”, *Ministry of Defense of the Republic of Armenia*, 5 Temmuz 2023, <https://mil.am/en/news/11612>.
- “Armenia PM Signals Foreign Policy Shift Away from Russia”, *Le Monde*, 24 Eylül 2023, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/09/24/armenia-pm-signals-foreign-policy-shift-away-from-russia_6139059_4.html.
- “Armenian Airlines Launches Yerevan-İstanbul Flights”, *ArmenPress*, 3 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114602/>.
- “Armenian Central Bank Raises 2023 Economic Growth Forecast to 6.9%”, *Interfax*, 13 Haziran 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/91398/>.
- “Armenian Church Again Warns Against ‘Humiliating’ Peace Deal,” *Azatutyun*, 12 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32455807.html>.
- “Armenian Defense Minister Opts out of CSTO Council Meeting in Belarus”, *ArmenPress*, 25 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111768.html>.
- “Armenian FM Visits Iran”, *Azatutyun*, 24 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32517144.html>.
- “Armenian Leaders Hit Back at Moscow”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669928.html>
- “Armenian PM Describes Phone Call with Erdogan as ‘Substantial and Useful’, *ArmenPress*, 11 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119262/>.
- “Armenian PM Says Increasing Defense Spending is for Preparing for Peace”, *Arka.am*, 16 Kasım 2023, https://arka.am/en/news/politics/armenian_pm_says_increasing_defense_spending_is_for_preparing_for_peace/.

“Armenian President Approves Parliament’s Decision to Join the International Criminal Court”, *APNEWS*, 14 Ekim 2023, <https://apnews.com/article/armenia-icc-russia-putin-26612df6d4687d0fd7137144aff3ef9c>.

“Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with POLITICO Europe”, *First Channel News*, 13 Eylül 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/09/13/Armenian-Prime-Minister-Nikol-Pashinyan-s-interview-with-POLITICO-Europe/994935>.

“Armenian Security Council Secretary Arrives in Tehran”, *News.am*, 1 Ekim 2023, <https://news.am/eng/news/784376.html>.

“Armenian-Azeri Brussels Summit Won’t Take Place”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122753.html>.

“Armenia’s Economy will Grow by 7.2% in 2023 and by 7% in 2024 - Finance Minister”, *Arka News Agency*, 30 Ekim 2023, https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_economy_will_grow_by_7_2_in_2023_and_by_7_in_2024_finance_minister/.

“Armenia’s Minister of Labor and Social Affairs Attends Armenian-Iranian Business Forum”, *ArmenPress*, 31 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123232.html>.

“Armenia’s Participation In Conference on Ukraine in Malta Anti-Russian Gesture — MFA”, *TASS*, 2 Kasım 2023, https://tass.com/politics/1700761?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com.

Artak Khulian, “Former Armenian Defense Chief To Remain in Jail”, *Azatutyun*, 30 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571274.html>.

Astghik Bedevian, “Armenian Opposition Signals Protests Against ‘Karabakh’s Surrender’”, *Azatutyun*, 22 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32424296.html>.

“Artsakh President to Resign”, *Asbarez*, 31 Ağustos 2023, <https://www.asbarez.com/artsakh-president-to-resign/>.

“Azerbaijani Language is Taught in 4 Schools in Armenia” *APA*, 6 Temmuz 2023, <https://apa.az/en/cis-countries/azerbaijani-language-is-taught-in-4-schools-in-armenia-407144>.

“Azerbaijani President Gives Ultimatum to Karabakh Authorities,” *Eurasianet*, 30 Mayıs 2023, <https://eurasianet.org/azerbaijani-president-gives-ultimatum-to-karabakh-authorities>.

“Azerbaijan’s President Refuses to Attend EU Talks with Armenia PM” *France 24*, 4 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/europe/20231004-azerbaijan-s-president-refuses-to-attend-eu-talks-with-armenia-pm>.

“Baku Steps Up Claims on 8 Armenian Villages ‘Occupied By Armenia’”, *Asbarez*, 11 Ekim 2023, <https://asbarez.com/baku-steps-up-claims-on-8-armenian-village-occupied-by-armenia/>.

“Breaking: Azerbaijan Opts out of Granada Summit”, *ArmenPress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121173.html>.

“Brüksel’de Ermenistan-Azerbaycan Görüşmesi Başladı; Toplantının “Yapıcı” Geçtiği Vurgulandı”, *T24*, 26 Eylül 2023, <https://t24.com.tr/haber/bruksel-de-ermenistan-azerbaycan-gorusmesi-basladi-toplantinin-yapici-gectigi-vurgulandi,1131906>.

“Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States”, *ArmenPress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

“Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States”, *Armenpress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

“Continued Peace Talks Between Armenia and Azerbaijan”, *U.S. Department of State*, 30 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/continued-peace-talks-between-armenia-and-azerbaijan/>.

Diyar Guldogan, “Armenian Premier Pashinyan Extends Congratulations on Turkish President Erdogan’s Victory”, *Anadolu Ajansı*, 28 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenian-premier-pashinyan-extends-congratulations-on-turkish-president-erdogans-victory/2908381>.

Elena Teslova, “Armenian, Azerbaijani, Russian Foreign Ministers Discuss Karabakh Settlement”, *Anadolu Agency*, 25 Temmuz 2023, <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-azerbaijani-russian-foreign-ministers-discuss-karabakh-settlement/2954256>.

Elena Teslova, “Russia Warns Armenia Against ‘Trying to Sit on Two Chairs’”, *Anadolu Ajansı*, 16 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/russia-warns-armenia-against-trying-to-sit-on-two-chairs-/3055192>.

- Emre Gürkan Abay, “Russia Summons Armenia’s Ambassador to Protest Yerevan’s ‘Unfriendly’ Steps”, *Anadolu Agency*, September 8, 2023, <https://www.aa.com.tr/en/world/russia-summons-armenias-ambassador-to-protest-yerevans-unfriendly-steps/2986973>.
- “Erdogan Holds Phone Conversations with Pashinyan, Aliyev”, *Asbarez*, 28 Haziran 2023, <https://asbarez.com/erdogan-holds-phon-conversations-with-pashinyan-aliyev/>.
- “Erdogan Speaks For Prompt Signing Of Peace Treaty Between Baku, Yerevan”, *InterFax*, 31 Temmuz 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/93162/>.
- “Erdogan, Pashinian Discuss Karabakh Tensions”, *Azatutyun*, 11 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32588036.html>.
- “Ermenistan, Zengezur Koridoru’nu kabul etti”, *Kırım Haber Ajansı*, 19 Kasım 2023, <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/ermenistan-zengezur-koridorunu-kabul-etti-481632>.
- “EU Has Denied Military Aid to Armenia”, *Asbarez*, 5 Temmuz 2023, <https://asbarez.com/eu-has-denied-military-aid-to-armenia/>
- “EU Urges Dialogue Between Azerbaijan, Karabakh Armenians,” *Azatutyun*, 30 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32435480.html>
- “EUMA: From Very Beginning European Union Mission in Armenia is Fully Transparent about Its Plan”, *News.am*, 15 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/765530.html>.
- “Eurasian Intergovernmental Council in Sochi: How Meeting of Eurasian Five Heads of Government Held”, *Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan*, 9 Haziran 2023, <https://primeminister.kz/en/news/reviews/eurasian-intergovernmental-council-in-sochi-how-meeting-of-eurasian-five-heads-of-government-held-24410>.
- “European Parliament Resolution of 5 October 2023 on the Situation in Nagorno-Karabakh After Azerbaijan’s Attack and the Continuing Threats Against Armenia (2023/2879(Rsp))”, *European Parliament*, 5 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-10-05_EN.html#sdocta10.

“Exclusive: Nagorno-Karabakh Exodus was Genocide, says Former ICC Chief Prosecutor Luis Moreno Ocampo”, *Armenpress*, 9 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123809.html>.

“Export from Iran to Armenia Increases over 38% in Q1”, *Tehran Times*, 25 Temmuz 2023, <https://www.tehrantimes.com/news/487237/Export-from-Iran-to-Armenia-increases-over-38-in-Q1> .

Farid Zohrabov, “Meeting Between Azerbaijan, Karabakh Armenians in Yevlakh Underway - First Footage” *Trend News Agency*, 21 Eylül 2023, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3800703.html>.

Fin DePencier, “Pashinyan Says Armenians Should Stay in Karabakh”, *Eurasianet*, 22 Eylül 2023, <https://eurasianet.org/pashinyan-says-armenians-should-stay-in-karabakh>.

“Fransa’dan, Ermenistan’a Askeri Teçhizat Sevkiyatına Onay”, *EuroNews*, 3 Ekim 2023, <https://tr.euronews.com/2023/10/03/fransadan-ermenistana-askeri-techizat-sevkiyatina-onay>.

“Germany’s Baerbock Presses Peace Hopes in Yerevan on First Leg of Caucasus Trip”, *Radio Free Europe*, 3 Kasım 2023, <https://www.rferl.org/a/germany-baerbock-eu-expansion-geopolitical-necessity-ukraine/32669098.html>.

Gina Christian, “Ancient Christian Enclave Faces ‘Genocide by Starvation,’ Says Armenian Catholic Bishop”, *CNEWA*, 11 Eylül 2023, <https://cnewa.org/ca/ancient-christian-enclave-faces-genocide-by-starvation-says-armenian-catholic-bishop/>.

Grisha Balasanyan, “Yerevan Police Arrest Former Education Minister for Money Laundering”, *Hetq*, 15 Haziran 2023, <https://hetq.am/en/article/157170>.

Heghine Buniatian, “EU Foreign Ministers Approve Expansion of Border Monitoring Mission in Armenia”, *Azatutyun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32683155.html>.

“His Eminence Pietro Parolin Cardinal Secretary of State Visits Armenia (11-13 July 2023)”, *Apostolic Nunciature in Armenia*, Erişim Tarihi: 20 Kasım 2023, <https://vaticanarm.org/en/archives/7286>.

Hoory Minoyan, “French Weapons Arrive in Armenia through Georgia”, *The Armenian Weekly*, 13 Kasım 2023, <https://armenianweekly.com/2023/11/15/french-weapons-arrive-in-armenia-through-georgia/>.

“Hungarian Foreign Minister Says Armenian Church Had Very Important Role in Restoration of Relations with Armenia”, *ArmenPress*, 27 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122959.html>.

“Iran and Russia Denounce West over Caucasus Tensions”, *France 24*, 23 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/live-news/20231023-armenia-azerbaijan-join-iran-hosted-talks-aimed-at-reconciliation>.

“Iran Offers to Send Observers to Armenian-Azeri Border”, *Azatutyun*, 4 Ekim 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32622882.html>.

“Iran Reaffirms Support for Alternative Transport Link for Azeri Exclave”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678110.html>.

1“Karabağ Rus Yardımının Ağdam’dan Girişine İzin Verdi”, *Agos*, 9 Eylül 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/29098/karabag-rus-yardiminin-agdam-dan-girisine-izin-verdi>.

“Karabakh ‘Deeply Disappointed’ By U.S. Statement”, *Azatutyun*, 1 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32438800.html>

“Lachin Road is Azerbaijan’s Territory, Says Turkish Foreign Minister”, *ANews*, 31 Temmuz 2023, <https://www.anews.com.tr/world/2023/07/31/lachin-road-is-azerbajjans-territory-says-turkish-foreign-minister>.

“Latest Clash between Armenia, Azerbaijan Undermines Prospects of Peace, Speakers Warn Security Council, Calling for Genuine Dialogue to Settle Outstanding Issues”, *United Nations*, 21 Eylül 2023, <https://press.un.org/en/2023/sc15418.doc.htm>.

“Lieutenant General Edward Asryan Visited the U.S. European Command Center”, *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 6 Kasım 2023, <https://www.mil.am/en/news/11848>.

“Mayor of Paris Accompanies Humanitarian Cargo on Its Way to Nagorno-Karabakh”, *Lurer*, 30 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/30/Mayor-of-Paris-accompanies-humanitarian-cargo-on-its-way-to-Nagorno-Karabakh/986137>.

- “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 23 Ekim 2023, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/arm-turkey/12290>.
- “Meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia with the President of Iran” 23 Ekim 2023, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/mirzoyan-raisi/12288>.
- “Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Canada”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/25/arm_canada/12299.
- “Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan”, *President of Russia*, 25 Mayıs 2023, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/71206>.
- “Minister of Foreign Affairs of Armenia Delivered Remarks at the OSCE Special PC Meeting”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 20 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/07/20/PC_Mirzoyan/12102.
- “Mirzoyan Meets with the Secretary General of the Council of Europe within the Framework of the Dubrovnik Conference”, *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114980.html>.
- “Mirzoyan: Now It is Time to Continue Armenian-Turkish Normalization Process”, *Mediamax*, 19 Temmuz 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51964/>.
- “Moscow ‘Dissatisfied’ with Armenian Prime Minister’s Statements about Russia — Diplomat”, *TASS*, 4 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1669525>.
- “Moscow, Yerevan Trade More Barbs”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678237.html>.
- “Motherland is the State. If You Love Your Motherland, Strengthen Your State. Prime Minister’s Speech at the Discussion of the Draft State Budget 2024 During the Joint Session of the National Assembly Standing Committees”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 30 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/30/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

Naira Bulghadarian, “Armenia’s First Foreign Intelligence Chief Named After ‘Training’”, *Azatutyun*, 5 Ekim 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32624669.html>.

Nane Shakiyan, “Armenia Building Checkpoint on Turkish Border”, *Azatutyun*, 20 Temmuz 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32512161.html>.

“No Alternative to Peace in The South Caucasus, Says Bundestag Foreign Affairs Committee Chairman”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122605.html>.

“No: 218, 9 Eylül 2023, Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesinde Gayrimeşru Ermeni Güçlerinin Kontrolündeki Topraklarda Düzenlenen Sözde Seçimler Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 9 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_218_azerbaycan-in-karabag-bolgesinde-duzenlenen-sozde-secimler-hk.tr.mfa.

“No: 236, 27 Eylül 2023, Hankendi’de Bir Benzin İstasyonunda Meydana Gelen Patlama Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 27 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_236_hankendi-de-bir-benzin-istasyonunda-meydana-gelen-patlama-hk.tr.mfa.

“No: 245, 5 Ekim 2023, Avrupa Parlamentosu’nun Kabul Ettiği “Azerbaycan Saldırısı Sonrası ‘Dağlık Karabağ’daki Durum ve Ermenistan’a Yönelik Devam Eden Tehditler Hakkında” Başlıklı Karar Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 5 Ekim 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_245_avrupa-parlamentosu-nun-kabul-ettigi-karar-hk.en.mfa.

“No:229, 19 Eylül 2023, Azerbaycan Tarafından Karabağ’da Başlatılan Askeri Operasyon Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 19 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_229_azerbaycan-tarafindan-karabag-da-baslatilan-askeri-operasyon-hk.tr.mfa.

“No:658/23, Press Release on the Decision of the International Court of Justice of November 17, 2023”, *Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs*, 17 Kasım 2023, <https://mfa.gov.az/en/news/no65823>.

“Number of Forcibly Displaced Persons from NK Stands at 100,632”, *Armenpress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121185.html>

“Pashinyan Comments on Erdogan’s Offer to Hold Armenia-Türkiye-Russia-Azerbaijan Summit”, *ArmenPress*, 17 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119688.html>.

- “Pashinyan Follows in Zelensky’s Footsteps by Quantum Leaps — High-Ranking Source in Moscow”, *TASS*, 18 Ekim 2023, <https://tass.com/world/1692799>.
- “Pashinyan Says Normalizing Relations with Türkiye is Important for Armenia”, *Xalqqazeti*, 18 Kasım 2023, <https://xalqqazeti.az/en/siyaset/148994-pashinyan-says-normalizing-relations-with>.
- “Pashinyan: No Concrete Results From the Brussels Meeting”, *MasisPost*, 20 Temmuz 2023, <https://massispost.com/2023/07/pashinyan-no-concrete-results-from-the-brussels-meeting/>.
- “PM Nikol Pashinyan Attends Inauguration of Turkish President Recep Tayyip Erdoğan”, *ArmenPress*, 3 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1112489.html>.
- “PM Pashinyan Receives Kansas Governor and Director of Joint Staff of Kansas National Guard”, *ArmenPress*, 22 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113912/>.
- “Political Consultations between the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia and the Ministry of External Affairs of the Republic of India”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/07/03/Arm_Ind_Consultations/12073.
- “President Khachaturyan Visits Italy, Meeting With Sergio Mattarella Expected”, *ArmenPress*, 24 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1116016.html>.
- “Press Remarks by President Charles Michel Following Trilateral Meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia”, *European Council*, 15 Temmuz 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/07/15/press-remarks-by-president-charles-michel-following-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan and The President of the Republic of Iran Hold Telephone Conversation”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 9 Eylül 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/09/09/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation-3/>.

“Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with the Wall Street Journal”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2023/10/25/Nikol-Pashinyan-Interview-The-Well-Street-Journal/>.

“Prime Minister Pashinyan Holds Telephone Conversation with President of Iran Ebrahim Raisi”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Haziran 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/06/26/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation/>.

“Prime Minister Pashinyan Meets with President Khachaturyan”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 29 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/29/Nikol-Pashinyan-met-with-Vahagn-Khachaturyan/>.

“Prime Minister Pashinyan Presents the “Crossroads of Peace” Project and Its Principles at the Tbilisi International Forum”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/26/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

“Prime Minister Pashinyan Received the Special Representative of NATO Secretary General Javier Colomina”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 23 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/23/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

“Prime Minister Pashinyan Receives the Medal Awarded by Pope Francis”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/10/24/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

“Proposal to Sign an Agreement on Status of EU Mission in Armenia Approved”, *First Channel News*, 31 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/31/Proposal-to-sign-an-agreement-on-status-of-EU-mission-in-Armenia-approved/987018>.

“Putin Hosts Fresh Talks Between Pashinian, Aliyev,” *Azatutyun*, 26 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32428164.html>.

“Remarks by President Charles Michel after his Meeting with the Leaders of Armenia, Azerbaijan, France and Germany”, *European Council Council of the European Union*, 1 Haziran 2023,

<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/01/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-the-leaders-of-armenia-azerbaijan-france-and-germany/>

Robert Zargarian, “Armenian Task Force To Explore Nuclear Plant Options”, *Azatutyun*, 8 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32450621.html>.

“Ruben Rubinyan Receives Political Director for Eastern Europe, Caucasus and Central Asia of MFA of Germany”, *Lurer*, 17 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/17/Ruben-Rubinyan-Receives-Political-Director-for-Eastern-Europe-Caucasus-and-Central-Asia-of-MFA-of-G/963691>.

“Rubinyan Presented the Process of Regulating Armenia-Turkey Relations”, *Radar Armenia*, 13 Temmuz 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2578510420/>.

“Russia Again Blames Pashinian for Karabakh Crisis”, *Azatutyun*, 12 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32589437.html>.

“Russia Calls Pashinian’s Criticism of Moscow over Situation in Nagorno-Karabakh ‘Unacceptable’”, *Radio Free Europe*, 25 Eylül 2023, <https://www.rferl.org/a/russia-armenia-azerbaijan-pashinian-criticism/32608635.html>.

“Russia Cannot ‘Turn Back on’ South Caucasus Region, No Such Plans Envisioned — Kremlin”, *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670081>.

“Russia Strongly Urges Azerbaijan to Unblock the Lachin Corridor”, *Armenpress*, 15 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115533.html>.

“Russia Wants Armenia to Explain Ratification of ICC Rome Statute — Diplomat”, *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670155>.

“Russian MFA Rejects Accusations against Russian Peacekeepers over Lachin Corridor”, *TASS*, 30 Ağustos 2023, <https://tass.com/politics/1667621>.

“Secretary of Security Council and Secretary of Supreme National Security Council of Iran had Telephone Conversation”, *Lurer*, 13 Kasım 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/11/13/Secretary-of-Security-Council-and-Secretary-of-Supreme-National-Security-Council-of-Iran-had-teleph/1029269>.

Siranush Ghazanchyan, “Azerbaijan Accuses US of Bias, Refuses to Participate in a Meeting with Armenian FM in Washington”, *Public Radio of Armenia*, 16 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/16/azerbaijan-accuses-us-of-bias-refuses-to-participate-in-a-meeting-with-armenian-fm/>.

Siranush Ghazanchyan, “Head of US Sanctions Coordination Office, Ambassador James C. O’Brien Visits Armenia”, *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/head-of-us-sanctions-coordination-office-ambassador-james-c-obrien-visits-armenia/>.

Siranush Ghazanchyan, “New Round of Talks Postponed at the Request of Azerbaijan – Armenia MFA”, *Public Radio of Armenia*, 8 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/08/new-round-of-talks-postponed-at-the-request-of-azerbajani-sidd-armenia-mfa/>.

Siranush Ghazanchyan, “Armenian PM, Head of US Department of State’s Sanctions Coordination Office Discuss Regional and International Processes”, *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/armenian-pm-head-of-us-department-of-states-sanctions-coordination-office-discuss-regional-and-international-processes/>.

“Special Forces of Armenia, Greece and Cyprus Hold Joint Drills”, *ArmenPress*, 13 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124037.html>.

“Speech by RA NA President at Autumn Meeting of the OSCE Parliamentary Assembly”, *Lurer*, 18 Kasım 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/11/18/Speech-by-RA-NA-President-at-Autumn-Meeting-of-the-OSCE-Parliamentary-Assembly/1032628>.

“Statement by Azerbaijan’s Ministry of Defense”, *mod.gov*, 19 Eylül 2023, <https://mod.gov.az/en/news/statement-by-azerbaijan-s-ministry-of-defense-49350.html>.

“Statement by the Spokesperson of Charles Michel, President of the European Council, Regarding Armenia and Azerbaijan”, *European Council*, 1 Eylül 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/09/01/statement-by-the-spokesperson-of-charles-michel-president-of-the-european-council-regarding-armenia-and-azerbaijan/>.

“The Delegation Led by Alen Simonyan Leaves for Paris”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115084.html>.

“The Karabakh “Parliament” also Issued a Call to the United Nations Member States on July 27, Asking for Its Independence to be Recognized within the Scope of the Principle of the Right to Compensatory Secession”, *Hetq*, 27 Temmuz 2023, <https://hetq.am/en/article/158507>.

“The Meeting between the Minister of Foreign Affairs of Armenia and the UK Minister for Europe”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Kasım 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/11/13/GB_Mirzoyan/12322.

“The Prime Minister Received the Governor of Kansas and the Commander of the National Guard”, *Radar Armenia*, June 22, 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2574825954/>

“The Prime Minister Will Leave for Georgia on a Working Visit”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Temmuz 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/07/07/Nikol-Pashinyan-visit-to-Georgia/>.

Tigran Hovsepian, “French Aid Convoy Barred From Entering Karabakh”, *Azatutyun*, 20 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571631.html>.

“U.S. Looks Forward to Rescheduling Postponed Armenia-Azerbaijan Talks in Washington”, *Armenpress*, 14 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113208/>.

“UN Team Completes Mission to Karabakh”, *United Nations Azerbaijan*, 2 Ekim 2023, <https://azerbaijan.un.org/en/248051-un-team-completes-mission-karabakh>.

“US Completes Joint Military Exercise in Armenia”, *Aljazeera*, 20 Eylül 2023, <https://www.aljazeera.com/news/2023/9/20/us-completes-joint-military-exercise-in-armenia>.

“US Envoy Again Visits Armenia, Azerbaijan,” *Mirror Spectator*, 1 Haziran 2023, <https://mirrorspectator.com/2023/06/01/us-envoy-again-visits-armenia-azerbaijan/>.

“Vladimir Putin Meets with Members of the Valdai Discussion Club. Transcript of the Plenary Session of the 20th Annual Meeting”, *Valdai Discussion Club*, 5 Ekim 2023, <https://valdaiclub.com/events/posts/articles/vladimir-putin-meets-with-members-of-the-valdai-club-transcript-2023/>.

Yavuz Aydın, “Paşinyan, Karabağ’ı da İçeren Azerbaycan’ın Toprak Bütünlüğünü Tanımaya Hazır Olduğunu Söyledi”, *Anadolu Ajansı*, 22 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-karabagi-da-iceren-azerbaycanin-toprak-butunlugunu-tanimaya-hazir-oldugunu-soyledi/2903473>.

“Washington Reaffirms Support for Armenia-Azerbaijan Peace Talks”, *Azatutyun*, 17 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32688496.html>.

Yayın Geliş Tarihi: 30.07.2023

Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Akdeniz, Safiye. "Ermeni Harfli Türkçe Romanlarda Din Kurumu ve Çağdaş Arap Harfli Romanlarla Karşılaştırılması." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 65-89.

Araştırma Makalesi

ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE ROMANLARDA DİN KURUMU VE ÇAĞDAŞI ARAP HARFLİ ROMANLARLA KARŞILAŞTIRILMASI

(THE RELIGIOUS INSTITUTION IN TURKISH NOVELS WITH
ARMENIAN LETTERS AND THEIR COMPARISON WITH
CONTEMPORARY NOVELS WITH ARABIC LETTERS)

Safiye AKDENİZ*

Öz: *Bu çalışmada Arap harfli ilk Türkçe romanlardan önce Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış, Akabi Hikâyesi (1851), Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi (1862) ve Bir Sevil Zevce (1868) başlıklı metinlerde Batılılaşmanın/modernleşmenin -her türlü toplumsal yapı üzerinde belirleyici rolü bulunan - din kurumunu nasıl etkilediği ve bunun edebî metinlere ne şekilde yansıtıldığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Müslüman Osmanlı yazarların yazmış oldukları ilk romanlarda bu konunun nasıl ele alındığı araştırılmakta ve iki kesimin bu açıdan karşılaştırılması yapılmaktadır. İki kesimde de değişim büyük ölçüde Batı kaynaklıdır. Modernizm, Batı dünyasıyla güçlü bağları olan Ermeni toplumunda daha erken başlar. Mezhep ayrılıklarının çok keskin olduğu Ermeni cemaatinde değişim kiliseyle modernleşme yanlıları arasında bir çatışmaya yol açar. Ermeni yazarlar bu çatışmayı eserlerinde konu edinirler. Müslüman Osmanlı toplumunda bu etkiler biraz daha geç başlar. Din kurumu bundan*

* ORCID: 0000-0002-8227-9628

Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü,
safiye.akdeniz@ege.edu.tr.

etkilenir ancak bu etki söz konusu romanlarda genellikle dile getirilmez veya görmezlikten gelinir. Bu kurumun varlığı, savunusu veya onunla girişilen hesaplaşma sınırlı bir biçimde ifade edilir.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni harfli ilk Türkçe romanlar, Arap harfli ilk Türkçe romanlar, Din, Modernizm, Tanzimat Dönemi*

Abstract: *This article studies some Turkish novels written in Armenian letters before the first Turkish novels in Arabic letters were published in order to examine the far-reaching social effects of Westernization/modernization. Close readings of Akabi Hikâyesi (1851), Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi (1862) and Bir Sefil Zevce (1868) demonstrate how Westernization/modernization affected the institution of religion and how this is reflected in literary texts. This study also examines how this issue was handled in the first novels written by Muslim Ottoman writers and the two sets of novels are compared in this respect. In both sets of novels, the change originated from the West. Modernism began earlier in Armenian society, which had strong ties to the Western world. In the Armenian community, where the sectarian divisions were much sharper, the change led to a conflict between the church and the proponents of modernization. Armenian writers dealt with this conflict in their texts. In the Muslim Ottoman society, these effects began a little later. The religious institution was affected by this, but this effect was often not mentioned or simply ignored in the texts. In the said texts, not much reference is made to the existence of this institution, and it is defended or reckoned with in a limited manner.*

Keywords: *First Turkish novels in Armenian letters, First Turkish novels in Arabic letters, Religion, Modernism, Tanzimat Period.*

GİRİŞ

Osmanlı, imparatorluk olmanın tabiatı gereği bünyesinde farklı milliyet ve inanca sahip birçok halkı barındırmıştır. Osmanlı üst kimliği altında aynı toprakları paylaşan bu büyük nüfusun idaresi konusunda devlet yönetiminin/yöneticilerin uzun yıllar uyguladığı merkezin taşra üzerinde belirleyici ve baskın olduğu bir hükümet etme biçimi mevcuttur. Bu anlayış Osmanlı'nın 19. yüzyılda İngiltere, Fransa, Rusya gibi modern emperyal güçlerle karşılaşmasıyla birlikte sarsıntıya uğrar. Çağı ve farklı sahalardaki gelişmeleri takip etmekte geç kalmış olmanın yarattığı büyük güç kaybı, birçok konuda olduğu gibi gayrimüslim tebaayla olan ilişkinin içeriğinde de değişimlere yol açar. Merkezî/hâkim yönetim, dış güçlerin isteğiyle onlarla aynı/benzer inanca sahip gayrimüslim tebaanın haklarını ve mevcut düzen içindeki konumunu yeniden gözden geçirmek zorunda kalır. Üzerinde yıkıcı bir etki yaratan bu durum, Osmanlı'yı kendini sorgulamaya ve düzenin/hâkimiyetin yeniden sağlanması için düşünmeye yöneltir. Problemin çözümü konusunda Osmanlı bürokratlarının bulduğu başlıca yol devlet sisteminin ve ülkenin modernleştirilmesidir.¹

Modernleşme Osmanlı Devleti'nin gündemine bir zorunluluk olarak girdikten sonra sıra ülkedeki muhtemel çözülmenin önüne geçebilmek için gayrimüslim tebaanın aidiyet duygusunu güçlendirecek girişimlerde bulunmaya gelir. Batılı güçlerin de etkisiyle devlet tarafından başlatılan bu sürecin ilk resmi adımları Tanzimat Fermanı (1839) ve ardından Islahat Fermanı'yla (1856) atılır. Islahat Fermanı gayrimüslim tebaanın haklarını bir hayli genişletir. Buna göre, Osmanlı Devleti vatandaşı olarak herkes hukuksal anlamda eşit haklara sahip olacaktır. Osmanlılık /Osmanlılık da bu amaca hizmet etmek üzere 19. yüzyılın ilk yarısında üretilmiş bir düşünce sistemidir ve Balkan Savaşı'ndaki kayıplara kadar -içeriği ve düzeyi değişmekle birlikte- varlığını sürdürür. Temelde halkları bir araya getirmeyi hedefleyen bu yaklaşım uzun vadede amacının aksine halkların birbirinden daha fazla uzaklaşmasına sebep olur. Ancak bu süreçte “*aynı ülkede fakat farklı kompartımanlarda yaşayan Osmanlı tebaası*”² arasında kısmi bir ilişkinin kurulabildiği ve Osmanlı üst kimliği altında bazı sahalarda -siyasi, toplumsal, kültürel- kimi olumlu iş birliklerin veya gelişmelerin kaydedildiği görülür. *Edebiyat söz konusu olduğunda ise gayrimüslimlerin 19. yüzyılın geç dönemlerine değin imparatorluk bünyesinde*

1 Fatih Altuğ, “On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında İmparatorluk Medeniyet Yerlilik Yabancılaşma ve Din”, *Tanzimat ve Edebiyat* 'ın içinde, ed. Mehmet Fatih Uslu-Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2020), 71.

2 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2010), 244.

*yaratılan edebî faaliyetlere hem üretici hem de tüketici anlamında katkıda bulunduğu ve bu alanın bir parçası olduğu söylenebilir*³.

Bu çalışmada Osmanlılık düşüncesinin etkisiyle üretilen Ermeni harfli Türkçe metinlerden Latin harflerine aktarılan üç romanda, modernleşme hareketlerinin Ermeni cemaati üzerindeki etkisi din kurumu üzerinden okunmaya ve çağdaşı Arap harfli Türkçe metinlerle -aynı kurum merkeze alınarak- karşılaştırılmaya çalışılmaktadır. Böylelikle modernleşmenin aynı coğrafyada yaşayan iki toplum tarafından nasıl karşılandığı ve yaşandığının belirlenmesi hedeflenmektedir. Din kurumunun seçilmesindeki başlıca sebep, modernleşmede büyük oranda Fransa'nın örnek alınması Fransa'da ise modernleşmenin ülkenin yönetiminde söz sahibi olan ve birçok kurum üzerinde baskın bir etkisi bulunan kiliseyle girilen mücadeleyle başlamasıdır. Bu mücadelenin en önemli sonuçlarından biri olan sekülerleşme, bilimin ve aklın inancın karşısında güç kazanmasına yol açar. Böylelikle ülkenin yönetiminde ve her türlü ilişkinin (toplumsal, siyasi, ekonomik vb.) tesisinde belirleyici olan kilisenin rolünü zayıflatır. Benzer bir etki ruhban sınıfının ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu Ermeni cemaati için de geçerlidir. Ermeni cemaati de daha çok kendi çıkarlarına odaklı, gelişmeye kapalı patrikhane çevresiyle mücadele ederek modernleşmeye çalışır.

19. yüzyılda varlıklı Ermeniler ve Osmanlı Devleti tarafından Avrupa'ya birçok Ermeni genç gönderilir. Bu gençler başta milliyetçilik olmak üzere farklı düşünce akımlarından etkilenerek döndükleri İstanbul'da hem kendi cemaatlerinin hem de Müslüman halkın modernleşme mücadelesine katkı sağlarlar. "*Hıristiyan cemaatlerde uluslaşma ve laikleşme birlikte başlar*"⁴. Nitekim "*19. yüzyıl Ermeni modernleşmesi dinsel cemaat kimliğinden sıyrılarak laik bir etnik kimlik kazanma süreci*"⁵dir. Bu sürecin şekillenmesinde yukarıda sözü edilen Batıda eğitim almış gençlerin ülkeye getirdikleri yeni fikirlerin, bu doğrultuda açılan modern eğitim kurumlarının, günlük Ermeni dilinin yazı dili olarak benimsenmesi için verilen çabaların ve gelenekçi patrikhane çevresiyle girilen mücadelenin rolü büyüktür.

Osmanlı yönetimi, topraklarında yaşayan yabancı uyruklu nüfus ve onlarla temas halinde bulunan gayrimüslimler vasıtasıyla Batılı düşünceyle

3 Günil Özlem Ayaydın Cebe "*19.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*" (Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi 2009), 267.

4 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007), 228.

5 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 5* (2007):91.

Tanzimat'tan önce tanışmış olsa da⁶ modernleşme hareketinin Müslümanlar arasında hız kazanması 19. yüzyılın başlarında gerçekleşir. Modernleşme sürecinde her iki toplum için de Batı önemli bir referans kaynağıdır. Ancak Batıyla bağları daha eski ve güçlü olan Ermeni toplumunda modernleşme daha erken başlar ve daha hızlı gelişir. Osmanlının Batılı dilleri öğrenme konusunda uzun yıllar isteksiz davranması ve bu tavrın gerisindeki büyülenmeci zihniyet Batıyla temasın ve orada kaydedilen yeniliklerin takibinin ve aktarılmasının önündeki önemli engellerden biridir. Avrupa'ya gönderilen Müslüman gençlerin ülkeye taşıdığı düşüncelerin etkisiyle hızlanan modernleşme, Ermeni toplumundan farklı olarak dinî çevrelerle değil hükümet ve hükümet etme şekliyle girişilen bir mücadele olarak biçimlenir. Batıdan alınan düşüncelerin rasyonalist, pozitivist ve materyalist bir içerik göstermesi bu gençlerden bazılarının inançlarının sarsılmasına sebep olur. Bu sarsıntının izlerini Batılı etkilerle yaratılmış metinlerde Şinasi'den itibaren görmek mümkündür. Bu durum aynı zamanda Tanzimat'la birlikte görülen din ile devlet arasındaki nisbî uzaklaşmanın ve laikleşmeye doğru giden uzun sürecin başlangıcıdır.⁷

Kurgusal olmakla birlikte roman çoğunlukla yaratıldığı döneme tanıklık eder veya çağının ruhunu aksettirir. Nitekim Şerif Mardin bu dönem *romanlarını yeterince değerlendirmemiş bir kaynak* olarak niteler⁸. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde modernleşmenin başladığı dönemlerde yazılan ve türünün ilk örnekleri olan Osmanlı edebiyatına ait Ermeni ve Arap harfli ilk Türkçe romanlar karşılaştırılarak modernleşmeyle birlikte bu metinlerde din kurumuna karşı nasıl bir tutum sergilendiği belirlenmeye çalışılmaktadır.

Ermeni Harfli İlk Türkçe Romanlar

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeniler Türkçeyi öğrenmekte ve kullanmakta bir sakınca görmezler. Ancak yazacakları metinleri, kutsal bir anlam yükledikleri ve aralarındaki bağın sembolü gibi gördükleri Ermeni alfabesiyle oluştururlar⁹. Söz konusu Türkçe romanları yazan Katolik yazarların Ermeni alfabesini kullanmaları ise onların Ermeni kimliğiyle olan

6 Selin Tunçboyacı, "Akabi Hikayesi, Boşboğaz Bir Adem ve Temaşa-i Dünya Romanları Çerçevesinde 19.yy Osmanlı Modernleşmesi" (Yüksek lisans tezi, Bogaziçi Üniversitesi, 2001), 33.

7 Ejder Okumuş, "Osmanlı Şibih-laik Tanzimat Devleti'nin Oluşum Sürecinde Ekonomide Laikleşmenin Belirtileri", *İslami Araştırmalar Dergisi*. Cilt:19, Sayı:1 (2006):177.

8 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*. içinde, (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 30.

9 Türkler tarih boyunca 13 farklı alfabe kullanmalarına rağmen Ermeniler tek bir alfabe kullanmışlardır.

başının devamına ekstra bir vurgu yapar¹⁰. Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış metinlerden ilk roman örnekleri Hovsep Vartanyan'ın *Akabi Hikâyesi* (1851) ve *Boşboğaz Bir Adem, Lafazanlık ile Husule Gelen Fenalıkların Muhtasar Risalesi* (1852), Hovhannes H. Balıkcıyan'ın *Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi* (1863) ve Hovsep Maruş'un *Bir Sefil Zevce* (1868) ve Viçen Tilkiyan'ın *Gülünya Yahut Kendi Görünmeyerek Herkesi Gören Kız'ı* (1868)'dir.¹¹ Bu eserlerden Viçen Tilkiyan'ın eseri elimizde bulunmadığından *Boş Boğaz Bir Adem*'in ise türü tartışmalı olduğundan bu çalışmada aşağıdaki üç roman üzerinde durulmaktadır.

Akabi Hikâyesi Ermeni toplumundaki mezhep çatışmalarını üç ayrı çiftin ilişkisi üzerinden aktarır. Bunlar, Akabi ve Hagop, Akabi'nin annesi Anna ve babası Boğos ile Rupenig ve Fulik çiftleridir. Anna Ortodoks olmasına rağmen Katolik Boğos'u sever ve sevgililer yakınlarının ve cemaatin ileri gelenlerinin engellemelerine rağmen evlenirler. Ancak nikâhı kıyan papaz Ermeni Patriği tarafından cezalandırılır. Boğos Londra'ya kaçmak zorunda kalır. Anna'nın dünyaya getirdiği Akabi, Boğos'un abisi Bağdasar tarafından alıkondüğundan genç kadın kızımdan uzak münzevi bir hayat sürer. Akabi de tıpkı annesi gibi Katolik olan Hagop'a âşık olur. Söz konusu çift de yakınlarının uyguladığı maddi ve manevi büyük bir şiddete maruz kalır. Nihayetinde Akabi ilaç içerek intihar ederken Hagop üzüntüden hayatını kaybeder. Bir üçüncü çift ise ilişkileri evlilikle sonlanan ve her ikisi de Katolik olan Rupenig ve Fulik çiftidir. Rupenig, Fulik'e ilgi duysa da Fulik aynı zamanda akrabaları olan Rupenig'den hoşlanmamaktadır. Ancak Rupenig'in Katolik ve varlıklı oluşu bu evliliğin Fulik'in ailesi tarafından onaylanmasını sağlar. Özetten de anlaşılacağı üzere metinde vurgulanan aynı milliyete sahip Ermenilerin din/mezhep üzerinden yaşadıkları bölünmüşlük halidir. Ayrıca romanda, din önderlerinin toplum üzerinde ve karar mekanizmalarında çok önemli bir aktör ve baskı unsuru olduğu ve bu sebeple modernleşmeyi kendileri için büyük bir tehdit olarak gördükleri vurgulanır.

Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi de iki ayrı aşk hikâyesinin hüsrarla sonlandığı trajik tonda bir metindir. Romanın başkahramanlarından Karnig Fransa'da bulunmuş, orada saatçilik mesleğini öğrenmiş, yenilikçi fikirlere sahip, nizamname taraftarı bir gençtir. Gülünya'yla birbirlerini sevmektedirler. Ancak modernleşme muhalifi Gülünya'nın babası

10 Erkan Erginci, "Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi" (Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2007), 24.

11 Turgut Kut, "Ermeni Harfli Türkçe Tercüme ve Telif Romanlar", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Türk Edebiyatı) Tebliğler* içinde (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1985): 195.

Ğugas bir toplantıda Karnig'e hakaret edip tokat atar. Bunun üzerine genç adam üzüntüden yataklara düşer ve vefat eder. Sevdiği erkeği kaybeden Gülünya onun mezarı başında ilaç içerek canına kıymak ister. Tesadüfen orada bulunan Karnig'in arkadaşı Dikran onu bu fikrinden vazgeçirir. Gülünya, canına kıymak yerine Karnig'in bundan sonra onu sevgili olarak görmesi teklifini kabul eder. Bu teklifi kabul etmesinin sebebi, Dikran'ın da nizamname yanlısı olmasıdır. Fakat nizamname karşıtı Ğugas kızını kendisiyle aynı dünya görüşüne sahip cahil birisiyle evlenmeye zorlayınca Gülünya intihar eder ve ardından Dikran da üzüntüden ölür.

Bir Sefil Zevce de trajik biçimde sonlanan bir aşkı işler. Eserin başkahramanı Vartug küçük yaşta bir deniz kazası geçirir ve kazadan Kırım'a giden bir gemi tarafından kurtarılır. Kazazede kız çocuğu Kırım'da varlıklı iş insanı Sergey Petroviç tarafından evlat edinilir. Kırım'da büyüyen Vartug genç bir kız olarak İstanbul'a döner ve Mardiros adlı bir sarrafla evlenir. Nizamname karşıtı, sahtekâr biri olan Mardiros'un tek amacı ortağı Krikoryan Mikayel'le birlikte Vartug'un tüm servetini ele geçirmektir. Eşinin gerçek yüzünü gören Vartug o sırada İstanbul'a henüz dönmüş olan Sebuğ'a âşık olur. Sebuğ Batı'da eğitim almış nizamname taraftarı bir gençtir. İkili ilişkilerini gizlice yürütürler ve Vartug hamile kalır. Sevgililer Paris'e gidecekken Mardiros ve Krikoryan Vartug'u kaçırmaya çalışırlar. Aylar sonra Sebuğ, Vartug'u bulur. Bir kızları olur ancak Vartug hayatını kaybeder. Ölmeden kısa süre önce Sebuğ'un yakın arkadaşı Artin'in, Vartug'un kardeşi olduğu anlaşılır. Kızını bulmasıyla kaybetmesi bir olan Veronika ise üzüntüden bir yıl sonra hayatını kaybeder. Modernleşmeyle birlikte kadın erkek ilişkisinde yaşanan değişimin konu edildiği eserde taraflar diğer iki romanda olduğu gibi modernleşme yanlısı ve karşıtı biçiminde kurgulanır.

Arap Harfli İlk Türkçe Romanlar

Batılılaşmanın Türk edebiyatındaki önemli göstergelerinden biri olan roman, Batılılaşmayı yaymanın ve benimsetmenin bir aracı olarak kullanılır. İlk Müslüman/Türk roman yazarlarına bakıldığında bunların büyük oranda modernleşme taraftarı bürokratlar olduğu görülür. Tanzimat dönemi romanları modernleşmeyle birlikte kadın erkek ilişkisinde ve beraberinde evlilik kurumunda meydana gelen değişimi, Batılılaşmanın özellikle üst tabakadan genç erkekler tarafından nasıl algılandığı ve yaşandığı konularını ele alır.¹² Bu dönem yazarları faydacı bir tutum sergilemeleri ve çoğu kez sanatçı olmanın yanı sıra bir öğretmen gibi de davranmaları sebebiyle birçok türde metin

12 Mardin, "Tanzimat'tan ", 32.

yazarlar. Öğretmen rolünü ve sosyal faydayı çok daha fazla içselleştiren ve çok sayıda eser veren Ahmet Mithat tarzıyla ayrı bir kategori, eserleri ise önemli bir yekûn oluşturur. Bu sebeple bu çalışmada Tanzimat romanları bir bütün olarak konumuz açısından gözden geçirilse de makalenin hacmi gereği öncelikle aşağıdaki metinler incelenmektedir: *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* (1872), *İntibah* (1874), *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* (1875) *Cezmi* (1880), *Bahtiyarlık* (1885), *Sergüzeşt* (1887), *Turfanda mı yoksa Turfa mı* (1892), *Muhâdarât* (1892), *Zehra* (1896), *Araba Sevdası* (1898).

Arap Harfli İlk Türkçe Romanlarda Din

Arap harfli ilk Türkçe romanlarda dinin görünme hallerinden biri, inançlı sıradan insanların davranışlarının gerisinde yatan önemli bir referans kaynağı olma biçimindedir. Müslümanlar günlük hayatlarını düzenlerken, başlarına gelen olayları açıklamaya çalışırken, türlü musibetlerden sakınırlar vb. ona başvurur veya sığınır. İnançlı olmaya çoğunlukla dinin hükümlerini sahiplenme, kabullenme, sorgulamama ve isyan etmeme hali eşlik eder. Din kişilerin zihniyetini ve davranış biçimini şekillendirirken kendini kimi ibadetlerle gösterir. Namaz, oruç, hac, zekât, dua vb. İslamiyet'in bir Müslüman'ın günlük hayatındaki önemli göstergeleridir. Romanlar bu açıdan incelendiğinde bu türden konulara halkla ve geleneksel kültürle bağı daha güçlü olması sebebiyle Ahmet Mithat'ın yer verdiği görülür. Onun dışında kalan yazarların metinlerinde bir ibadet ve toplanma mekânı olarak camiden, dinin temel unsurlarından ve günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olan ezandan ve namazdan, her yıl coşkuyla karşılanan ramazandan ve oruçtan, zekât, hac gibi ibadetlerden pek bahsedilmez. Ahmet Mithat ise eserlerinde birçok milletten ve dinden insana yer vererek başta Hıristiyanlık olmak üzere farklı dinlere, bu dinlere ait ibadetlere ve kavramlara değinir. Ayrıca yazar Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında karşılaştırma yaparak Müslümanlığı savunur.

İlk Türkçe romanlar içinde bu açıdan dikkat çeken eser, alafranga züppe tipinin ilk temsilcilerinden Bihruz'un Müslümanlıkla olan ilişkisine de değinen *Araba Sevdası*'dır. Romanda Bihruz kendince sevgilisi olarak gördüğü Periveş'in öldüğü haberini alınca içine kapanır. Zamanını kırlarda dolaşp, Fransızca romantik romanlar okuyarak geçirir. Bir akşam yine Fransızca şiir okumaya çalışırken duyduğu davul sesiyle ramazan ayının geldiğini anlar. Özellikle ramazanın on beşinden sonra yaşanan gezinti âlemlerini ve eğlenceleri düşünerek mahzunlaşır. Kendisi için daima bir neşe kaynağı olan bu eğlenceler Periveş'in ölümüyle üzüntüye dönüşür. Bu ruh haliyle oruç tutmaya karar verir. *"İnşallah otuz ramazan oruç tutayım, camilere gideyim, ibadet edeyim,*

Kalpakçılarbaşı'na gitmeyim, Beyazıt Meydanı'ndan geçmeyim, Şehzadebaşı'na çıkmayım, buralara gidersem de kimselere bakmayım!.."¹³ Bihruz'un bu kararını hayata geçirmesi ev halkı tarafından sevinçle karşılanır. Dadı kalfanın "*Aferin beyim, Allah kabul etsin. Gördün mü?.. Ben demez miydim, benim beyim elbette bir gün uslanır diye, lakin namaz da kılmalı namazsız oruç olmaz.*"¹⁴ sözleri, bu davranışın Bihruz için alışıldık bir durum olmadığını göstermektedir. Bihruz, ramazan ayı boyunca öğlen on iki buçuk gibi kalkar abdestini aldıktan sonra saat üç gibi konaktan çıkıp Beyazıt, Ayasofya ya da Şehzade Camii'ne giderek hafızları ve vâizleri dinler. Ardından büyük cemaatle ikinci namazını kıldıktan ve Şehzadebaşı kalabalığını uzaktan izledikten sonra konağa döner. Misafirleriyle iftar eden Bihruz, misafirlerinden kendine uygun birini bulduğunda Süleymaniye Camii'ne teravihe dahi gider. Yine aynı Bihruz, ezan vakti Beyazıt'ta insanlar iftara yetişmeye çalışırken hanımlara laf atarak rahatsız eden çapkın erkekleri eleştirir.

Yukarıda sıralanan olaylar ve aktarımında kullanılan üslup dikkate alındığında yazarın alafranga züppe Bihruz'un bu ani dindarlık halini yadırgadığı görülür. Öncelikle Bihruz ramazanın gelişini çalınan davullar vasıtasıyla tesadüfen fark eder. Oruç tutmaya karar veriş ise dinî bir yükümlülüğü yerine getirmekten ziyade yaşadığı sözde yas süreciyle Ramazan ayının inanana yüklediği ruh hali arasında bir uygunluk bulmasındandır. Periveş'in öldüğünü düşünen Bihruz, kendine neşe veren her türlü eğlenceden uzak durduğu bir sırada hayattan elini eteğini çekme haline ramazan ayını uygun bir eşlikçi olarak görür. Nitekim Mösyö Piyer'in öğrencisindeki bu durgunluğa ve aşk konusuna gösterdiği ilgisizliğe karşı bir çare olarak görüp getirdiği *Manon Lescaut* başlıklı romanı okuduğu gece Bihruz o kadar geç yatar ki ertesi gün oruç tutmaz.

Bihruz aynı günün akşamı Direklerarası'na doğru yürürken Periveş'le karşılaşır. Periveş'in yaşadığını ve aslında bir arabası olmadığını öğrenir. Böylece Bihruz içinde bulunduğu ruh halinden sarsıcı bir biçimde çıkar. Recaizade, alafranga Bihruz'un bu davranışları vasıtasıyla aslında belli bir kesimin dini algılama ve yaşama biçimi hakkında dolaylı da olsa bilgi vermiş olur. Romandaki aktarımlardan ramazan ayında İstanbul'un canlandığı, eğlence anlamında büyük bir hareketlilik yaşandığı ve Bihruz'un ramazanla ilgili algısının da bu yönde olduğu anlaşılır. Mesire yerlerinde yaşanan yaya veya arabalı hanımlara laf atma, takip etme gibi Müslümanlığa yakışmayan tavırların ramazanda bu kez şehrin merkezinde tekrarlandığı belirtilir. Alafranga meraklısı bir kesimin davranışları olarak aktarılan bu durumun yine bir

13 Recaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, Haz.Fatih Altuğ (İstanbul: İletişim Yay., 2015), 285.

14 Recaizade Mahmut Ekrem, "*Araba*", 286.

alafranga züppe olan Bihruz tarafından eleştirilmesi oldukça ironiktir. Modernleşme taraftarı olması sebebiyle Rezaizade'nin dikkatleri ve eleştirileri de hayli önemlidir.

Konuyla ilgili dikkat çeken bir diğer metin Ahmet Mithat'ın *Felâton Bey ve Râkım Efendi* romanıdır. Romanın başkahramanlarından Râkım çoğu araştırmacı tarafından modernleşmeyi doğru anlamış örnek Osmanlı efendisi olarak sunulmaktadır. Râkım Efendi ve ailesi bu açıdan gözden geçirildiğinde İslam'ın beş şartına ilişkin bir işarete günlük hayatlarında rastlanmaz. Râkım daha çok yabancılarla temas kurar, günlük rutini dünyevi meşgalelerden oluşur, Fransız bir metresi vardır, İngiliz bir ailenin kızlarına ders verir. Râkım, Müslüman bir ailenin günlük yaşamı ve alışkanlıkları hakkında bilgi edinmek için evinde misafir ettiği İngiliz aile Ziklaslara daha çok haremlik, selamlık ve kölelik konusundan bahseder. Ailenin kızları daha çok Canan'ın evdeki konumu ve Râkım ile olan ilişkisini merak ederler. Benzer bir biçimde evini gezdirdiği Fransız metresi Josephino'ya da İslamiyet'in şartlarından bahsetmez. Akşam yemeğinde Josephino ve Râkım birlikte rakı içerler. Tüm hizmetlerini ise Canan görür. Josephino'yu pikniğe gitmek için evinde misafir ettiği gecenin sabahında aile uykudan kalktıkları halleriyle (gecelik) bir arada bulunurlar. Metinde ailenin piknikten döndüğü sırada ezan okunduğu belirtilir. Ezan, namaz kılmak için bir çağrı olmaktan ziyade eve dönme zamanının geldiğini ihtar eden bir unsur/uyarı gibi işlev görür.

Romanda din konusuna bir de Ziklasların kızı Can'ın, Râkım'a âşık olup yatağa düşmesi sebebiyle değinilir. İslamiyet kişinin din değiştirmeksizin bir Müslüman'la evlenmesine izin vermektedir. İslamiyet buna yer vermese de Ziklas kızının Müslüman olmasında hiçbir sakınca olmadığını, herkesin aynı Allah'a inandığını belirtir.¹⁵ Ahmet Mithat'ın kahramanına bu sözleri söyletmesi aslında Osmanlı halkının çok da yabancı olmadığı din ve mezhep değiştirme durumuna olumlu yaklaşıldığını gösterir. Ancak bu durum daha çok bir Hıristiyan, Müslümanlığı kabul ettiğinde makbul sayılır. Metinde İslami açıdan bir hassasiyet taşıyan ve bu yönüyle öne çıkan kişi Fedai Kalfa'dır. Evlerinde misafir ettikleri Josephino'nun geceyi Râkım ile geçirdiğini düşündüğü için Josephino'dan helallik isteme ihtiyacı duyar.

Taaşuk-ı Talat ve Fitnat'ta, evin babası hacıdır. Ancak Hacıbabasının namaz kıldığını, camiye gittiğine veya oruç tuttuğuna tanık olmayız. Sadece Hacıbabasının odasının tasviri yapılırken bir köşede duran seccadeden bahsedilir. Hacıbabasının tüm dikkati modernleşmeyle birlikte değişen kadın

15 Ahmet Mithat, *Felâton Bey ile Râkım Efendi*, Haz. Kazım Yetiş vd. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2000), 246.

erkek ilişkisi ve mesire yerlerinde arabayla gezmeye çıkan Müslüman kadın ve erkekler arasında yaşanan yeni iletişim biçimine yöneliktir. Bir çeşit piyasaya dönüşen bu yerler ve kadınların sokaklarda maruz kaldığı rahatsız edici davranışlar eleştirilir. Hacıbabâ, Hıristiyanların bu konuya yaklaşımıyla Müslüman ahalinin tavırlarını karşılaştırarak onları daha edepli bulur. Hacıbabâ'nın, evlatlığı olan Fitnat'ı bu tehlikeden korumak için başvurduğu yol onu hiç sokağa çıkarmamaktır. Hacı olan bir kişinin bu tutumu okuyucuda Müslümanlıkla yasağın veya baskının aynı kategoride değerlendirilmesine yol açar. Çünkü Hacıbabâ, Fitnat istemediği halde onu kendisinden çok yaşlı fakat varlıklı birisiyle hileye başvurarak evlendirir. Bu okuyucunun algısı olmakla birlikte yazar, eserde Hacıbabâ'yı doğrudan eleştirmez.

Tanzimat dönemi romanlarında günlük hayatın bir parçası olarak karşımıza çıkan ve özellikle Müslüman kadınları ilgilendiren dinî kaide örtünmedir. Fatma Aliye Hanım edebî olmayan eserlerinde çok eşlilikle birlikte ele aldığı örtünme konusuna asli bir unsur olmamakla birlikte romanlarında da değinir. Yazarın *Muhâdarât* adlı eserinde başkahraman Fazıla, intihar mektubu bırakarak İstanbullu Müslüman bir aileyle birlikte Beyrut'a gider ve onların yanında çalışmaya başlar. Bu sırada tesadüfen Fıstıklık denen bir mesire yerinde eski nişanlısı Mukaddem ile karşılaşır. Sırrını kimseye açmamasını söylemek için onunla buluşur. Fazıla bu buluşmaya giderken yöresel bir kıyafet olan beledi çarşaf giyer. Yazar, *Beyrut'ta kadınların çarşıya çıkıp alışveriş yaptıklarını ve kibar aileler dâhil tüm kadınların bu çarşafı giydiğini, ecnebi ve memur hanımları bu kuraldan muaf olsa da rahat hareket edebilmek için onların da bu çarşafı kullandığını belirtir*.¹⁶ Dolayısıyla romanda örtünme dinî bir gerekliliğin yanı sıra kadınların daha özgür hareket edebilmelerinin bir aracı olarak ifade edilir. Örtünmenin yöresel bir yorumu olan çarşaf Müslüman veya gayrimüslim tüm kadınların sokağa çıkmasını, hayata karışarak sosyalleşmesini kolaylaştıran bir vasıta işlevi görür.

İslam inancına göre buluğ çağına giren genç kızların örtünmesi ve yabancı erkeklere görünmemesi gerekmektedir. Romanlarda Müslümanların evlerinin haremlik ve selamlık olmak üzere iki kullanım alanına sahip olduğu neredeyse her romanda belirtilse de örtünme özellikle vurgulanan bir konu değildir. Ancak mesire yerlerinde gezen hanımların yüzlerini karşıdakinin görmesine imkân verecek tül den bir örtüyle (yaşmakla) örttükleri söylenerek bu yeni tarz giyinme biçimi dolaylı yoldan eleştirilir. Tanzimat romanlarında Batılı tarzda giyinen kadınlara karşı takınılan olumsuz tavra karşı eleştirel bir tutum sergileyen kişi ise Samipaşazâde Sezâi'dir. Yazar, *Sergüzeşt* romanında Asaf

16 Fatma Aliye, *Muhadarat*, Haz.Emel Aşa (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996), 252.

Paşa'nın kardeşinin kızlarının vapur yolculuğu sırasında muhafazakâr giyimli kadınlar tarafından kınanması olayında genç kızların tarafında yer alır.¹⁷ Böylece örtünme konusunda Sezâi, genelden farklı bir tutum sergiler. Ancak bu husus romanda detaylandırılmaz.

Kurgusal olmayan çalışmalarında İslamiyet ve kadın konusuna geniş yer veren Fatma Aliye Hanım büyük bir günah olduğundan *Muhâdarât*'ta Fazıla'nın intihar etmesine izin vermez. Benzer bir tutum *Zehra* romanındaki Zehra için de sergilenir. Ancak ondan önce yazılmış *Sergüzeşt*'te Dilber, cebinde İstanbul'a gidiş bileti olmasına rağmen kendini Nil'in sularına bırakarak intihar etmeyi seçer. Dilber'in etrafında onu bu eyleminden alıkoyacak manevi bir destek veya varlık göremeyişi oldukça dikkat çekicidir.¹⁸ Dilber dışında Fitnat ve Sırrı Cemal de İslam dinince yasaklanmasına rağmen intiharı seçen kadın kahramanlardır. Bu eserlerde intiharın İslam dininde günah olduğu belirtilmez.

İslamiyet'in ilk Türkçe romanlarda görülme şekillerinden bir diğeri onu siyasi bir çözüm yolu, bir kurtuluş vasıtası olarak değerlendirmek biçimindedir. Mizancı Murat, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanında ülkenin içinde bulunduğu çıkmazın İslam birliği ile çözülebileceğini savunur. Bunun için de iyi bir eğitim sistemine ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Mansur, inançlı bir insandır. Onun inancı davranışlarında doğru ve dürüst olmak, liyakatsizlik, rüşvet, adam kayırma ve ahlaksızlığın karşısında yer almak biçiminde somutlaşır. Fransa'da eğitim alırken, İstanbul'a geldiğinde kaldığı otel odasında namaz kıldığından bahsedilir. Ayrıca İstanbul'a varınca karşılaştığı yabancı dildeki tabelalar, yabancı paraların kullanılması, misyoner okulları, kadın erkek ilişkisinde yaşanan değişimler onu rahatsız eder. Bir cuma günü vapurla boğaza giren Mansur, roman boyunca Müslümanlık ve Türklük kavramına vurgu yapar. Ancak onun için birleştirici unsur veya altında toplanılacak çatı İslamiyet'tir.

Mezhepler arası çatışma İslamiyet'in Tanzimat dönemi romanlarında işlenme biçimlerinden bir başkasıdır. İslamiyet'te birçok mezhep ve tarikat bulunmasına rağmen romanlarda bunlara değinilmez.¹⁹ Mezhep ayrılığına dikkat çeken tek eser Namık Kemal'in *Cezmi* adlı romanıdır. Metinde Şii-Sünni çatışması siyasi bir cepheden işlenmektedir. Eserde Kırım hanedanından Adil Giray'ın İranlılar tarafından esir alınıp Şii mezhebine mensup Şah Tahmasb'ın

17 Samipaşazade Sezâi, *Sergüzeşt, Haz. Tacettin Şimşek* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 65-66.

18 Mehmet Kaplan, "Sergüzeşt", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I içinde* (İstanbul: Dergâh Yay.,1995): 383.

19 Canan Turgut Öktemgil, "Tanzimat Romanında Tasavvuf ve Tarikatların Yeri", *DTCF Dergisi* Sayı 56 (2016): 281.

sarayında tutulması konu edilmektedir. Adil Giray, sarayda tutsakken şahın karısı Şehriyar ve kız kardeşi Perihan tarafından büyük ilgi görür. Zamanla Adil Giray ile kendisi gibi Sünni olan Perihan arasında bir aşk başlar. Birlikte Sünnilik için çalışmaya ve Sünni bir devlet kurmak için mücadele etmeye karar verirler. İranlılar ve Osmanlılar/Türkler, Müslüman olmalarına rağmen mezhep ayrılığı sebebiyle büyük bir çatışma yaşamaktadırlar. Bu sadece Osmanlı Devleti'yle İranlılar arasında değil İran'da yaşayan Şii mezhebine mensup Türklerle de yaşanır. Mezhep farklılıkları milliyet ve dindaşlığı aşarak bireysel ve toplumsal her türlü ilişkiyi belirleyen önemli bir kriter olarak işlev görür. *İntibah*'da din konusuna vurgu yapmayan Namık Kemal *Cezmi*'de İslamiyet'i günlük uygulamalarından ziyade siyasi boyutuyla ele alıp işler. Yazarın asıl amacı İslam birliğinin sağlanmasıdır. Ona göre Şiilik bu birliğin gerçekleşmesinin önündeki önemli engellerdendir. Metinde çatışmaların saray çevresinde ve sınırlı sayıda kişi arasında yaşanması bu durumun halk üzerindeki etkisinin yeterince hissedilmesini engeller.

Ermeni Harfli İlk Türkçe Romanlarda Din

Osmanlı Devleti, bünyesinde bulunan milletleri, milliyetlerine veya dillerine göre değil bağlı oldukları dinsel gruplamaya göre sınıflandırır ve nüfusu sayarken de bu kriteri esas alır. Buna uygun olarak aynı milliyete mensup olan ve aynı dili konuşan Ermenileri, bağlı oldukları kiliseye göre Ermeni (Gregoryan)²⁰Ermeni-Katolik ve Protestan milleti olarak adlandırır. Benzer bir biçimde Türk, Arap ve Arnavutları da İslam olarak kabul eder.²¹

Osmanlı Devleti'nin kendi içinde yaptığı bu sınıflama ve bakış açısı, bünyesindeki farklı milletlerin kendilerini nasıl gördükleri ve konumlandıkları da önemli bir işarettir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı coğrafyasındaki milletlerin kendilerini bağlı oldukları dinle tanımladıkları ve mezhebi ayırt edici bir özellik olarak kabul ettikleri görülmektedir.

Mezhep ayrılıklarının keskin bir biçimde yaşandığı cemaatlerden biri Ermeni cemaatidir. Gregoryan Ermeniler ile Katolikler arasındaki çatışmalar, Katolik Ermenilerin 1828'de İstanbul'dan sürülmeleri ve ancak iki yıl sonra

20 Türkiye Ermenileri Patrikliği internet sitesinde Ermeni Kilisesi'nin resmi adı Ermeni Apostolik veya Ermeni Resuli Kilisesi olarak ifade edilmektedir. Bkz., "Sorular", *Türkiye Ermenileri Patrikliği*, 20 Ekim 2014. <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sorular>

21 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Kronik Yay., 2010), 182.

dönabilmeleri bu çerçevede anılması gereken önemli bir örnektir.²² Mezhep çatışmaları uzun vadede ötekileştirilen grupların mevcut sistemi sorgulamalarını ve bu da değişimin önünün açılmasını sağlar. Nitekim 1863'te yayımlanan "Ermeni Milleti Nizamnamesi"nin hayata geçirilmesinde Avrupa'da eğitim görmüş Katolik Ermeni gençlerin faaliyetlerinin katkısı büyüktür. Ermeni cemaatinde modernleşme toplumsal yaşantıda merkezî ve belirleyici bir rol oynayan din/kilise kanalıyla her türlü karar mekanizmasını elinde bulunduran gruplara karşı gerçekleştirilir. Osmanlı bürokrasisiyle güçlü bağları olan amiralar/seçkinler bu mücadelenin önemli taraflarındandır. Ermeni anayasasını hayata geçirmek isteyen modernleşme yanlısı gençler, amiralar engelini aştıktan sonra toplumun farklı kesimlerinin daha fazla temsil hakkı bulduğu bir düzeni getirmeyi başarır. Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân'ın ilanından sonra 20 Eylül 1863'ten itibaren Ermeni cemaati yeni anayasaları gereği bir parlamento tarafından idare edilmeye başlanır.

Modernleşme tıpkı Müslüman Osmanlı halkında olduğu gibi Ermenilerde de sanatın değişik kollarında işlenir. Onlar da romanı, modernleşmenin yayılması ve pekişmesi için bir araç olarak kullanırlar. Ancak Müslüman yazarlardan farklı olarak Ermeni yazarlar açık veya kapalı bir biçimde laik bir düzeni benimsediklerini belli ederler. Nitekim Ermeni harfli üç metinde mezhep çatışmaları, ilan edilen nizamnamenin modernleşme karşıtı kesim tarafından nasıl algılandığı ve modernleşmeyle birlikte kadın erkek ilişkisinde meydana gelen değişim konu edilmektedir. Metinlerde dinin kendini ne şekilde gösterdiğine baktığımızda öncelikle tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi Hıristiyan Ermenilerde de günlük hayatın hemen her aşamasında düşünceleri ve onların yansımaları olan davranışları yönlendiren veya belirleyen önemli bir referans kaynağı olduğunu görürüz. Romanlarda kahramanlar Tanrı'nın adını genellikle mutluluk ve hüznün anlarında anarlar. Bu kişiler Arap harfli romanlarda çoğunlukla kadınlarken Ermeni harfli romanlarda hem kadınlar hem erkeklerdir. Genellikle kaderci bir anlayışı benimseyen kahramanlar, zor anlarında Tanrı'ya sığınıp ondan yardım dilerler. Mutlu anlarında şükretme, çözümsüz gibi gördükleri durumlarda ise bunu kaderlerine bağlayıp isyan etmeme eğilimi sergilerler. Bu durum, aynı zamanda, toplumda kökleşmiş inanç sistemlerinin zamanla kişilerin davranışlarında nasıl bir alışkanlığa dönüştüğünü de göstermektedir. *Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi* başlıklı metinde yenilik taraftarı kahramanların hepsi inançlı insanlardır. Dikran, Karnig'i kaybettiği için yaşadığı büyük üzüntü sırasında Gülünya'ya, intihar etme yerine yaşamayı, Allah'a sığınmayı ve ondan ümidini kesmemeyi öğütler. Yine aralarında geçen konuşmalardan öteki dünya inancına

22 Şenol Kantarcı, "Katolik Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetleri". *Tarihte Türkler ve Ermeniler*: IX. cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 2014): 67.

sahip olduklarına²³, mutlu anlarında Allah'a şükrettiklerine²⁴ tanık oluruz. Gülünya babasının şiddetinden kaçıp birkaç günlüğüne teyzesine gittiği sırada Dikran, Allah'a yalvararak ondan yardım diler. Şiir biçiminde kaleme alınan metnin tamamında inançlı bir insanın yakarışına tanık oluruz. *Ey yerin göyün sahibi Yazdan,/ Senin keremin bihadd bipayan,/ Rahm et kuluna, olayım hendan, /Yoksa yaşamak, bir emr-i muhal*²⁵ Duygusal içerikli bu mısraların bir erkeğin ağzından aktarılması dikkat çekicidir. Naif karakteriyle Dikran, Ğugas Ağa'yla tam bir karşıtlık oluşturur. Ğugas Ağa, ailesine uyguladığı ölçsüz şiddet sebebiyle romanda gerçek Hıristiyanlıkla ilgisi olmayan bir şeytan gibi çizilir.

Metinde dikkat çeken bir diğer özellik nizamnameye bir kutsiyet verilmesi, mukaddes, müşerref gibi sıfatlarla nitelendirilmesidir. *Niçin ki hodbin pederinin efkârına mübayin olup ve telefime sebab olan ol mukaddes Sahmanatrutyun cevablarını, zaten sana da ederek, mimkin mertebe muhasenatını duyurmuş, ve kendime hemeşkâr kazanmışıdım.*²⁶ Ayrıca Ğugas Ağa, nizamname taraftarlarının herkesin eşit olduğu yeni bir düzeni savunduklarını ve bunu kabul etmemesi durumunda Sahmanatrutyun kitabını alınma dayayacaklarını söyler²⁷. Bu cümle nizamname taraftarlarının, güçlerini geleneksel yapıdan ve kiliseden alan kesimin karşısında yer aldığını ve onların tek başına sahip oldukları yönetme gücüne ortak olmak istediklerini göstermektedir. Bu sırada geçen “mukaddes”, “kitabı alınma dayamak” gibi dinî referanslar içeren kullanımlar bu algıyı pekiştirmektedir. Metinde geçen “suphanallah”, “elhamdülillah” gibi ifadeler ise iki toplumun beraber yaşamasından kaynaklanan kültürel unsurlar/benzerlikler olarak işlev üstlenir.

Akabi Hikâyesi'nde de kahramanların tümü inançlı insanlardır. Eserde inançlı olma hali- özellikle kadın kahramanlarda- acziyet ve kadercilik fikriyle ilişkilendirilir. Sofî dudu Hagop ile yaptığı konuşmada, eşinin kendisine uyguladığı şiddetten ve yaşadığı yoksulluktan bahsederken *fukaralık Allahtandır diyerek çeker idim*²⁸, *Allah böyle istiyor, günahlarım çokdur diyerek tesella olurudum*²⁹ gibi cümlelerle ve kabullenici tavırlarıyla kaderci

23 Aysel Güneş, “Hovhannes Balıkcıyan'ın Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatları Hikâyesi ile Hovsep Maruş'un-Bir Sefil Zevce- isimli Ermeni harfli Türkçe romanları (İnceleme-metin-dizin)” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 187

24 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 212.

25 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 230.

26 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 185-186.

27 Aysel Güneş, “Hovhannes”, 222.

28 Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi*, Haz. Andreas Tietze (İstanbul: Eren Yay., 1991), 20.

29 Vartan Paşa “Akabi”, 21

yönünü belli eder. Aynı tutumu *Bir Sefil Zevce*’de, Vartug da sergiler. O da *tecellim böyle imiş*³⁰ diyerek başına gelenleri kaderine bağlar. Katolik olan ve boşanma engeli bulunan Vartug’un nikâhlı eşinden uzaklaşp kendine yeni bir yaşam kurmak istemesi ise modernleşmenin romandaki en önemli göstergelerindendir.

Ermeni harfli metinlerde dinin görünme hallerinden ve öne çıkan biçimlerinden biri mezhepler arası ayrılıklardır. *Akabi Hikâyesi*’nde temel konu Gregoryan Ermeniler ile Katolikler arasındaki kemikleşmiş çatışmalardır. Gregoryan Ermenilerin kendilerini asli unsur kabul edip Katolik Ermenileri dışlamaları toplumsal hayatı ve insan ilişkilerini yakından etkilemektedir. Bu durum metinde Akabi’yle Hagop arasındaki diyalogla aktarılır:

*Mezheplerimizde olan ayrılık, milletlerimizin arasında olan cahilane ve çözümlü zor husumetten meydana gelen sorunlara sebep olan büyük kuvvetten pek fazla korkmalıyız, zira asla görünür olmayarak insanlara hükmettiğini ve fikirleri yönlendirip insanlar arasında ortaya çıkan düşmanlıktan beslenerek hakimiyetini koruduğunu düşünmez misiniz? Ve ol kudret, ilme, birliğe ve sevgiye düşman olup; cehalet, ayrışma ve düşmanlıkla insanları pençesine geçirdiği halde bizim onun bakışlarından kendimizi saklayabileceğimizi düşünüyor musunuz? Bunların hepsini alt etmek için pek çok ıstırap çektikten sonra bilmem ki sonunda rahat edebilecek miyiz?*³¹

Akabi’nin sözlerinden de anlaşıldığı gibi mezhepler arası bu ayrılık ilmi, birliği ve dostluğu karşısına alarak cahilliği, ayrılığı ve düşmanlığı besleyerek insanlara hükmetmektedir. Hatta bu durum insanlara hükmetmenin bir aracı olduğu için, Fasıdyan gibi kötü niyetli din adamları ve Bağdasar gibi bu durumdan çıkar elde eden kişiler tarafından sürdürülmeye çalışılmaktadır. Akabi bu büyük güç karşısında mücadelenin zor olduğunu belirtir. Akabi’nin bu cümlelerinden önce Hagop, Tanrı’nın insanoğluna bahsettiği aklın temel kılavuzları olması gerektiğini, yaratıcıyı tanımanın, haklıyı haksızdan ayırmanın, kendi haklarına sahip çıkmanın ve başkalarının onları kullanmasına engel olmanın ancak bu şekilde mümkün olacağını söyler.³² Bu cümleler aklı, eleştirel düşünmeyi öne çıkararak geleneksel tavırdan ayrılmakta, Batılı bir anlayışı ifade etmektedir. Ancak Batılılaşma Hagop’u inançlı bir insan

30 Aysel Güneş, “*Hovhannes Balıkcıyan’ın Karnig, Gülünya ve Dikran’ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi ile Hovsep Maruş’un-Bir Sefil Zevce- isimli Ermeni harfli Türkçe romanları (İnceleme-metin-dizin)*” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 404.

31 Vartan Paşa, *Akabi Hikâyesi*, Sadeleştiren. F. J. Gül Çoruk, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2023), 113.

32 Vartan Paşa, “Akabi”, 113.

olmaktan uzaklaştırmaz. Dinin mevcut işleyişi onları mağdur etse de Hagop, Hıristiyanlık ile Hıristiyanlığın haldeki durumunu veya işleyişini birbirinden ayırır. Dolayısıyla bir kurum olarak dine karşı olumsuz bir tavır takınmaz. Hagop samimi bir inanan ve gayretli bir reformisttir. Bu haliyle Arap harfli romanlarda karşılaştığımız toplum dışı, kendi kültürüne yabancılaşmış alafrangalara bir alternatif oluşturur.

Bir Sefil Zevce'de ise Katolik Ermenileri arasında yaşanan bir çatışmadan bahsedilir. Hamazkyats Ingerutyunu adlı bir dernek, kız çocukları için bir okul açmayı planlar. Ancak bu derneğin kuruluşunda rol alan kişilerden birinin Mihitaryan³³ manastırının keşişlerinden olması ve Propaganda mektebinin papazları ile aralarında ihtilaf bulunması cemaatin ikiye bölünmesine ve tartışmanın büyümesine sebep olur. Tartışma tarafların zarar görmesini engelleyecek şekilde Osmanlı ve Fransız hükümetlerinin araya girmesiyle çözümlür.³⁴ Eserde Vartug'un cahil kocası Mardiros derneğe muhalif olan kesimin taraftarı; Sebuğ ise dernek yanlısıdır. Dernek yanlısı olanlar kızların iyi eğitim alması gerektiğini düşünen Avrupa'da eğitim görmüş, yabancı dil bilen genç Katoliklerdir. Nitekim metinlerde genç kızların hepsi okuma yazması olan, kitap okuyan bir veya birkaç yabancı dil bilen kişiler olarak çizilirler. Dolayısıyla söz konusu romanlarda din kendini mezhep içi çatışmalar biçiminde de gösterir. Değişmeyen husus, her tür değişimin din kurumunun mevcut işleyişiyle girişilen hesaplaşmayla ilintilendirilmesidir.

Karşılaştırma

Ermeni ve Arap harfli ilk Türkçe romanları modernleşmenin din kurumu üzerinde yarattığı etkiler bakımından karşılaştırdığımızda bazı benzer ve farklı özelliklerle karşılaşırız. Ermeni harfli metinlerde modernleşme genellikle Batıda eğitim almış, modernleşmeyi doğru anlamış ve içselleştirmiş genç erkeklerle temsil edilir. Nizamname taraftarı bu gençler, genellikle eski anlayışı devam ettirmek isteyen patrikhane çevresinden veya onlarla bağlantılı kişiler tarafından engellenir. Gülünya'nın gönül verdiği nizamname taraftarı her iki

33 "Mihitaryan Tarikati, 1676'da Sivas'ta doğan Mihitar Appa tarafından kurulmuştur. Cemaat resmi olarak Katolik mezhebine bağlıdır. Mihitar, 1701'de İstanbul'da bir grup oluşturur ancak yerel kiliseyle anlaşmazlığa düşer. Mihitar önce Venedik Cumhuriyeti'ne bağlı Mora Yarımadası'na oradan da 1717 yılında Venedik'e geçer. Kendilerine San Lazzaro adası bağışlanır. Cemaat kurduğu okullarla, 19.yüzyılda Ermeni ulusal bilincinin oluşmasına büyük katkı sağlar". Bkz., "Sivaslı Mhitar", *Vikipedi*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Sivaslı%C4%B1_Mhitar, (Erişim Tarihi: 22.11.2023).

34 Aysel Güneş, "Hovhannes Balıkcıyan'ın Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi ile Hovsep Maruş'un-Bir Sefil Zevce- isimli Ermeni harfli Türkçe romanları (İnceleme-metin-dizin)" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 281-282.

gencin Ğugas Ağa yüzünden ölmesi eski düzen yanlılarının toplum üzerindeki baskıcı tutumlarının yarattığı yıkıcı etkiyi ifade etmeye ve beraberinde modernleşme sürecinin ne kadar zorlu geçtiğini belirtmeye yarar. Müslüman yazarlarca yazılmış ilk romanlarda da modernleşme genellikle erkek kahramanlar tarafından temsil edilir. Ancak bunların çoğunluğu Batılılaşmayı gerektiği gibi anlamayan ve uygulayamayan alafranga züppelerdir. Batılılaşmayı doğru anlayıp içselleştiren kahraman sayısı yok denecek kadar azdır. Ermeni yazarlar, modernleşmeyi topluma örnek olacak Batılılaşmış erkek kahramanlar üzerinden aktarmaya ve onların ölümüne yol açan mevcut sistemi bu yolla eleştirmeye çalışırken; Müslüman yazarlar, topluma zarar veren alafranga züppeleri eleştirmeyi seçerler. Müslüman yazarların bu tavrı benimsemelerinde yeni türeyen bu tipin halk tarafından yabancı veya öteki olarak algılanması ve dışlanması etkili olur. Ermeni harfli romanlarda model olarak sunulan kahramanların köhnemiş sistem yanlılarınca zarara uğratılması toplumun acıma hislerinin bu kişilerde ve onların temsil ettiği düşünce biçiminde toplanmasını sağlar. Böylece insanların gözünde modernleşme olumlu ve gerekli bir seçenek biçiminde algılanırken Arap harfli romanlarda alafranga züppeler yüzünden- ilk etapta- olumsuz bir çağrışıma sebep olur. Müslüman yazarların Batılılaşma sürecini olumsuz modeller üzerinden aktarıp eleştirmesi, modernleşmenin ülkedeki çözülmeye ivme kazandırmış olmasıyla da ilgilidir. Çünkü modernleşme hareketleri Osmanlı Devleti bünyesindeki halkların millî uyanışlarında önemli bir rol oynar.

Modernleşmeyi doğru veya yanlış anlasa da Müslüman kahramanların din kurumuyla olan bağı içerik açısından değişmez. Farklı tipteki bu kahramanların çoğunun günlük hayatlarında İslami yaşantının izlerine pek rastlanmaz.³⁵ Bilgi verme amacıyla yazdıkları müstakil metinlerde İslamiyet'in öneminden, İslam birliğinin gerekliliğinden bahseden Namık Kemal ve Fatma Aliye Hanım, modernleşme veya kadın erkek ilişkisini işledikleri kurgusal eserlerinde bu tavrı önceliklemezler. Bu tavrı sanatçıların sadece eserlerinde değil sürdürdükleri yaşam biçiminde de gözlenir. Dönemin önemli yüzleri olan bu kişilerin hayatlarına bakıldığında onların İslami kuralları günlük yaşamlarında katı bir biçimde uyguladıkları görülmez.³⁶ Dolayısıyla fikirleriyle sürdürdükleri yaşam arasındaki bağıntıda edebî metinlere model olanın, pratikleriyle birlikte daha çok günlük hayatın kendisi olduğu söylenebilir.

Modernleşme söz konusu edildiğinde Müslüman yazarların romanlarında din açıkça işlenen ve sorgulanan bir kurum değildir. Arap ve Ermeni harfli ilk

35 Kemal Timur, *Türk Romanında Dinler ve İnançlar* (Ankara: Elips Kitap, 2006), 528.

36 Canan Turgut Öktemgil “*Türk Romanında İslami Öğeler (1872-1896)*” (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2011), 343.

Türkçe romanlar arasındaki temel fark kendini bu tutumda gösterir. Ermeni harfli metinlerde kişilerin mutsuzluğunun temel sebebinin anayasa karşıtı Gregoryan Ermeniler ve onların terk etmek istemedikleri katı dinî anlayışları olduğu ifade edilir. Mezhep çatışmasının dini algılama, yaşama veya onu belli kesimlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullanma alışkanlığından kaynaklandığı belirtilerek bir kurum olarak dinin kendisi değil ancak mevcut yaşanma biçimi veya işleyişi tartışmaya açılır. Ermeni harfli metinlerde modernleşme din kurumunun mevcut işleyişinden bağımsız olarak ele alınmaz.

Modern yaşamla mutaassıplığı bağdaştıramayan Müslüman yazarlar ise dinin bazı kesimler tarafından algılanma ve yaşanma biçimini eleştirmek yerine onu göz ardı etmeyi veya anmamayı seçerler. Sessiz kalma bu dönem yazarlarının din kurumu üzerine görüş bildirme yerine benimsedikleri ortak bir tavrıdır. Dolayısıyla modernleşme ile İslamiyet arasındaki ilişkinin ne şekilde biçimlendiği söylenenlerden çok söylenmeyenler veya görmezden gelinenler üzerinden takip edilebilir/okunabilir. Çoğunluğu Osmanlı bürokrati bu yazarlar, farklı milliyetten olup Müslümanlıkta birleşen halklar için bu sorgulamayı tehlikeli bulmuş veya aleni bir sorgulama faaliyetinin modernleşme sürecine sekte vuracağını düşünmüş gibi görünmektedirler. Eski ile yeninin bir arada varlığını devam ettirmesi yeninin tehlikeye atılmaması için bu dönemde başvurulmuş bir yoldur. Ermeni toplumu ile Müslüman/Türk toplumu arasındaki bu yaklaşım farkının yöneten ve yönetilen olma durumuyla ilgili olduğu da söylenebilir. Bir devlete veya yönetime sahip olmama Ermenileri dinlerine ve cemaat ruhuna daha sadık bir toplum olarak biçimlendirir. Yönetime sahip olma Osmanlı hükümeti yöneticilerini ve aydınını davranışlarında ve sözlerinde daha dikkatli ve temkinli olmaya zorlarken, yönetilen halklar doğal olarak böyle bir kaygı taşımazlar. Onlar kendi milli kimliklerini inşa etmeye çalışırken Osmanlı birçok değişkeni ve sürekli değişen şartları dikkate alarak ülkesinin bütünlüğünü koruma telaşındadır. Bu iki amacın birbirine hizmet etmediği açıktır.

Kurgusal metinler olmaları sebebiyle romanlarda modernleşme konusu doğrudan değil bir aşk hikâyesi biçiminde işlenir ve karşıt gruplar bu aşkın tarafları olarak bulunurlar. *Cezmi* bunun tipik örneklerindedir. Şehriyar ve Perihan'ın Adil Giray'a beslediği aşk eserde asıl konunun neredeyse önüne geçer. Adil Giray'ın esir oluşu ve olayların çoğunlukla sarayda geçmesi bu algının güçlenmesine sebep olur. Ermeni harfli üç metinde de modernleşme konusu yine bir aşkın tarafları arasında mezhepler arası veya mezhep içi çatışma biçiminde şekillenir. Bu üç roman Ermeni cemaatinin din ve mezhep temelli bölünmesine karşı savundukları ve aşk üzerinden dile getirdikleri romantik birlik fikriyle, din temelli bir cemaatten ulusa geçişte önemli bir rol

oyunlar.³⁷ Romantizm, Ermeni harfli Türkçe romanlarda millî unsurların tohumlarını atmaya yararken; Arap harfli romanlarda daha çok duygusallığı besleyerek sosyal eleştiriye hizmet eder. Görücü usulüyle evlilik vb. bu çerçevede tartışmaya açılır. Bu tavır zaman içinde dolaylı olarak modernleşmeyi destekler.

Arap harfli ilk Türkçe romanlarda dinin önemli göstergelerinden olan Allah inancı, dua, kadere iman gibi kimi özelliklere kadın kahramanların günlük hayatlarında daha çok rastlanır. Ayrıca yaşlı kimi kadın kahramanların batıl inançlara sahip olmaları, bu inançlarla dinin eşleştirilmemesi gerektiği konusunda bir ikaz işlevi görür. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ta Ayşe Kadın, *Bir Sefil Zevce*'de ise Veronika üzerinden batıl inançlar ve hurafeler eleştirilir. *Taaşşuk-ı Talat*'ta Saliha Hanım batıl inançlardan arınmış ve bu açıdan model oluşturan yeni bir tip olarak sunulur. *Halk inançlarının kendi içinde anlamlı bir tür olduğunu kabul etmemek, halk dinini yok saymak dini modernleştirmeye çalışanların genel tavrıdır.*³⁸ Bu tavır bir anlayışı/tercihi ötekileştirdiği için bir grup insanın modernleşmeye daha mesafeli durmasına sebep olur.

Ermeni harfli metinlerde yaşlı erkeklerin büyük bir bölümü, özellikle de babalar ve din adamları, ataerkil düzenin ve mevcut/geleneksel sistemin devamını savunan modernleşme karşıtı kişilerdir. Bu kahramanların tutuculuk dışında en dikkat çekici özellikleri zorbalıktır. Modernleşme taraftarı genç erkekler ise tam tersine romantik, kırılgan ve son derece hassastırlar. Cemaatin ileri gelenlerinden Gülünya'nın babası Ğugas Ağa, Hagop'un babası Viçen Ağa ve Akabi'nin dayısı Bağdasar Ağa çocuklarına ve çevrelerine uyguladıkları şiddetin derecesiyle Arap harfli romanlarda karşılaşmadığımız tiplerdir. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ta Hacıbaba her ne kadar Fitnat'ı rızası dışında evlendirse de hane halkına veya kızına fiziksel şiddet uygulamaz. Yazarların bu tutumları modernleşme karşıtı kişileri dolaylı yoldan eleştirmeye ve modernleşme taraftarlarını okurun gözünde yüceltmeye veya genç nesli bu mecra üzerinden birleştirmeye yarar.

Ermeni harfli romanlarda cemaat yapılanması daha doğruya yakın bir biçimde yansıtılır. Din, din adamları, kilise hayatın önemli bir parçasıdır ve bu bakımdan metinlerde temsil edilirler. Kilise fiziksel bir mekân, gidip ibadet edilen bir yer olarak romanlarda görülmesi de sistemi ve işleyişi belirleyen soyut bir kavram biçiminde kendini daima hissettirir. Metinlerde din görevlileri farklı mezhepten insanların evliliklerine onay vermemeleriyle ve gelişmeye

37 Murat Cankara, "Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar Üzerine", *Tanzimat ve Edebiyat* içinde, ed. Mehmet Fatih Uslu-Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2020), 137.

38 Şerif Mardin, *Din ve ideoloji* (İstanbul: İletişim Yay., 2019), 145-146

kapalı oluşlarıyla olumsuz bir biçimde çizilirler. *Akabi Hikâyesi* 'ndeki entrikacı Katolik Fasıdyan, bu din adamlarının tipik örneklerindedir. Bu dönem Müslüman/Türk metinlerinde din adamları, tarikatlar, tarikat mensupları, ibadet yeri olarak cami nadiren veya hiç karşılaşılmayan unsurlardır. Günlük rutinin ve mahalle hayatının asli unsurlarından olan mahalle imamını *Şair Evlenmesi* 'nde görürüz. Şinasi eserinde mahallenin imamını rüşvet alan birisi olarak çizer. Böylelikle din adamı ve beraberinde dinin işleyişi ilk kez olumsuz bir tip üzerinden ele alınır. *Turfanda mı yoksa Turfa mı* romanında karşılaştığımız Şeyh Salih Efendi, kendi hanesine ve çocuklarına sahip çıkamayışı, gerçekleri göremeyişi ve kendinden çok genç bir kızla ikinci evliliğini yapmasıyla olumsuz ve başarısız olarak çizilen diğer bir dinî kişiliktir.

Arap harfli Türkçe romanlarda modernleşme, konaklarda veya köşklere yaşayan üst düzey ailelerin çocuklarının terbiyesiyle ilgilenen Hıristiyan mürebbiyeler ve onların verdiği eğitim sebebiyle çoğunlukla kendi kültüründen ve dininden uzaklaşma biçiminde gerçekleşir. *Bahtiyarlık* romanındaki Madam Terniye bunun tipik örneklerindedir. Madam Terniye, Mansur ve Nusret'i neredeyse bir Hıristiyan gibi yetiştirir.³⁹ Kendi kültürlerine yabancılaşan çocuklar öz annelerinden ziyade bu hanımı benimseyip onun sözünü dinlerler. Dolayısıyla yanlış Batılılaşma millî kültürün ve onun bir parçası olan dinin aleyhine işler. Ermeni harfli üç romanda böyle bir durumla karşılaşmayız. Rupenig'in alafanga züppeliğiyle alay edilse de kendisi yine de cemaati içinde tasvir edilir.

Sonuç

19. yüzyılda ivme kazanan modernleşme sürecini yönetmek üzere Osmanlı Devleti'nin başvurduğu yollardan biri Osmanlılık düşüncesidir. Bünyesindeki halkları aynı çatı altında toplamayı hedefleyen bu düşünce sistemi kısmen de olsa bir başarı yakalar. Ermeni harfli Türkçe romanlar bu anlayışın ürünleridir. Osmanlı edebiyatına ait bu romanlarda dinin mevcut işleyişi, belli kesimler tarafından dinin çoğunluğun aleyhine nasıl şekillendirildiği, mezhepler arası veya mezhep içi çatışmalar biçiminde ele alınır ve eleştirilir. Dolayısıyla din, modernleşmeyle birlikte Ermeni toplumunda tartışmaya açılan, işleyişi açıkça sorgulanan bir kurumdur. Bu sorgulama faaliyeti toplumun inşasında hayati bir önemi olan aile kurumu ve onun ayrılmaz bir parçası olan kadın erkek ilişkisi üzerinden gerçekleştirilir. Ermeni toplumunda çok güçlü olan cemaat yapılanmasının, milliyetin esas alındığı yeni bir biçime dönüşmesinde ve yine her türlü yapıda ve örgütlenmede asli bir rol üstlenen dinin, yerini laik bir

39 Ahmet Mithat, *Bahtiyarlık*, Haz. Murat Cankara vd. (İstanbul: Homer Kitabevi, 2017), 77-79.

anlayışa bırakmasında modernleşme başat bir rol üstlenir. Modernleşme her ne kadar dinin işleyişini sorgulasa da güçlü bir cemaat ruhuna sahip olan Ermeni toplumu için din, tüm mezhep vb. çatışmalara rağmen toplumu bir arada tutan bir zank işlevi görmeye devam eder.

Arap harfli ilk Türkçe romanlarda din kurumu üzerinde düşünme faaliyeti daha dolaylı ve kapalı bir biçimde gerçekleşir. Müslüman/Türk aydınının bu süreç boyunca takındığı tavrın gerisinde hâkim güç olmanın yarattığı baskının ve sürekli değişen siyasi konjonktürün etkili olduğu söylenebilir. Arap harfli romanlarda Ermeni harfli metinlerden farklı olarak din kurumunun mevcut işleyişi ve bazı çevrelerce dinin gelişmeyi engelleyecek biçimde kullanılması eleştirilmez. Bu eleştiri faaliyeti modernleşme sürecinin devamı için bir tehlike olarak algılanmış gibi görünmektedir. Romanlarda bu konuyla ilgili benimsenen genel tavır, dine karşı mesafeli durmak veya bu konuya temas etmeyerek sessiz kalmak biçimindedir. Böylelikle yenilik taraftarı olmayan kesimin ürkütülmemesi amaçlanır. Bu tavır, toplum hayatında her konuda ikili bir tarzın oluşmasına ve birlikte yaşamasına yol açar. Eserlerinde din kurumuyla ilgili görüş bildiren kişiler, Ahmet Mithat, Namık Kemal ve Mizancı Murat'tır. İslamiyet üzerinde düşünme, onu savunma, başka dinlerle karşılaştırma, siyasi bir çözüm gibi algılama bu yazarlarca dile getirilir. Romanlarda değişmeyen ortak özellik İslamiyet'in günlük hayat içindeki görünürlüğünün son derece sınırlı olması ve gittikçe azalmasıdır.

Kaynakça

- Altuğ, Fatih. “On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında İmparatorluk Medeniyet Yerlilik Yabancılık ve Din”, *Tanzimat ve Edebiyat* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2020): 65-114.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Cankara, Murat. “Ermeni Harfleriyle ilk Türkçe Romanlar Üzerine”. *Tanzimat ve Edebiyat* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2020): 117-137.
- Cebe, Günil Özlem Ayaydın. “19.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik”. Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009. Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Erginci, Erkan. “Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi”. Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2007. Erişim adresi: <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003479.pdf>
- Güneş, Aysel. “Hovhannes Balıkcıyan’ın Karnig, Gülünya ve Dikran’ın Dehşetli Vefatleri Hikâyesi ile Hovsep Maruş’un-Bir Sefil Zevce- İsimli Ermeni Harfli Türkçe Romanları (İnceleme-metin-dizin)”. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017, Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Kaplan, Mehmet. “Sergüzeşt Romanı”. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*. 369-383, İstanbul: Dergâh Yayınları, (1995), 369-383.
- Kantarıcı, Şenol. “Katolik Ermenilerin Anadolu’daki Faaliyetleri”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. IX. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını (2014): 63-79.
- Kut, Turgut. “Ermeni Harfli Türkçe Tercüme ve Telif Romanlar”. *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Türk Edebiyatı) Tebliğler I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını (1985):195-214.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”. *Türk Modernleşmesi Makaleler 4.*, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, 21-75.

Okumuş, Ejder. “Osmanlı Şibih-laik Tanzimat Devleti’nin Oluşum Sürecinde Ekonomide Laikleşmenin Belirtileri “. *İslami Araştırmalar Dergisi* 19, sy.1 (2006): 175-191.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2010.

Öktemgil, Canan Turgut. “*Türk Romanında İslami Öğeler (1872-1896)*”. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2011. Erişim adresi: https://www.academia.edu/40550194/T%C3%BCrk_Roman%C4%B1nda_%C4%B0slami_%C3%96%C4%9Feler_1872_1896_

Öktemgil, Canan Turgut. “Tanzimat Romanında Tasavvuf ve Tarikatların Yeri”. *DTCF Dergisi*. 56 (2016): 249-286.

Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (Bahar). İstanbul: İletişim Yayınları, (2007): 71-92.

Timur, Kemal. *Türk Romanında Dinler ve İnançlar*. Ankara: Elips Kitap, 2006.

Tunçboyacı, Selin. “*Akabi Hikâyesi, Boşboğaz Bir Adem ve Temaşa-i Dünya Romanları Çerçevesinde 19.yy Osmanlı Modernleşmesi*”. Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2001.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.

İncelenen Romanlar

Ahmet Mithat Efendi. *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*. Haz. Kazım Yetiş vd., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, 125-149.

Ahmet Mithat Efendi. *Bahtiyarlık*. Haz. Murat Cankara vd., İstanbul: Homer Kitabevi, 2017.

Fatma Aliye, *Muhâdarât*. Haz. H. Emel Aşa, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996.

Nabizâde Nazım. *Zehra*. Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Namık Kemal. *İntibah*. Haz. Selda Akyol, İstanbul: Özgür Yayınları, 2003.

Namık Kemal. *Cezmi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2016.

Recaizâde Mahmut Ekrem. *Araba Sevdası*. Haz. Fatih Altuğ, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Samipaşazâde Sezâi, *Sergüzeşt*, Haz. Tacettin Şimşek, Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.

Şemsettin Sami. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*. Haz. Sedit Yüksel, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

Şinasi. *Şair Evlenmesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.

Vartan Paşa. *Akabi Hikayesi*. Haz. A.Tietze. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.

Vartan Paşa. *Akabi Hikâyesi*, Sadeleştiren. Fatma Jale Gül Çoruk, Konya: Çizgi Kitabevi, 2023.

İnternet Siteleri

“Sorular”, *Türkiye Ermenileri Patrikliği*, 20 Ekim 2014,
<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sorular>.

“Sivaslı Mhitar”, *Wikipedi*,
https://tr.wikipedia.org/wiki/Sivaslı%C4%B1_Mhitar, (Erişim Tarihi:
22.11.2023.)

Yayın Geliş Tarihi: 12.06.2023

Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Erdoğan, Serkan. "Van Doğumlu "Millet-i Sadıka" Ermeni Memurlar (1879 –1909)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 91-111.

Araştırma Makalesi

VAN DOĞUMLU "MİLLET-İ SADİKA" ERMENİ MEMURLAR (1879 –1909)

"MİLLET-İ SADİKA" ARMENIAN CIVIL SERVANT
BORN IN VAN (1879 –1909)

Serkan ERDOĞAN*

Öz: Tanzimat'ın ilanını müteakip modernleşme sürecine dâhil olan Osmanlı Devleti, merkezileşme ve kurumsallaşma faaliyetleri kapsamında bürokrasi evirgen bir yapıya bürünmüş ve yeni reform hareketlerinin ortak paydaşı olmuştur. Bu yeniliklerin sonucunda devletin iç dinamiklerinde yapılan değişim-dönüşümlere binaen merkezi otorite, liyakat, eğitim ve tecrübe esaslı devlet adamlarının yetişmesine önem vermiş ve bu hususta devlet kademelerinde görev alan memurların özgeçmişlerinin kaydedildiği Sicil-i Ahval Defterleri'nin tutulmasını emretmiştir. Merkezi otoritenin uygun görmüş olduğu bu metotla devlet kademelerinde görev yapan memurların görmüş oldukları eğitim ve bu eğitimlere bağlı olarak almış oldukları tecrübe ve tecrübeye bağlı olarak çalıştıkları kurumlarda hakkedişleri olan maaşları ve olası vukuatları gibi memurlarla doğrudan ilintili bütünsellik arz eden bilgileri görmeyi amaç edinmiştir. İşbu çalışma da Osmanlı'da istihdam edilen memurların biyografilerinin derç edildiği ve 1879'da II. Abdülhamid'in emriyle tutulan Sicil-i Ahval Defterleri'ne göre Van'da doğmuş olan Ermeni Osmanlı memurlarının öz geçmişlerine ışık tutmuştur. Bu bağlamda 15 Ermeni memurun doğum yılları, öğrenim gördükleri kurumlar, mesleki safahatları, bildikleri diller ve aldıkları maaşlar gibi

* ORCID: 0000-0002-9919-4479.
Dr., serkane6@gmail.com

hususlar, Sivas yöresi ile karşılaştırılarak ilgili kayıtların sunduğu imkânlar dâhilinde analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Sicil-i Ahval, Van, Memur, Ermeni.*

Abstract: *The Ottoman Empire, which was involved in the modernization process following the proclamation of the Tanzimat, took on an evolving bureaucracy structure within the scope of centralization and institutionalization activities and became a common stakeholder of the new reform movements. As a result of these innovations, due to the changes and transformations made in the internal dynamics of the state, the central authority attached importance to the training of statesmen based on merit, education and experience, and ordered the Registry Books to be kept, in which the resumes of the civil servants working at the state levels were recorded. With this method, which the central authority deemed appropriate, it was aimed to see the information directly related to the civil servants, such as the salaries and possible misdemeanor of the civil servants working in the institutions they work for, depending on the education they received and the experience and experience they received depending on these trainings. This study sheds light on the background information about the Armenian civil servants who had been born in Van and lived in the empire based on Sicil-i Ahval Records, which were held in 1879 by order of Abdulhamid II and included the biographies of the officials working in the empire. In this context, the items such as year of birth, alma mater, occupational background, languages, and the salary of fifteen officials are compared with the Sivas region and analyzed within the bounds of possibility presented by aforementioned records.*

Keywords: *Ottoman Empire, Sicil-i Ahval Records, Van, Official, Armenian.*

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, yaşamış olduğu sıkıntılardan kurtulmak ve devleti içinde bulunduğu buhrandan çıkarabilmek için geniş çaplı bir reform hareketi tatbik etmiş ve idari yapı, bu reform hareketinin merkez noktasını oluşturmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin yürürlüğe koymak istediği sosyal, iktisadi, mali ve kültürel reformların hayata geçirilmesi tümüyle idari yapıya bağlı olduğundan idari reform süreci, diğerlerinden farklı bir yere sahip olmuştur. Esasen temelleri II. Mahmud Dönemi'nde atılan bu reformlar, “Gülhane Hatt-ı Hümayûnu” olarak da tanımlanan Tanzimat Fermanı ile hukuki bir çerçeve kazanmıştır. Dolayısıyla bu ferman ile devlet hem merkezde hem de taşrada idari bir dönüşüm dönemine girmiştir. Bu bağlamda yalnızca Müslümanlar değil gayrimüslimler de devlet yönetimine ortak edilerek kendilerine farklı düzeylerde çok çeşitli kadrolar ve mevkiler tevdi edilmiştir.¹

Gayrimüslimlere verilen devlet kadroları ve mevkiler, onların dönüşen ve büyük bir değişim geçiren Osmanlı yönetim sistemine angaje olabilmelerine imkân tanımış ve gayrimüslimler, bilhassa, II. Abdülhamid Dönemi'nden itibaren tutulmaya başlanan Sicil-i Ahval Defterleri'nde kendilerine yer bulabilmişlerdir.² İlk defa 1879 yılında kaydedilen ve Osmanlı Devleti'nde devlet görevi ile istihdam edilen kişilere yönelik tüm bilgilerin yer aldığı bu defterler, gayrimüslimlerin değişen Osmanlı sistemine nasıl entegre olduklarını göstermiş ve idari reform sürecinin ne kadar kapsayıcı bir hüviyette ileri geldiğini ortaya koymuştur.³ İlgili defterler içerisinde yer alan bu kayıtlarda memurun adı, varsa namı, doğum yeri ve tarihi, baba adı, eğitim gördüğü mektepler ve yerleri, rütbe ve madalyalar ve hakkında vuku bulmuş şikâyetler yer almıştır. Bu kayıtlar vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nde farklı pozisyonlarda ve makamlarda görev yapmış devlet görevlilerinin ve hatta genel itibarıyla memurların mesleki yeterlilikleri ortaya konulmuş ve bu yeterlilikler, onların mevcut ve müstakbel görevlerinin belirlenmesi hususunda önemli rol oynamıştır. Var olan kayıtları muhafaza etme ve güncelleme görevini yerine getiren Sicil-i Ahval Komisyonuna yardımcı olabilmesi adına kurulan Memurin-i İntihâb Komisyonu, tam da bu noktada devreye girmiş ve memurların tayinleri ve terfileri konusunda belirleyici bir role sahip olarak devlet içerisinde azami bir verimle çalışabilmelerine zemin hazırlamıştır.⁴

1 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 45.

2 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform (Babıalı 1789-1922)*, çev: Ercan Ertürk, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 306-307.

3 Yasemin Beyazıt, “Sicill-i Ahval Defterleri'nin Tahlihi ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 6-7-8 Eylül 2006, Denizli, s. 504.

4 Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform*, s. 305-307.

Kurulmuş olduğu 1879 yılından itibaren 30 yıl boyunca imparatorluk bünyesinde yaklaşık 92 bin memurun kaydını tutan bu komisyonlar 1909 yılında görevlerini tamamlamış ve 201 defter⁵ ile oldukça kapsamlı bir külliyatın ortaya çıkmasına katkı sağlamışlardır.⁶ İmparatorluğun tüm topraklarını kapsayan kayıtlar Osmanlı Devleti'nin doğusunda yer alan ve oldukça zengin bir kültürel dokuya sahip olan Van'ı da kapsamış ve mevcut kayıtlar, bölgenin mezkûr içtimai yapısını gözler önüne sermiştir. Genel itibarıyla Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda idari alanda gerçekleştirmiş olduğu reformların ne kadar devinim geçirdiğine dair önemli bir örnek olan Van, 1845 yılında 6 sancaktan mülhem Erzurum eyaletine bağlı kılınmış, 2 yıl sonra Muş ile beraber eyaletten ayrılarak Kürdistan eyaletine dâhil edilmiştir.⁷ Bu dönemde Osmanlı idari taksimatında yapılan değişiklikler neticesinde Van, 1850 yılında Hakkâri eyaletine dâhil edilmiştir. 1866 yılında Hakkâri ile birlikte Erzurum vilayetine bağlanan Van, 1877 yılından sonra bağımsız bir vilayet olarak Osmanlı idari yapısı içerisinde kendine yer edinmiştir. Osmanlı Devleti'nin en büyük vilayetlerinden biri olan Van, 27950 Müslüman, 35748 gayrimüslim tebaası ile yaklaşık 70 bin kişilik bir nüfusa sahip olmuştur.⁸ Van'ın bu yapısı kendine Sicil-i Ahval kayıtlarında yer bulmuş, bölgede birçok gayrimüslim, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiştir. Kahir ekseriyetle Ermeni taifesinden ileri gelen bu gayrimüslim memur zümresi, bölgenin kültürel yapısını gösterecek şekilde dilsel zenginliğe sahip olmuş ve buradaki idari işlerin salimen ifa edilmesine katkı sağlamışlardır.⁹ Bilhassa, Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsünü destekleyecek mahiyette olan Ermenilerin çoğunlukla ana dillerinin yanında Türkçe ve Kürtçe bilmeleri hem bölgenin kozmopolit yapısını hem de bölge insanının din ayrımı yapılmaksızın kurmuş oldukları ilişkileri yansıtmıştır. Ayrıca, Ermenilerin diğer bölge insanından farklı olarak Fransızca, İngilizce veya Farsça gibi dillerden en az birine hâkim olması

5 Gülden Sarıyıldız, "Sicil-i Ahval Defterleri" adlı çalışmasında bu sayının farklılık arz ettiğini ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: Gulden Sarıyıldız, "Sicil-i Ahvaal Defterleri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul, 2019, s. 135.

6 Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev: Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 27.

7 Orhan Kılıç, "Van Tarihine Genel Bir Bakış", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, (2021), s. 35.

8 Mehmet Zeydin Yıldız, Orhan Deniz, "Maarif Salnamelerine 19. Yüzyılın Sonunda Van'da Eğitim ve Kültür Hayatı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21/35, (2016), s. 200; Ela Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ (2017), s. 88; 1865 / H.1282 Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, s. 171.

9 2 Ağustos 1893 tarihine ait bir arşiv vesikasında Van ve Van'a bağlı bölgelerde yaşayan Ermenilerin sayıca tespiti hususunda yapılan bir çalışmada bölgede 34155 erkek ile 24863 kadın ve sonradan cinsiyeti belli olmayan 2240 kişilik ilave ile toplam 61258 Ermeni'nin varlığına tesadüf edilmiştir. Dikkate değerdir ki olası bir manipülasyona karşı Osmanlı memurlarının yanında bölgede tahrirat ile alakalı bilgiye sahip olan Ermeni memurlar da bu sayımda bulunmuşlardır. İlgili belge için bakınız: *BOA. Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.)*, 6/57.

onların devlet bünyesine girebilmelerini kolaylaştırmış; fakat bu durum, bir süre sonra emperyalist devletler tarafından suiistimal edilmiştir.¹⁰ Bunlara rağmen Ermenilerin bölgenin idari işlerine katkılarının oldukça fazla olması neticesinde Osmanlı bürokrasisi, onları farklı bir grup olarak görmemiş, *millet-i sadıka* olarak adlandırılan Ermeniler, bu bağlamda, devlete en iyi entegre olan gayrimüslim tebaayı oluşturmuşlardır.¹¹ Örneğin, incelenen belgeler arasında dikkate değerdir ki; 350 gurus maaşla emniyet teşkilatında polis olarak görev alan Grand Efendi, görev süresi içinde 3. sınıf komiserliğe kadar terfi etmiş olup devletin Ermenilere bakış açısını ortaya koymuştur.¹² Grand Efendi ile eş değer mevkilerde görev alan memurlar ortalama aynı ücret ile çalışmıştır. İlgili ücret memurun çalıştığı kurum ve bölgeye göre farklılık arz etmiştir.¹³ Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Rus ve İngiliz devletinin bölgede yaşayan Ermeni ahalisini kendi emelleri doğrultusunda kullanarak devlete ve halka karşı tedbirli olmalarını ve her türlü fesatlıktan imtina etmelerini istemiştir.¹⁴ Tüm bunlardan hareketle Van doğumlu Ermeni memurlar, Sivas yöresindeki muadilleri ile kıyaslandığında Vanlı memurlar gerek eğitim gerekse maaş hususunda Sivas ve Hakkâri¹⁵ Ermeni memurları kadar şanslı olamamışlardır.¹⁶

Memurların Toplum İçindeki Konumu

Yukarı da vurgulanmış olduğu üzere Vanlı Ermeni memurlar, kahir ekseriyetle görev yaptıkları Van’da belirli bir görev sahasında kalmamış; çok çeşitli

10 Van’da patlak veren 1896 Ermeni İsyanı ve isyan sonrasında yaşanan gelişmeler için bakınız: Dilşen İnce Erdoğan, *Van Ermeni İsyanları (1896)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008); Mustafa Gül, “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, 8 *OTAM*, (1997).

11 1888 yılında payitaht, Van’ın devlet kademelerinde gizli tahkikat hususunda ve evrak işlerinde çalışacak Ermeni memurların işe alınmasını ve bu hususta kendilerine kolaylık sağlanmasını istemiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 1495 / 57.

12 BOA. Dahiliye SAİD. MEM Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM), 182 / 173.

13 Örneğin, Ordu yöresinde polis komiserliğinde görev yapan Hacı Halil Efendi 300 gurus maaşla çalışmıştır. Bu durum yukarıda da bahsedildiği üzere memurun eğitim, tecrübe performansı ile doğrudan alakalı olmuştur. Ahmed Yadi, “Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Ordu Doğumlu Memurlar”, *ODÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6, (2012), s. 308.

14 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.), 7 / 65.

15 Bulunduğu konum itibarıyla uygun iklim ve coğrafi koşullara sahip olmayan Hakkâri, eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda diğer Osmanlı şehirleri kadar şanslı olmamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rüştiye Mektebi ile tanışan Hakkâri, bölgede yaşayan memur ve çocukların eğitim hizmetlerine cevap vermemiş ve ilgili kişiler çevre bölgelerde eğitim almak durumunda kalmışlardır. Hakkâri’de eğitim-öğretim ve rüştiye mektebi hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Serkan Erdoğan, “Çölemerik Rüştiye Mektebi”, *CTAD*, 19/37 (2023).

16 M. Murat Öntü, “Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 3 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 263-288.

mevkillerde ve memurluklarda bulunmuşlardır. İşbu çalışma içerisinde yer alan tüm Ermeni kökenli Osmanlı memurları, Van'da doğup büyümüş, çoğunlukla buldukları bölgede istihdam edilmişse de devletin farklı noktalarında da görev yapmışlardır. Bahsi geçen memurların sayısı 15'i bulup bunlardan biri "Ağa", geriye kalan 14'ü ise "Efendi" unvanını kullanmıştır. Bunların yanında memurların 10'unun tek isim, 5'inin ise 2 ve üzeri isim aldığı görülmüştür. Memurların doğum yılları incelendiğinde en gencin 1850, en yaşlısının ise 1883'e tesadüf eden doğum tarihlerine göre, 2 memurun doğum tarihleri arasında 33 yıl gibi uzun bir zaman dilimi mevcuttur. Memurlar arasında en genci Haçator Efendi iken en yaşlı isim Solakyan Sorin Efendi olmuştur.¹⁷ Memurların baba meslekleri incelendiğinde ciddi bir oranı (yaklaşık %60) temsil eden 9'unun mesleği belirtilmemekle birlikte 4'ü tüccar, 2'si ise devlet kademelerinde çalışmış kişilerden ileri gelmiştir.

Tablo 1: Vanlı Ermeni Devlet Adamlarının Ailevi Durumları ve Toplumsal Statüleri¹⁸

Adı	Etnik Kökeni	Doğum Tarihi	Baba Adı	Baba Mesleği
Agop Efendi	Ermeni	1277 / M. 1865	Asadoryan	Kumaşçı
Aknatyoş Efendi	Ermeni	1280 / M. 1867	Ohannes	-
Arşak Efendi	Ermeni	1288 / M. 1871	Mardirus Ağa	-
Artin Efendi	Ermeni	1273 / M. 1863	Kivork Efendi	Van Vilayet Meclis Azası
Grand Efendi	Ermeni	1282 / M. 1865	Kivork Hancıyan	-
Haçator Efendi	Ermeni	1267 / M. 1850	Hayrovik Ağa	-
Hirabet Efendi	Ermeni	1268 / M. 1851	Kürklüoğlu Kigork Ağa	-
Kapril Efendi	Ermeni	1280 / M. 1867	Simon	-
Kasparyan Manok Efendi	Ermeni	1279 / M. 1866	Agop Ağa	-
Marker Efendi	Ermeni	1279 / M. 1862	Kigork Ağa	Tüccar
Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi	Ermeni	1263 / M. 1846	Kirkor	-
Merzehan Ağa	Ermeni	1279 / M. 1866	Begos Balhasyan Efendi	Tüccar
Ohannes Efendi	Ermeni	1266 / M. 1849	Makdisi Simon Hornıyan	Tüccar
Solakyan Sorin Efendi	Ermeni	1301 / M. 1883	Kigork Ağa	Şimkeşhane Amiri
Şafakhoğlu Mardiros Efendi	Ermeni	1280 / M. 1867	Şafakhoğlu Mardiros Efendi	-

17 BOA. DH. SAİD. MEM. 16/221-165/349.

18 SAİD. MEM tasnifinde yer alan bu bilgilerin kod numaraları fazlaca bir yekûn tuttuğundan ötürü burada zikredilmemiş fakat kaynakça kısmında detaylı şekilde verilmiştir.

Memurların Eğitim Durumları

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile hayata geçirilmeye başlanan reformların daha verimli bir şekilde ifa edilebilmesi adına bürokrasi zümresi içerisinde yer alan taşralı memurların da belirli bir eğitim sürecinden geçmesi zaruri bir hal almıştır.¹⁹ Doğal olarak bu durum II. Abdülhamid Dönemi’ne kadar büyük oranda usta-çırak ilişkisi üzerinden yürüyen memuriyeti de kapsamış ve bu alanda müstakilen eğitim veren kurumların açılarak ihtiyaca dayalı insan gücü eksikliğinin giderilmesi arzu edilmiştir.²⁰

Çalışmaya konu olan Vanlı Ermeni memurların tamamı ilk eğitimlerini Van’da tamamlayarak, ardından da ihtisas sahibi olabilmek ve yetkinlik kazanabilmek için payitahta gitmişlerdir. İstanbul’a varmalarının ardından Vanlı Ermeni memur adayları çeşitli eğitim-öğretim merkezlerinde mütehassis olarak görev yapacakları yerlere dönmüşlerdir. Van’da eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul’da Üsküdar, Gedikpaşa ve Galata Ermeni Mekteplerinde ve ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyede eğitim alan Solakyan Sorin Efendi de bu sürecin güzel bir örneğini teşkil etmiştir.²¹ Her ne kadar bu durum olumlu bir durum olarak görülmüş olsa da imparatorluğun Orta Anadolu’sunda kendine yer bulan Sivas ile kıyaslandığında Van’da eğitim gören memurların çoğunluğu Ermeni sıbyan mektepleri gibi mekteplerde eğitim görmelerine karşın Sivas’ta bu durum aynı minvalde olmamıştır.²² Sivas’ta doğan memurların eğitim gördükleri mektepler Sivas Amerikan Mektebi ve Sivas Fransız Koleji gibi yüksek tahsilin yapıldığı emperyal güçlere ait yerler olmuştur. Bu durum bölgenin gelişimi ve içinde bulunduğu siyasi durumun yanı sıra Amerikan Mektebi ve Sivas Koleji gibi yüksek tahsilli eğitim kurumları Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde açılması emperyal devletlerin imparatorluk aleyhine yaptığı faaliyetlerin önemli bir parçasını oluşturmuş zira Hınçak komitesinin faaliyetleri yıllarca Merzifon Amerikan Koleji’nden idare edilmiştir.²³ Bunların yanında her bir memurun dil seviyesi de kayıt altına alınmış, “tekellüm eder”, “okur-yazar”, “kitabet eder” veya “aşınadır” şeklinde

19 Serkan Erdoğan, “Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Hakkâri Doğumlu Memurlar”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2021), s. 128.

20 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), s. 163.

21 BOA. DH. SAİD. MEM. 16/221-165/349.

22 Burada unutulmaması gereken önemli bir hususun altını çizmek gerekir. Ermeni mekteplerinde eğitim-öğretim müfredatları imparatorluk sınırları dahilinde farklılık arz etmemiştir. Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri üzerindeki denetimi hususunda daha fazla bilgi için bakınız: M. Murat Öntüğ, “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülalü vd. 3 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 313-328.

23 Öntüğ, “Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu”, s. 263-288.

kaydedilmiştir.²⁴ Bu bağlamda Van doğumlu 15 Ermeni Osmanlı vatandaşı tetkik edildiğinde Ermeni memurların tamamının birden fazla yabancı dil bildiği veya birden fazla yabancı dile aşina olduğu görülmüştür.²⁵ 2 dil bilen 5 memur, 3 dil bilen 8 memur, 2 dil bilen 2 memur tespit edilmiştir. Bu diller içerisinde en çok bilinen dil doğal olarak Ermenicedir. Ermeniceyi, Kürtçe, Fransızca, Arapça, Farsça ve Almanca takip etmiştir. Bunlar içerisinde Solakyan Sorin Efendi, Türkçe, Ermenice, Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça ile en çok lisan bilen memurdur. Solakyan Sorin Efendi'yi, Türkçe, Kürtçe, Arapça, Farsça ve Ermenice ile toplam 5 dil bilen Haçator Efendi takip etmiştir.²⁶ Buradan da görülebileceği üzere Van'ın sahip olduğu kültürel çeşitlilik görev yapan memurların yetkinliklerini doğrudan etkilemiş ve bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda Van halkına en iyi şekilde hizmet verebilecek isimler seçilmiştir. Doğal olarak bu durum, imparatorluğun pragmatik bir politika izleyerek var olan devlet hizmetlerini merkezden uzak noktalara da azami ölçüde götürebilmesine olanak sağlamıştır.

24 Yunus Özger, "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Bazı Yahudi Memurların Sosyo-Kültürel Durumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/6, (2011), s. 384.

25 Van'da doğmuş olan Ermeni memurların yanında Van dışında doğan memurların da bölge bürokrasisine yoğun teveccüh gösterdiği görülmüştür. Bu anlamda Ağustos 1893'e ait tetkik edilen bir arşiv vesikasında 70 Ermeni memurun adli, mali ve idari kademe gibi devletin muhtelif kademelerinde çalıştıkları görülmüştür. Bu memurlar ile alakalı çalıştıkları kurum, aldıkları maaş ve karıştıkları vukuatlar için bakınız: *BOA.Y. PRK. DH.*, 6/62.

26 *BOA. DH. SAİD. MEM.* 16/221.

Tablo 2: Vanlı Ermeni Devlet Adamlarının Eğitim Durumları ve Bildikleri Diller

Adı	Eğitim Gördüğü Mekteb/ler	Bildiği veya aşına olduğu diller
Agop Efendi	-Van Ermeni Mektebi	-Türkçe -Ermenice -Fransızca
Aknatyos Efendi	-Van Ermeni Sıbyân Mektebi	-Türkçe -Ermenice -Kürtçe
Arşak Efendi	-Van Sıbyân Mektebi	-Türkçe -Ermenice
Artin Efendi	-Van Ermeni Sıbyân Mektebi	-Türkçe -Ermenice -Kürtçe
Grand Efendi	-Van Ermeni Mektebi -Van Rüşdiye Mektebi	-Türkçe -Ermenice -Fransızca
Haçator Efendi	-Ermeni Mektebi	-Türkçe -Ermenice -Farsça -Arapça -Kürtçe
Hirabet Efendi	-Van Mektebi Kavânin Dershaneşi	-Türkçe -Ermenice -Kürtçe
Kapril Efendi	Van Yeni Kilise Ermeni Mektebi	-Türkçe -Ermenice
Kasparyan Manok Efendi	-Van Ermeni Mektebi	-Türkçe -Ermenice
Marker Efendi	-Ermeni Mektebi	-Türkçe -Kürtçe
Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi	-Ermeni Mektebi -Bâbüali Kavânin Dershaneşinde Fransızca ve kavânin dersleri okumuştur.	-Türkçe -Fransızca -Ermenice
Merzehan Ağa	-Van Ermeni Mektebi	-Türkçe -Ermenice -Kürtçe
Ohannes Efendi	-Ermeni Sıbyân Mektebi	-Türkçe -Ermenice
Solakyan Sorin Efendi	-Van Husûsi Mektebi -Üsküdar Ermeni Mektebi -Gedikpaşa Ermeni Mektebi -Galata Ermeni Mektebi -Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye	-Türkçe -Ermenice -Fransızca -Arapça -Almanca -Farsça
Şafaklıoğlu Mardiros Efendi	-Van Ermeni Mektebi	-Türkçe -Ermenice -Kürtçe

Memurların Görevleri Hakkında Bilgiler

Vanlı Ermeni memurların çalıştıkları kademelerdeki idari yapı tetkik edildiğinde memurların mülâzemet ile yani bir nevi tecrübe kazanma süresinden sonra memuriyete başladıkları görülmüştür. 15 memur içerisinde Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi ile Aknatyos Efendi mülâzemetle işe başlamış, geriye kalan memurlar ise mülâzemet olmadan, yani tecrübe kazanmadan memur olmuşlardır.²⁷ Mülâzım olarak tecrübe kazanan Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi 2 sene, Aknatyos Efendi ise 12 sene Van Vilâyeti Meclis-i İdare ve Mülgâ Tahsîlât Kalemlerinde çalışmalarından sonra göreve başlama hakkını elde etmişlerdir. Van'da mülâzemetle işe başlayan memurların bu denli az olması bölgenin memura olan ihtiyacının fazla olmasının yanında bölgede idari kurumların fazlalığından ileri gelmiştir. Nitekim Sivas'ta Osmanlı bürokrasisinde istihdam eden memurların çoğu 1 ila 7 sene arası değişen mülâzemet tecrübe etmişlerdir.²⁸

Öte yandan memurların göreve başlama yaşlarına bakıldığında Aknatyos Efendi dışındaki memurların tamamının 16 yaşından sonra göreve başladığı görülmüştür.²⁹ İşbu durum, memur olmak isteyen kişilerin tamamlamak zorunda oldukları eğitim sürecinin bir sonucu olmuş ve kahir ekseriyetle memurlar, bu eğitimlerini tamamlayarak 16 yaşından sonra memur olabilmek hakkı kazanmışlardır. Hatta gerekli eğitimleri aldıktan sonra göreve başlayan Şafaklıoğlu Mardiros Efendi'nin işe başlama yaşı 40'tır.³⁰ Dolayısıyla buradan da görülebileceği üzere yaş, göreve başlama hususunda bir engel teşkil etmemiştir.

Çalışmadaki Vanlı Ermeni memurların %86'sı görevlerine doğdukları yer olan Van'da başlamışlardır. Çoğunlukla bu memurlar, Van'da görevlerini tamamlamış olsalar da bazı istisnai durumlar göze çarpmış olup devletin ihtiyacına binaen işbu görevliler Edirne ve Makedonya gibi yerlere giderek burada hizmet vermek durumunda kalmışlardır.³¹ Bu durumların nadiren gerçekleştiği aşikârdır; Osmanlı Devleti, bölge halkının kendine mahsus dinamiklerini bozmamak adına bölgeyi bilen ve bölgenin dillerine hâkim olan kişileri Van'da tutmaya özen göstermiştir. Bahsi geçen memurlar arasında en

27 BOA. DH. SAİD. MEM. 66/131-143/129.

28 Mustafa Murat Öntüğ-Serap Sunay, "Sivas Doğumlu Ermeni Memurlar (Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre)", *Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 9/1 (Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007), s. 414.

29 BOA. DH. SAİD. MEM. 143/129.

30 BOA. DH. SAİD. MEM. 116/175.

31 Bakınız Tablo 3.

uzun süre görev yapan isim 36 yıl ile Haçator Efendi olmuş; işbu zatı 27 yıl ile Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi ile Ohannes Efendi takip etmiştir.³² En kısa süre memurluk yapan kişi ise 2 yıl ile Solakyan Sorin Efendi olmuştur.³³ Solakyan Sorin Efendi’yi 7 yıl ile Mezehan Ağa, 9 yıl ile Agop Efendi, Hirabet Efendi ve Marker Efendi takip etmiştir. Agop Efendi ile Solakyan Sorin Efendi Van doğumlu olmalarına rağmen Van’da görev yapmamışlardır.³⁴

Genel hatlarıyla ilgili memurlar göreve başladıkları yere ve zamana göre farklı maaşlar almışlardır. Vanlı Ermeni memurların aldıkları maaşlara bakıldığında en düşük maaşlar göreve başlayan 15 guruş ile Van Vilayeti Evrak Kalemi Mukayyidliğine başlayan Grand Efendi’dir.³⁵ Grand Efendi’yi 150 guruş ile Sikefti Nahiyesinde Sandık Emni olarak görev yapan Aknatyos Efendi takip etmiştir. En yüksek maaş ile göreve başlayan memur ise 1600 guruş ile Selanik Ticaret Mahkemesinde göreve başlayan Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi olmuştur. Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi’yi 600 guruş maaşla Ergene kazasında doktor olarak çalışan Agop Efendi izlemiştir. Memurların almış oldukları en yüksek maaşa sahip kişi “*vezâif-i me’ûriyetini hüsn-i ifâda ikdâmına mebni*” ifadesiyle Osmanlı belgelerinde taltif edilmiş olan ve aylık 2000 guruş maaş almaya başlayan Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi,³⁶ en düşük maaşı alan kişi ise 15 guruş ile Grand Efendi olmuştur.³⁷ İlgili memurların görev aldıkları 1850 yılı ve sonrası göz önüne alındığında almış oldukları maaşlar günün koşuluna göre olumlu bir grafik seyretmemiştir. Örneğin, 1850-1880 yıllarında Osmanlı Anadolu’sunda bir hayvanın ortalama değeri ilgili memurların maaşları ile eşdeğer bir seyir izlemiştir. Aynı şekilde ilgili döneme ait devletin belirlemiş olduğu ekonomik kayıtlar tetkik edildiğinde bakliyat fiyatları 30-45 guruş arasında değişkenlik göstermiştir.³⁸ Bu da memurların aldıkları maaşlar ile değerlendirildiğinde makul ekonomik koşullara sahip olmadığı izlenimini vermiştir. Fakat Van özelinde dönemin hayat şartlarını ele alan ve ekonomik durumu merkeze koyan çalışmaların olmaması memurların almış oldukları maaşın nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunda muğlak bir durum yaratmıştır.

Vanlı Ermeni memurların Osmanlı Devleti’nin tüm çabalarına ve gayretlerine rağmen yüzyıl sonlarına doğru Ermeni memurlarının bazılarının görevlerini

32 BOA. DH. SAİD. MEM. 128/157.

33 BOA. DH. SAİD. MEM. 165/349.

34 BOA. DH. SAİD. MEM. 141/21.

35 BOA. DH. SAİD. MEM. 182/172.

36 BOA. DH. SAİD. MEM. 66/131.

37 BOA. DH. SAİD. MEM. 66/131-143/129-182/172.

38 Zeynel Özlü, “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Göynük’te Fiyatlar”, *Bilig*, 39 (2006), s. 139.

kötüye kullandıkları ve hatta kendi ideolojileri ve çıkarları gereğince hareket ettikleri ortaya çıkmış ve bunun üzerine merkezî idare bu tarz sorunlara karışmış olan memurların azline karar vermiştir.³⁹

Tablo 3: Vanlı Ermeni Memurların Meslekleri, Maaşları ve Hizmet Yılları

Memurun Adı	Memuriyet Birimi	Aylık Maaş (Guruş)	Hizmet Yılı
Agop Efendi	-Ergene Kazası Tıbbiye Memuru -Söğüt ve Sultanyeri Kazası Tıbbiye Memuru	-600 -600	9
Aknatıos Efendi	-Van Vilayeti Meclis İdare ve Mülga Tahsilat Kalemî (Mülazım) -Şikefti Nahiyesi Sandık Emîni	- -150	25
Arşak Efendi	-Van Vilayeti Tahsilat Muavinliği -Gevaş Kazası Tahsilat Müfettişi -Van, Adilcevaz ve Şenak Kaza Tahsilat Müfettişliği -Şenak Kazası Tahsilat Memuru	-350 -500 -500 -250	10
Artin Efendi	-Van Vilayeti İstinaf Mahkemesi Azası -Van Vilayeti Ticaret Mahkemesi Azası -Vilayet Meclis Azalığı -Heyet-i İthamiye Azalığı -Müküs, Şenak Kazası Aşar Memuru -Hamidiye Kazası Aşar Memuru -Şenak Kazası Kaymakam Muavinliği -Van Ermeni Mektebi Muallimliği	2280 ⁴⁰ -675	26
Grand Efendi	-Van Vilayeti Evrak Kalemî Mukayyidi -Van Polis Memuru -Van Vilayeti Üçüncü Sınıf Komiserliği -Van Ermeni Mektebi Muallimliği	-15 -300 -600 -350	26
Haçator Efendi	-Van Rüşumat İdaresi Sandık Memuru -Gevaş Ağnam ve Aşar Memuru -Eğin Kazası Mal Müdürü -Erciş Kazası Ağnam ve Aşar Memuru -Van Rüşumat Müdüriyeti Kâtib-i Sani -Van Rüşumat Müdüriyeti Baş Kâtibi -Zenifce Rüşumat Müdüriyeti Sandık Emînliği -Rodos Rüşumat Müdüriyeti Baş Kâtibi -Edirne Rüşumat Nezareti Memurluğu -Beyrut Gümrük Memurluğu Sermuhâsibliği -Beyrut Gümrük Dâhiliye Baş Memuru -Beyrut Gümrük Dâhiliye Baş Kâtibi	-300 -600 -450 -250 -500 -750 -600 -500 -660 -800 -800 -800	36
Hirabet Efendi	-Gevar Kazası Sandık Sarraflığı -Van Sandık Sarraflığı -Hakkâri Sancağı Sandık Sarraflığı	-270 -450 -450	9

39 Temmuz 1898'de payitahttan bölgeye gönderilen bir arşiv vesikasında Türk-Kürt ahalisinin Ermeni müfşitlere karşı dikkatli olmaları ve ahaliyi galeyana getiren Ermeni memurların görevlerinden alınması emredilmiştir. İlgili belge için bakınız: BOA., Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), 57 / 1.

40 Artin Efendi ile alakalı maaşlar yekûn olarak derç edilmiştir.

Van Doğumlu “Millet-i Sadıka” Ermeni Memurlar (1879 –1909)

Memurun Adı	Memuriyet Birimi	Aylık Maaş (Guruş)	Hizmet Yılı
Kapril Efendi	-Van Vilayeti Sandık Emaneti -Gevaş Kazası Sandık Emaneti -Van Vilayeti İstinaf Mahkemesi Memuru -Gevaş Kaymakam Muavinliği -Van Vilayeti Anbar Memuru	-700 -270 -400 -675 -300	19
Kasparyan Manok Efendi	-Van Vilayeti Sandık Emâneti	-675	12
Marker Efendi	-Van Mahkemesi İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi Azalığı -Gevaş Kazası Kaymakam Muavinliği	-400 -675	9
Melkon Paskin Baroniksiyan Efendi	-Van İkinci Ticari Mahkeme Azası (Mülazım) -Selanik Ticaret Mahkeme Azası -İstanbul Bidayet Mahkemesi Muavinliği -İstanbul Bidayet Mahkemesi Birinci Ceza Dairesi Azası -İstanbul Bidayet İkinci Hukuk Dairesi Azası	-1600 -1200 -1000 -2000	27
Merzehan Ağa	-Van Vilayeti Düyün-ı Umûmiye Müdürlüğü Müskirât-ı İstimâre Memuru	-300	7
Ohannes Efendi	-Van Aşar Kolculuğu -Van Tahrir Emlak Memuru	-200 -300	27
Solakyan Sorin Efendi	-Doyran Kazası Belediye Tıbbiye Memuru	-600	2
Şafaklıoğlu Mardiros Efendi	-Van Vilayeti Postahane Muzırza ve Tercüme Memuru	-200	15

Sonuç

Çalışmanın temelini oluşturan Sicil-i Ahval Kayıtları'nın, ihtiva ettiği bilgiler ile XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinde görev alan memurların biyografileri ile alakalı kayda değer kaynakların başında geldiğine dair şüphe yoktur. Bu anlamda, Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan ve bulunduğu coğrafi konum itibarıyla muhtelif devletlerin uğrak yeri olan Van, göç yolları üzerinde bulunması ve Anadolu'ya yapılan akın ve keşiflerin geçiş merkezi olarak kullanılmasından ötürü Doğu Anadolu'nun önemli kalelerinden biri olmuştur. Bu durum doğal olarak muhtelif etnik kökene sahip milletlerin bölgede yaşamayı tercih etmesine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda çalışmanın konusunu oluşturan Ermeniler de bu bölgede kendilerine yer bulmuştur. Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “*millet-i sadıka*” olarak bilinen Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşları, gerekli eğitimleri aldıktan sonra hem memleketleri Van'da hem de imparatorluğun farklı noktalarında çalışma şansı yakalamışlardır. Tüm bu süreç, Ermenilerin ve bilhassa Ermeni kökenli memurların görevlerini suiistimal ederek kendi çıkarları için kullanmaları neticesinde patlak veren 1896 yılındaki Ermeni İsyanı'na dek süregelmiştir.

Hatta patlak veren Ermeni İsyanı neticesinde Osmanlı Devleti, bölgedeki tüm Ermeni kökenli memurları cezalandırmamış veya onları görevlerinden uzaklaştırmamış, yalnızca isyana karışanları görevlerinden almıştır.

Bunların yanında Vanlı memurlar, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin idari manada geçirmiş olduğu dönüşümün bir parçası olarak ortaya konan pragmatik politikanın tecessüm ettiği noktaların başında gelmişlerdir; zira Ermeni kökenli Vanlı memurlar, önce Van'da sonra da İstanbul'da aldıkları eğitim neticesinde yeterli hale gelmiş olup bu yeterliliklerini bildikleri diller ile pekiştirmişlerdir. Özellikle ana dilleri Ermenicenin yanında Türkçe ve Kürtçe bilmeleri ve bunlara ek olarak Fransızca, Arapça, Almanca ve Farsça gibi dillerden en az birine hâkim olmaları onları diğerlerinden ayırmış ve bölge halkının devlet hizmetlerinden salimen yararlanmasına yardımcı olmuşlardır. Hatta bu durum Van'ın sahip olduğu kozmopolit ve çok kültürlü yapıyı desteklemiş ve Ermenilerin Osmanlı idaresine en iyi entegre olan gayrimüslim tebaa haline gelmelerine etki etmiştir.

Hülasa civar bölgeler ile kıyaslandığında daha büyük bir yerleşim yerine ve nüfusa sahip olan Van'da memurlar çoğunlukla görevlerine herhangi bir tecrübe sahibi olmaksızın başlamışlardır. Doğal olarak bu durum bölgenin memur ihtiyacının ivedilikle karşılanması ihtiyacından hasıl olmuştur. Öte yandan Van'a komşu bölgeler arasında olan Bitlis ve Hakkâri'de bu durumun tersi bir süreç ortaya çıkmış, memurlar bu bölgelerde daha ziyade, belirli bir tecrübeye sahip olarak görevlerine başlamışlardır. Van'a uzak olan ve memurların eğitim-öğretim koşullarının ve maaşlarının yüksek olduğu Sivas özelinde bakıldığında ise her ne kadar Bitlis ve Hakkâri'ye yakın bir profil göstermiş olsa da eğitim konusunda aynı şeyleri söylemek mümkün olmamıştır. Sivas'ta eğitim gören memurlar ekseriyetle emperyal güçlere ait eğitim kurumlarında imparatorluk aleyhine eğitim görmüşlerdir. İmparatorluğun sınır bölgelerini oluşturan Van, Hakkâri ve Bitlis gibi bölgelerde yüksek dereceli eğitim-öğretim kurumlarının olmaması memurların mesleki hayata atılmalarını kolaylaştırmış olsa da Sivas'a nazaran daha düşük ücretle çalışmalarına sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM), 66/131, 28/157, 16/221,41/359, 168/169, 165/349, 156/431, 182/172, 127/281, 143/29, 116/175, 126/321, 109/38, 141/21, 112/407.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.), 7/65.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.), 6/62. 6/57.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), 57/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 1495/57.

Basılı Eser ve Makaleler

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Beyazıt, Yasemin, “Sicill-i Ahvâl Defterleri’nin Tahlili ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 6-7-8 Eylül 2006, Denizli, Cilt: 1, s. 502-510.

Erdoğan, Dilşen İnce, *Van Ermeni İsyancıları (1896)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Erdoğan, Serkan, “Çölemerik Rüştüye Mektebi”, *CTAD*, 19/37 (2023), s. 311-345.

Erdoğan, Serkan, “Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Hakkâri Doğumlu Memurlar”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2021), s. 122-138.

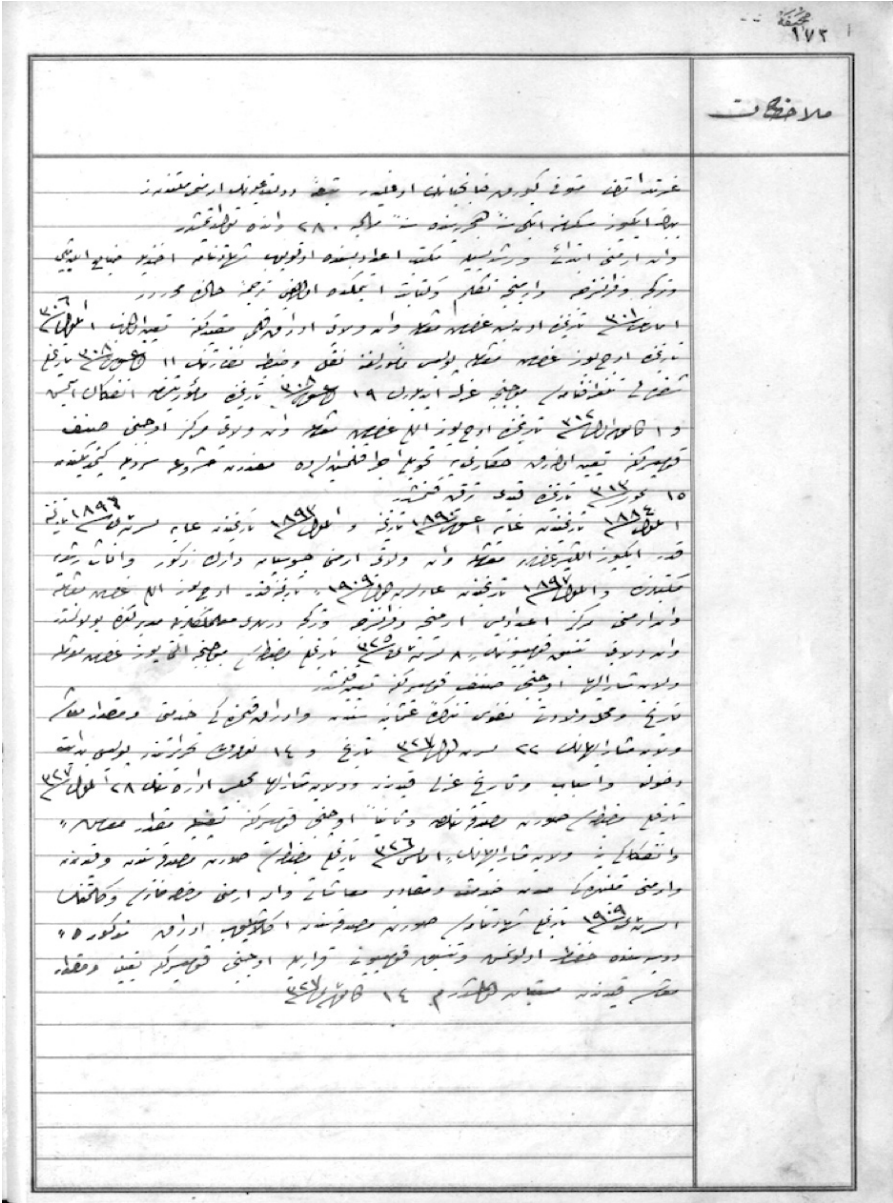
- Fındley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Fındley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform (Babıali 1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Gül, Mustafa, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM*, 8 (1997), s. 139-147.
- Kılıç, Orhan, "Van Tarihine Genel Bir Bakış", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, (2021), s. 19-42.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Öntuğ, Mustafa Murat, "Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülügü, vd., 3 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 263-288.
- Öntuğ, Mustafa Murat, "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülügü, vd., 3 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 311-330.
- Öntuğ, Mustafa Murat, Sunay, Serap, "Sivas Doğumlu Ermeni Memurlar (Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre)", *Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 9/1 (Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007), s. 393-417.
- Özger, Yunus, "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Bazı Yahudi Memurların Sosyo-Kültürel Durumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/16 (2011), s. 381-401.
- Özkan, Ela, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), 2017.
- Özlü, Zeynel, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Göynük'te Fiyatlar", *Bilig*, 39 (2006), s. 127-162.
- Sarıyıldız, Gülden, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul 2019, s. 134-136.

Yadı, Ahmed, "Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Ordu Doğumlu Memurlar", *ODÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/6 (2012), s. 300-312.

Yıldız, Mehmet Zeydin, Deniz Orhan, "Maarif Salnamelerine 19. Yüzyılın Sonunda Van'da Eğitim ve Kültür Hayatı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21/35 (2016), s. 197-208.

EKLER

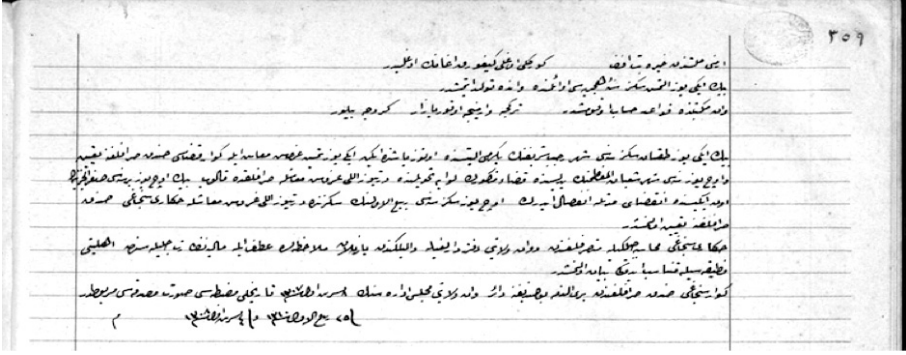
EK I: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).
Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM). 182 / 173. Çeviri-Metin

1. Grand Efendi müteveffâ Kivork Hancıyan'ın oğludur. Tebe'a-i Devlet-i Aliyye'nin Ermeni milletindedir.
2. Bin iki yüz seksen iki sene-i hicriyesinde sene-i mâliye 280 Van'da tevellüd etmiştir.
3. Van Ermeni ibtidâî ve rüşdiyesiyle mekteb-i i'dâdîsinde okuyup şehâdetnâme ahzıyla zâyi' eylediği ve
4. Türkçe, Fransızca ve Ermenice tekellüm ve kitâbet etmekte olduğu tercüme-i hâlinde muharrerdir.
5. 1 Mart sene 301 tarihinde on beş guruş maaşla Van vilayeti evrak kalemi mukayyidliğinetayın olunup 1 Eylül sene 306
6. Tarihinde üç yüz guruş maaşla polis me'mûrluğuna nakl ve zabtiye nezâretinin 11 Ağustos sene 308 tarihli
7. Şifreli telgrafnâmesi mücebince azl edilerek 19 Ağustos sene 308 tarihinde me'mûriyetindeninfikâk etmiş
8. ve 1 Kânûn-ı evvel sene 312 tarihinde üç yüz elli guruş maaşla Van vilâyeti merkez üçüncü sınıf
9. Komiserliğine tayın olunarak Hakkari'ye tahvîlicrâ kılınmış ise de ma'zeret-i meşrû'aserdiyle gitmediğinden
10. 15 Temmuz sene 313 tarihinde kaydı terkîn kılınmıştır.
11. 1 Eylül sene 1884 tarihinden gâye-i Ağustos sene 1890 tarihine ve Eylül sene 1893 tarihinden gâye-i Teşrîn-i sâni sene 1896 tarihine
12. Kadar iki yüz ellişer guruş maaşla Van vilâyeti Ermeni cuspandarın (?) zükûr ve inâs rüşdiye
13. Mekteblerinde ve Eylül sene 1897 tarihinden gâye-i Teşrîn-i evvel sene 1909 tarihine kadar üç yüz elli guruş maaşla
14. Van Ermeni merkez i'dâdîsi Ermenice ve Fransızca ve Türkçe dersleri mu'allimlikleriyle müdürlüğünde bulunmuştur
15. Van vilâyeti tensik komisyonunun 8 Teşrîn-i sâni sene 325 tarihli mazbatası mücebince altı yüz guruş maaşla

16. Vilâyet-i müşârun ileyhâ üçüncü sınıf komiserliğine ta'yîn kılınmıştır.
17. Tarih ve mahall-i vilâdeti nüfûs tezkire-i Osmâniyesinden ve evrâk kalemindeki hıdmeti ve mikdâr-ı maaşı
18. Vilâyet-i müşârunileyhânın 22 Teşrîn-i evvel sene 327 tarih ve 14 numarolu tahrîrâtından polis bidâyet
19. Duhûl ve esbâb ve tarih-i azli kaydından ve vilâyet-i müşârunileyhâ meclis idâresinin 28 Eylül sene 327
20. Tarihli mazbatası sûret-i musaddakasından ve sâniyen üçüncü komiserliğine ta'yînlemikdâr-ı maaş ve infikâkı yine vilâyet-i müşârunileyhânın 1 Mayıs sene 326 tarihli mazbatası sûret-i musaddakasından ve kaydından
21. ve Ermeni mektebindeki müddet-i hıdmet ve mekâdîr-i ma'âşâtı Van Ermeni murahhasahânesi vekâletinin
22. 1 Teşrîn-i sâni sene 1909 tarihli şehâdetnâmesisûret-i musaddakasından anlaşılıp evrâk-ı mezkûre
23. Dosyasında hıfz olunmuş ve tensik komisyonu karârıyla üçüncü komiserliğe ta'yîn ve mikdâr-ı
24. Maaşı kaydından müstebân olmuştur. 14 Kânûn-ı sâni sene 327.

EK II: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)
Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM). 41 / 359. Çeviri-Metin

1. Ermeni milletinden Hirabet Efendi. Kürklüoğlu Kigork Ağa'nın oğludur.
2. Bin iki yüz altmış sekiz sene-i hicriyesi evâilinde Van'da tevellüd etmiştir.
3. Van mektebinde kavâ'id-i hesâb okumuşdur. Türkçe ve Ermenice okur-yazar Kürdce bilir.
4. Bin iki yüz doksan sekiz senesi şehri-i Receb-i erifinin yirmi altısında otuz yaşında iken iki yüz yetmiş gurus maaş ile Gevar kazâsı sandık sarrâflığına
5. Ta'yîn ve üç yüz senesi şehri-i Şa'bânü'l-mu'azzamının yedisinde kazâ-i mezkûrun livâyatahvilinde dört yüz elli gurus maaşla sarrâflıkda kalıp bin üç yüz bir senesi
6. Saferü'l-hayrının on ikisinde inkizâ-yı müddetle infisâl ederek üç yüz sekiz senesi Rebiülevvelinin sekizinde dört yüz elli gurus maaşla Hakkari sancağı sandık
7. sarrâflığına ta'yîn olunmuşdur.
8. Hakkâri sancağı muhâsebeciliğiyle mutasarrıflığından ve Van vilâyeti defterdârlığıyla valiliğinden yazılan mülâhazalara atf ile mâliye nezâret-i celîlesinden ehliyeti
9. Vazîfesiyle mütenâsibidüğü beyân olunmuşdur.
10. Gevar sancağı sandık sarrâflığından beriyyü'z-zimme bulunduğu dâir Van vilâyeti meclis idâresinin 8 Teşrîn-i evvel sene 1307 tarihli mazbatası sûret-i musaddakası merbûtdur.
11. Fî 25 Rebiülevvel sene 1310 ve fî 4 Teşrîn-i evvel sene 1308.

Yayın Geliş Tarihi: 09.03.2023

Yayına Kabul Tarihi: 10.11.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Öztürk, Engin. "9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 113-134.

Araştırma Makalesi

9. VE 11. YÜZYILLARDA BİZANS'IN ARMENİA'DAKİ DİN POLİTİKASI*

(RELIGIOUS POLICY OF BYZANTINE IN ARMENIA
IN THE 9TH AND 11TH CENTURIES)

Engin ÖZTÜRK**

Öz: Hıristiyanlığın kabulü Roma (Bizans) ile Ermeniler arasındaki tarihi ilişkiyi daha farklı ve birbirlerini yakından ilgilendiren bir noktaya taşıdı. Bizans kendi emperyal gücüne dayanarak Ermenileri kendi merkezi devlet sistemi içine alıp onları eritmeyi amaçladı ve bunu yaparken de dini önemli bir araç olarak kullandı. Ancak Doğu'dan gelen daimî siyasi hareketler, Bizans'ın bu politikasını her zaman sekteye uğrattı. Sâsânîler'in büyük savaşı, ardından gelen İslamiyet ve bu dinin getirdiği muazzam bir hâkimiyet Bizans'ın Doğu bölgesinde hem siyasi hem de dini gücünü azalttı. Uzun bir Müslüman-Arap hâkimiyetinden sonra Bizans 9. yüzyılın ortalarından itibaren kaybettiği siyasi ve dini gücü tekrar kazanmak istedi ve Doğu'ya doğru dini bir açılım başlattı. Arap hâkimiyetini istemeyen Ermeniler Bizans'ın bu açılımına büyük bir destek verdiler ve hatta Bizans'a mektuplar yazarak onları Doğu'ya çağırdılar. Ancak bu durum Ermenileri dini bir baskıya tekrar maruz bıraktı ve yaklaşık yüz elli yıllık bir dönem Ermenilerin dini bir denge politikası izlemesine neden oldu. İniş-çıkışlarla

* Bu makale 1-3 Haziran tarihinde I. Uluslararası Ege Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresinde "Makedon Hanedanı Döneminde Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası" adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

** ORCID: 0000-0002-2021-1396
Dr. Türkiye, engoztk@gmail.com.

geçen bu politik dönem tesirini Ermeniler üzerinde derin bir şekilde hissettirdi, öyle ki, bu politika, Ermenilerin Anadolu topraklarına gelen ve bu toprakların yeni sahipleri olan Türklere yakınlaşmasını sağlayacaktı. Bizans ise geri dönüşü olmayacak şekilde bu sahneden çekilecekti. Biz çalışmamızda Bizans'ın Arap egemenliğinden sonra Armenia'daki dini politikasını inceleyeceğiz ve kaynaklarda bulduğumuz verileri mukayese ederek makalemizde sunmaya çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Bizans, Ermeniler, İslamiyet, Müslüman-Arap, Türkler

Abstract: *The adoption of Christianity brought the historical relationship between Rome (Byzantium) and Armenians to a different and closely related point. By relying on its imperial power, Byzantium aimed to include the Armenians in its central state system and to assimilate them, and while doing this, it used religion as an important tool. However, permanent political movements from the East always interrupted this policy of Byzantium. The great war of the Sassanids, the ensuing arrival of Islam and the enormous dominance of this religion reduced both the political and religious power of Byzantium in the Eastern region. After a long Muslim-Arab domination, Byzantium wanted to regain the political and religious power it had lost since the middle of the 9th century and started a religious opening towards the East. The Armenians, who did not want Arab domination, gave great support to this opening of Byzantium and even wrote letters to Byzantium and invited them to the East. However, this situation again exposed the Armenians to a religious oppression and caused the Armenians to follow a policy of religious balance for a period of approximately one hundred and fifty years. This political period, which passed with ups and downs, made its impact felt deeply on the Armenians, such that this policy would bring the Armenians closer to the Turks, who came to the Anatolian lands and were the new owners of these lands. Byzantium, on the other hand, would withdraw from this scene irreversibly. In our study, we will examine the religious policy of Byzantium in Armenia after the Arab domination and try to present the data we found in the sources in our article by comparing them.*

Keywords: Byzantium, Armenians, Islam, Muslim-Arab, Turks

325 yılındaki İznik Konsili'yle birlikte Bizans ve Ermeniler arasında dini ilişkiler resmen başlamış oldu. Bu konsilde alınan kararlara Ermeniler de uyumluluk gösterdi ve Aryanizm'i kınadılar¹. 381 yılındaki İstanbul Konsili'nde de Ermeniler Bizans ile aynı safta yer aldılar, hatta bu konsilin kararları Ermenilerin itikadı açısından daha iyiydi². Ancak 451 yılındaki Kadıköy Konsili Bizans ve Ermeniler arasında geri dönüşü olmayacak bir yola soktu ve derin bir uçurum yarattı³. Bu tarihten sonra Ermeni literatüründe Bizans'ın diğer bir adı Khalkedoncular olacaktı. Sâsânîlerin Armenia bölgesinde etkin güç olması Bizans'ın siyasi olarak Ermeniler üzerinde bu dini baskıları kurmasına mâni oldu. Tabii Sâsânîler de kendi inançlarını Ermeniler üzerinde benimsetmeye çalışıyorlardı. Bu Ermeniler için sancılı bir süreçti. Ancak 7. yüzyıl ile büyük bir güç passionerliğin verdiği o coşkuyla Doğu topraklarından harekete geçti. Bu güç Müslüman Araplardı. Bizans, İmparator Herakleios ile birlikte tekrardan Armenia üzerinde hâkimiyet sağlamışken ve Ermeni kilisesini neredeyse kendi istediği biçimde şekillendirmişken, Doğu'dan böylesine muazzam bir gücün çıkması Ermenilerin tekrardan rahat bir nefes almasını sağladı. Ancak bu kısa süreli bir nefes almaydı. Arapların Armenia topraklarına girmeleri ve burada uzun bir dönem kalmaları dini açıdan Ermeniler için iyi bir durumdu⁴. Zira Arap egemenliği altında Bizans'ın Khalkedoncu öğretisine daha az maruz kalıyorlardı.

5. yüzyılda başlayan bu dini gerginlik özünde monofizit-dyofizit çatışmasıydı. Bizans bunu kendi siyasi çıkarları için bir gerekçe olarak sunarken, Ermeniler ise, tabiri caizse, hayatta kalmak için bir kalkan olarak sundu. Bizans yaşanan siyasi gelişmeleri ve farklı güç odaklarının işin içinde olduğunu görünce bölgedeki istikrarı ve bekası için tek çare olarak Ermenileri Khalkedoncu doktrinin içine çekmeye çalıştı. Ermeniler IX. yüzyılın sonlarına doğru özerkliklerini kazanarak bir prenslik kurduktan sonra kiliselerinin üzerindeki Grek Ortodoks tesirini kaldırmak istediler. Bilhassa Arapların egemenlik dönemlerinde Bizans'a sığınmış olan Ermeniler Ortodoks Greklerden dini baskı gördüler. Ancak Ermenilerin, Arapların da kendi topraklarındaki tesirlerinden rahatsız oldukları için, Bizans ile bir orta yol bulmaları gerekiyordu. Arapların siyasi gücü Bizans'ın siyasi ve askeri bir hareket yapmasına mâni olduğu için, Bizans 9. yüzyılın ikinci evresinde bunu dini bir açılımla başlattı. Bu akımın ilk öncüsü meşhur Patrik Photios idi. Ostrogorsky, "Photios, İstanbul patrikliği makamına yükselmiş olanların fikir bakımından

1 Bournoutian George, *A Concise History of the Armenian People*, California: Mazda, 2006, s.50; Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, İstanbul: Urzeni, 2020, s.24-25.

2 Öztürk, *Bizans*, s.42

3 Öztürk, *Bizans*, s.84

4 Ter-Gheévondian Aram, "L'Arménie et la Conquête Arabe", *Bibliothèque Arménienne de la Fondation Calouste Gulbenkian*, 1986, s.774.

en önemlisi, siyaset bakımından en göze çarpıcısı ve diplomat olarak en ustası idi” der⁵. Photios, Prens Aşot’a 862 tarihinde uzun bir mektup yazdı. Bu mektup Armenia bölgesinde yaşayan Taronluların Khalkedonculuğa dönüştürülmesiyle ilgiliydi ve mektubunda bunu “Ortodoks Ermenilere – dördüncü Armenia’da yaşayan Taronlular’dan bahsetmek istediğimin farkındasınızdır – bu mektup eksiklikleri giderecektir...” bu şekilde ifade ediyordu⁶. Ermenilerin de Bizans’ın bu din politikasına karşı kayıtsız kalmadığını görüyoruz, zira Genceli Giragos eserinde şöyle bir bilgi vermektedir: “Basileios, İsmailerin gönderdiği tacın yanı sıra Aşot’a tekrar bir taç gönderdi. Konstantinopolis patriği Photios, Tanrı’nın Haç’ından bir parça ile birlikte Aşot’a bir mektup yolladı. Aşot’un emri üzerine, *vardapet* Sahak da Photios’a güzel ve bilge dolu bir cevap yazdı”⁷.

Photios’un bu teşebbüsü halefleri tarafından da devam ettirildi. Burada özellikle Patrik Nikolaos Mystikos önemli bir yer ihtiva etmektedir. Joseph Hergenröther Mystikos için “Photios’un en asil özellikleri, onun öğrencisi olan Nikholas Mystikos’un şahsında vücut bulmuştu. Hiç kimse onun kadar, Photios’un şahsında sembolleşen patriklik kavramını takip konusunda uğraş göstermemiştir” der⁸. Onun da Ermenilere mektuplar yolladığını biliyoruz, ancak elimizde orijinal Grekçe nüshalar yok ve bu mektuba Ermeni diline çevrilmiş ya da o dilde yazılmış haliyle ulaşıyoruz. Mektup tetkik edildiğinde, Mystikos’un elinden çıkmış olma ihtimali bizi biraz düşündürüyor. Zira selefi Khalkedoncu doktrini vaaz ederken, halefi Ermeni Katolikosu’nun Doğu’da ve Kafkaslardaki Hristiyanların hamisinin Ermeni Kilisesi’nin olduğunu söylüyordu, yani monofizit inancı tanıyordu⁹. Mektubun bize dönemin patriği Hovhannes’ten kalması mektubun değiştirilerek günümüze geldiğine dair şüphelenmemize neden oluyor. Zira kendi kilisesini Bizans Ortodoks Kilisesi’nden aşağı görmek istememesi normaldi. Hovhannes de bu mektuba karşılık çok uzun bir mektup kaleme aldı¹⁰. Mektupta Bizans’ın Armenia’nın protektoru olmasını istiyordu ve Doğu’ya büyük sefer yapılmasını talep ediyordu¹¹. Bu mektup bize bir asır sonra yapılacak Haçlı Seferlerini anımsatır.

5 Ostrogorsky George, *Bizans Devleti Tarihi*, b.7, çev: Fikret İşıltan, Ankara: TTK, 2011, s.210.

6 “καὶ τῶν Ἀρμενίων τοὺς ὀρθοδόξῃσαντας δευτέρα πάλιν σταλείσα ἐπιστολή - τοὺς κατοικοῦντας τὴν Τετάρτην Ἀρμενίαν Ταρρωνίτας οἰδᾶ σε μὴ ἄγροεῖν ὅτι λέγω...” Darrouzès Jean, “Deux lettres inédites de Photios aux Arméniens,” *Revue des études byzantines*, 29, 1971, s.147.

7 Kirakos Gandzaketsi, *History of the Armenian*, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986, s.29.

8 Hergenröther Joseph, *Photios, Patriarch von Constantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*, Regensburg: Georg Joseph Manz, 1867, s.655; Vasiliev Alexander, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev: Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa, 2016, s.383.

9 *Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings*, ed-çev: L.G. Westerink, Washington: Dumbarton Oaks, 1981, ss.32-35.

10 Jean Catholicos, *Histoire d’Arménie* çev: J. Saint-Martin, Paris: Imprimerie Royale, 1841, ss.270-282.

11 Grousset René, *Histoire de l’Arménie des origines à 1071*, Paris: Payot, 1973, s.443.

İmparator Romanos Lekapenos döneminde “Enkarnasyondan sonra Mesih'in tek tabiatı dogmasını destekleyen Ermenilerin ülkesindeki Sünik piskoposuna bir mektubun sureti” adında imparatorun emriyle gönderilen bir mektup kayıtlarda vardır¹². Bu karşılıklı mektuplar Bizans'ın Doğu politikası için uygun zemini hazırladı ve Ermenilerin de istediği Doğu seferi bir Haçlı Seferi gibi, 927 yılında İoannes Kourkouas komutasında başladı. Bu sefer Batılı tarihçiler için Doğu'nun karşısında Batı'nın tekrar dirilişini ifade etmekteydi¹³.

Bizans'ın siyasi ilerleyişi dini politikasının etkisini Ermeniler üzerinde göstermeye başlamıştı. Zira imparatorluk Sünik bölgesinde ılımlı bir şekilde karşılandı. Sünik bölgesinin katolikosu Vahan 968-69 yılında başa geçinde ‘Khalkedoncularla’ iyi ilişkiler kurmak ve onlarla anlaşmak istedi¹⁴. Ancak monofizit Ermeni taraftarları yine de çoktu ve Vahan'ı kınamak için Ani'de pek çok din adamı toplandı. Vahan bunlardan kaçmak için Vaspurakan bölgesine kaçtı¹⁵.

Bizans'ta ruhban sınıfı her zaman laik kesim kadar itidalli ve politik olamıyordu. Ermeniler içinde de bu tarz kişiler çoktu, lakin Vahan gibi aslında orta yolu bulmak isteyenler de vardı. İmparator Nikephoros döneminde Pontos'lu ünlü Ermeni keşişi Nikon imparatorun da teşvikiyle *Ermenilerin Dinsiz Kültü Üzerine* akerbik bir inceleme yazdı¹⁶. Bu tarz incelemenin, daha doğrusu aşağılama içeren bir metnin bir Ermeni tarafından yazılması da hem ilginç hem önemlidir. Tabii ki bu tarz şeyler iki kesimin birbirlerine karşı zıtlaşmasına neden oluyordu. Üstelik Kars Katetrali'nde ayinlerin Gürcülerin, yani Ortodoks itikadının geleneklerine göre yapılması da istenmişti ve Ermeni lideri Apas bunları püskürtmek zorunda kalmıştı. Ermenilerin Ber bölgesine karşı barbarca tutumları, tabii olarak Grekleri öfkeliyordu, lakin bundan da öte, bunu Gürcülerin katıldığı Ortodoks Kilisesi'nin törenlerine bir hakaret olarak addettiler. Doğu'daki Ermenilerin bu tutumları, Batı'da Bizans yönetimi altında yaşayan Ermenilerin, kendilerini geçmişte olduğundan daha sıkı bir şekilde Ortodoks Grek Kilisesi'nin geleneklerine uymak zorunda bıraktı. Mösyö Tournebize'in söylediği gibi “Onları Ortodoksluğun kucağına alarak tasdik ettiler ve bazen yeniden vaftiz ettiler.”¹⁷ Kadim inançlarından vazgeçmek

12 Darrouzès Jean, “Un Recueil Épistolaire Byzantin: le Manuscrit de Patmos 706”, *Revue des études byzantines*, 14, s.115.

13 Charanis Peter, *Bizans İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev: Engin Öztürk, İstanbul: Urzeni, 2021, s.50; Ostrogorsky, s.212; Vasiliev, s.354.

14 *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, çev: Tim Greenwood, Oxford: OUP, 2017, s.233.

15 *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.233-324.

16 *SS. Patrum qui Temporibus Apostolicis Floruerunt*, c.I, Antverpiae, 1689, s.235-236. Eserin orijinal adı ‘Περὶ τῆς δυσσεβῶς θρησκείας τῶν καλιζῶν Ἀρμενίων’dur.

17 Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie*, c.I, Paris: Tyrographie Firmin, 1900, s.151.

istemeyen Ermeniler Büyük Armenia'ya¹⁸, bilhassa Ararat bölgesi içinde olan Şirak ve Vanat bölgesine sığındılar. Ancak işin ilginç yanı, Ortodoks Grek Kilisesi'nin gelenekleri ve hatta ayinleri, Ermeni ruhbanların nazarında, Ermeni ritüellerinin Grek Kilisesi'nin nazarında lütuf bulduğundan daha fazla lütuf bulamamıştı. Grekler vaftizin bir kişi adına verildiği ve Katolikos Ananias'ın vaftizi ellerinden alanlara yeniden ad verdiğini iddia ettiler. İnsanlar o kadar patlamaya hazır barut gibiydiler ki, Grekler ve Ermeniler, uzlaşmadan söz etmeye cüret eden engin görüşlü kişileri heretik olarak görüyorlardı. Yine mösyö Tournebize'in sözüyle "...aşırılıklar diğer aşırılıkları kışkırtmış ve sürdürmüştü."¹⁹

Ermeniler siyasi olarak Bizans'a karşı koyabilecek güçte değillerdi. Bunun için geriye yalnızca doktrinsel alanda mücadele vermek kalıyordu. İmparator İoannes Çimiskes Ermeni bir rahip ve filozof olan Gevond'a şöyle bir mektup yazdı:

*"Sevimli ve değerli filozof, şanlı Pantaleon'a selam! Manevi evladımız olan Şahınşah Aşot tarafından yazınımıza gelip ona kaşı duyduğumuz öfkeyi yatıştırdın ve Antsevastikli Bagratuni Bab ile 'protospathaire' Simbat Toernetzi'yi getirdiğin vakit, seni, Arap memleketinden dönüşümüzde mukaddes şehirde göreceğimize dair mektup yazmıştık. Şimdi ise, seni Tanrı'nın himayesinde bulunan şehrimizde bulmamız için gayret et. Oradan, Tanrımız Hazreti İsa'nın pabuçları ve Hazreti Yahya'nın saçları için büyük merasim tertip edeceğiz. Keza, senin, orada, bizim alim ve filozoflarımızla mükaleme etmeni görmekle sevinç duyacağımı bildiririm. Allah senin ve bizim, Hazreti İsa da bütün kullarının yardımcısı olsun."*²⁰

İmparator bu mektupla Gevond'u başkent Konstantinopolis'e davet etti. İmparatorun veya kilisenin bu davetteki amacı Khalkedon doktrinini Ermeni din büyüklerine teolojik münazaralarla kanıtlamak ve onlara benimsetmekti²¹. Gevond burada kendi doktrinlerini savunma imkânı buldu. Mateos onun

18 Günümüz için tam sınırlarını çizmek zor olsa da, Büyük Armenia genel olarak Fırat Nehri'nden başlayarak batıya doğru uzanan toprakları, Arsah bölgesini ve doğuda şu anki Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ve Güney Azerbaycan dediğimiz Kuzey İran'ın bir kısmını ve günümüzdeki Ermenistan Devleti'nin bir kısmını içine alan yerdir. Detaylı bilgi için bkz. Hewsen, Robert H. "The Geography of Armenia," *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, c. 1: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, ed. Richard G. Hovannisian. (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 15.

19 Tournebize, s.152.

20 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev: Hrant D. Andreyan, Ankara: TTK. 2000, s.31-32.

21 Grousset, 449-500.

Romalı (Bizanslı) filozoflarla alenen münazaraya giriştiğini ve kimsenin onu alt edemediğini söyler²².

985-86 tarihinde Melitene [Malatya] merkezinde oturan Ortodoks Patrik'i Teodoros'un yeni Katolikos olan Haçik'e bir mektup gönderdiğini görüyoruz. Aynı şekilde Teodoros'un bu mektubuna mukabil Ermeni rahip Samuel'in de ona güzel bir cevap verdiği kaynaklarda geçer. Taronlu Stephanos Teodoros'un Ermenileri mektubunun başında 'heretik' olarak nitelediğini belirtir²³. Ancak Mateos "Patrik Teodoros, bunu ziyadesiyle takdir etti ve bundan dolayı Rum patriki Teodoros ile Ermeni katolikosu Haçik arasında sıkı bir dostluk meydana oldu" der²⁴.

İmparator II. Basileios erkinin ilk dönemlerinde Ermeniler üzerinde sert bir politikası olduğu görülüyor. Zira 986 yılında pek çoklarını farklı bölgelere tehcir ettirdi ve efemine papazlar ile Sebastia metropoliti Ermeni halkına inanç konusunda baskı yapmaya başladı. Ayrıca şiddete başvurarak din adamlarına inanç konusunda işkence yapıldı ve Sebasteia [Sivas] şehrinin önde gelen din adamlarını zincire vurarak kralın sarayına teslim edildi²⁵.

II. Basileios Bulgarlara karşı büyük zafer kazandıktan sonra Konstantinopolis'e döndü ve bu tarihten itibaren ilk dönemki sert politikasını değiştirdi. İmparator paskalya yortusu üzerinden Bizans ve Ermeni âlimleri karşılaştırmak ve bir nevi teoloji münazarası yaptırmak istedi. Ermeniler başta bunu reddetseler de, imparatorun ikinci kez ricası üzerine onu kırmadılar ve yukarıda adı geçen rahip Samuel'i başkent Konstantinopolis'e gönderdiler²⁶. Mateos burada kendi kilisesini ve mezhebini ön plana çıkarmak için abartılı bir anlatım yapmaktadır. Böyle bir dini münazaranın imparatorun huzurunda olduğuna dair Bizans kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak İmparator Basileios yakın bir zamanda Doğu seferine çıkıp hâkimiyetinde olmayan Ermeni topraklarını da alacağı için bu tarz dini ilişkiler kurmuş olabilir. II. Basileios Armenia'da planlı bir boyun eğdirme politikası gütmek istiyordu ve her açıdan güçlü bir konumdaydı. Ermeniler de bunu bildikleri için ona karşı daha esnek bir politika gütmek zorundaydılar. II. Basileios da bunu görüyordu ve o da aynı şekilde esnek bir politika sürdürdü.

22 *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.32.

23 *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.253.

24 *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.40-41.

25 *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.252

26 *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.46-47.

II. Basileios ve kardeşi VIII. Konstantinos döneminde Ermeniler Bizans'ın siyasi ve dini politikasından memnundu. Basileios ölmeden önce Armenia'da aldığı yerlerden sorumlu olan prensleri makamında bırakmıştı ve bu tutum kardeşi döneminde de devam etmişti²⁷. Ancak III. Romanos döneminden itibaren Bizans'ın Armenia'daki dini politikası önemli ölçüde değişti. III. Romanos erkinin ilk yıllarında Antiokheia [Antakya] bölgesine sefer yaparken, orada çalışan Ermenileri görek içlerinden önemli olan kişilere “Bu kâfir kalabalığı nedir?” diye sordu. Onlar da “Onlar dua eden, her zaman dünya barışını ve sizin sağlınızı dileyen kişilerdir” dediler. İmparator onlara dönerek “Onların dualarına ihtiyacım yok. Tüm keşişleri ülkeme hizmet için okçu olarak askere kaydedin” dedi. Bu tutum imparatorun Ermenilere bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Aristakes bu bilgileri verdikten sonra onun “önceki kralların saltanatları altındaki halklarla ne kadar alakadar olduğunu düşünmüyordu, bilakis, geçici bir buyrukla Tanrı'nın kiliselerinde değişiklikler getirmek istedi” der²⁸.

Armenia'nın tam kontrolü artık doktrinsel bir münazarayı gerekli görmüyordu. Durum artık üst-ast durumuna dönmüştü. Bilhassa 1045 yılında Ani'nin Bizans tarafından alınması buna güzel bir örnekti. Bizans komutanı Iasites [Asit] Ani'ye geldiğinde Patrik Petros'u eşsiz bir onurla yüceltti, kontrolü altındaki toprakları itaat altına aldı ve daha sonra Divin şehrine doğru çok sayıda birlikle gitti²⁹. Bazı modern Ermeni tarihçiler Petros'u ‘Helensever’ olarak telakki eder³⁰. Ancak onun Helenseverliği Bizans nezdinde pek kabul görmemiş gibidir. Zira Iasites'ten sonra görevi devralan Katakalon Kekaumenos, Patrik Petros'a aynı tavrı göstermedi. Kekaumenos bilakis imparatora onun hakkında suçlayıcı mektuplar yazdı. Bizanslı komutanların imparatoru ve saray erkânını yönlendirdiği çok açıktı. Bu suçlamalar makul görülmüş olmalı ki, imparator patriğin ikametgâhını Karin [Erzurum] bölgesindeki Ardzn [Arcn] *avanında* olmasını buyurdu³¹. Belli bir süre sonra imparator onu başkente yanına istedi. Petros'a cömert bir maaş bağladı ve onu üç yıl yanında tuttu. İmparatorun bundaki amacı Petros'un Ani'de kalırsa Ermenileri kışkırtıp dini temelli bir isyan çıkaracağından korkmasıydı. Ancak daha sonra imparator bu endişesini yenmiş olmalı ki, Petros'u serbest bıraktı ve Senekerim oğlu Atom onu şükranla kabul ederek Sebastia şehrinde ağırladı³².

27 *Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, çev: Engin Öztürk, İstanbul: Urzeni, 2022, s.43

28 *Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, s.47-48.

29 *Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, s.74.

30 Dedeyan Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev: Şule Çiltaş, İstanbul: Ayrıntı, 2015, s.229.

31 *Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, s.74.

32 *Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, s.99.

Patrik Petros'un ölümünden sonra kız kardeşinin oğlu Haçik onun makamına oturdu. İmparator Petros gibi ondan da endişelenmiş olmalı ki, onun da hazinelerine el koyarak Konstantinopolis'e getirdi ve üç yıl yanında tuttu. Aristakes onun Konstantinopolis'e getirilmesini şöyle açıklıyor: "Onu vergi verme yükümlüğü altına sokmak istiyorlardı. Ancak Haçik, 'Benim zamanından önce uygulanmayan bir şeydi ki ben de kabul etmeyeceğim' iddiasında bulunarak bunu reddetti." Ancak daha sonra iki keşiş çıkagelerek Bizans'ın vergi talebini kabul etti. Böylece üç yılın sonunda Haçik Üçüncü Armenia sınırında olan Tarnta adlı bir şehre gelmişti, zira imparator onun bu şehirde yaşamasını emretmişti³³.

Bizans'ın bu politikası ki Ermeniler açısından bir perseküsyondur, X. Doukas Konstantinos erki boyunca daha da şiddetlendi. Mateos, imparatorun ruhban sınıfı ile ittifak ederek Ermeni mezhebini ortadan kaldırmak ve Aziz Grigor Lusaroviç'in inancını bozmak istediğini söyler. Doukas da selefi II. Basileios gibi kendi huzurunda teolojik bir münazara yaptırmak ister. Bunun için Sasahinli rahip Hagopos'u Konstantinopolis'e çağırır. Hagopos'un münazarada Bizanslıların tarafına meylettığı görülür. İmparator bunu tasdik ettirmek için Bizans ve Ermeni kiliselerinin ittifakına dair bir yazı hazırlanmasını ister ve bunun Ayasofya'da okunmasını emreder. Ancak daha sonra Ermenilerin reisi Gagik başkente gelince bu yazıyı tanımadığını söyler ve Ermenilerin inancını izah eden uzun bir inanç beyanı takdim eder³⁴. Mateos kroniğinde verdiği bu inanç beyanını abartılı bir şekilde yapmaktadır³⁵, ancak dikkat etmemiz gereken nokta iki kesim arasında dini politikadır. Bunun ne boyutta olduğunu ne yazık ki tam olarak bilemiyoruz, çünkü Bizans kaynakları bu konular hakkında Ermeniler gibi bilgiler vermiyor.

Mateos, Romanos Diogenes'in 1071 tarihli seferinden bahsederken de imparatorun Ermeni kilisesine yapacaklarına dair bazı bilgiler vermektedir. İmparator Sivas bölgesine geldiğinde Mateos, "Romalılar (Bizans), imparatorun nezdinde gidip Sivaslılarla bütün Ermeni milleti hakkında tezviratta bulundu" der ve devamında şöyle söyler: "Emir Gıdric hücum ettiği vakit Ermeniler bize Türklerden daha çok fenalık yaptılar."³⁶ Daha sonra Mateos, Gıdric'in Diogenes'e Ermeniler hakkında dediği sözü nakleder: "Millettaşlarının tezviratına kulak asma, onların bütün sözleri yalandan

33 *Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, s.99-100.

34 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.128-129; *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries – The Chronicle of Matthe of Edessa*, çev: Ara Edmond Dostourian, New York: UPA, 1993, ss.111-120; *Bibliothèque Historique Arménienne ou Choix des Principaux Historiens Arméniens*, çev: M. Edouard Dulaurier, Paris: A. Duran, 1858, ss.135-150.

35 Bu inanç beyanı makalenin ek kısmında verilmiştir.

36 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.141.

ibarettir. Çünkü Türk muharebesinden sağ kalmış olanlar (yani Ermeniler) (Romalılara) yardımcı olmuşlardır.”³⁷ Mateos’a göre imparator bu sözlerle teskin edilse dahi savaştan dönünce ‘Ermeni mezhebini kaldıracığına dair yemin etti. Bunu duyan manastır rahipleri, ona karşı lanet okudular ve onun, gittiği yoldan bir daha geri gelmemesini ve S. Barseğ (Basil) tarafından lanet edilen zalim Julian [Ioulianos³⁸] gibi mahvolmasını temenni ettiler.”³⁹ Mateos burada abartılı bir yorumda bulunmuştur. Zira imparatorun böyle bir seferde Ermeni kilisesi ve mezhebi üzerinde bu tarz düşünceleri olması mantıklı değildir ki, sefer boyunca yanında bulunan Attalates bu konuya dair hiçbir bilgi vermez.

Bizans merkezi yönetimi Armenia üzerindeki siyasi ve askeri otoritesini kaybetmekle dini otoritesini de kaybetti. Malazgirt’ten sonra Armenia topraklarının bir kısmında Philaretos [Φιλάρετος] adında Ortodoks bir Ermeni faaliyetlerde bulundu. Ancak onun ne Bizans merkezi yönetimiyle ne de Monofizit Ermenilerle bir bağlantısı vardı. Mateos onun için şu sözleri söyler:

*“Bu zamanlarda şeytanın birinci oğlu olan Philaretos adlı zalim ve menfur bir prensin müstebidane hâkimiyeti başlamıştır. Bu, Diogenes’in sükülütundan sonra memleketi gasp edip zalimane hareketlere girişti. Mesih karşıtlığının öncüsü olan bu zalim adamın içine dev girmişti ve o, acayip ve menfur bir hayat yaşıyordu. O, Hıristiyanlara karşı harp etmeye başladı, çünkü o Hıristiyan olmakla beraber imansız bir adamdı. Ermeniler onu bir Ermeni olarak tanımıyorlar, Romalılar da onun kendilerinden olmasını istemiyorlardı. O, din ve adetçe bir Romalı, baba ve anne tarafından da bir Ermeni idi.”*⁴⁰

Mateos’un verdiği bilgilere bakarsak Malazgirt savaşından sonra bağımsız şekilde hareket eden Philaretos ne Bizans ne de Ermeniler nezdinde tanınıyordu. Onun Ermeni kilisesine müdahale ettiğini ve onun döneminde Ermeni Kilisesi’nin dört parçaya ayrıldığını Mateos’tan öğreniyoruz⁴¹. Ancak Philaretos bir Ortodoks olsa da onun Ermeni Kilisesi üzerindeki faaliyetleri Bizans ve Ortodoks Kilisesi’nden bağımsız bir hareketti.

37 *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, s.141.

38 Latince metinlerde Julianus, Yunanca metinlerde ise Ioulianos [Ιουλιανός] şeklinde geçer. M.S. 361-363 yılları arasında Roma/Bizans tahtında oturdu. Hıristiyan dini yerine eski pagan inancını canlandırmaya çalıştığı için dini literatürde ona Apostata/ Αποστάτης yani Dönme/Dönek/ Dinden dönmüş denilmektedir.

39 *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, s.141.

40 *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, s.147.

41 *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, ss.150-171.

Netice olarak, Bizans'ın 451 yılından beri açtığı uçurum bazen olumlu ve çoğu kez Ermeniler açısından olumsuz olmak üzere bu şekilde tezahür etmiştir. Bizans'ın dini politikası Ermenilerin mezhebini bir nevi onların kimlikleri hali getirmiştir. Armenia toprakları çeşitli zamanlarda çok el değıştirdiği için, hangi tarafta olursa olsun Ermeniler kendilerini bir yabancı gibi hissetmişlerdir. Bizans siyasi olarak güçlüyken böyle bir politika takip etmesi normaldi, ancak gücü zayıflayınca bu bölgedeki nüfusu kendisine çekecek cazip bir durumu yoktu. Zira uzun yıllardan beri Ermeniler onlar için 'heretik', Ermeniler için ise onlar 'Khalkedoncu' idi.

Bizans politikasının kendileri açısından olumlu sonuçları ise Anadolu'nun neredeyse her yanından Müslüman nüfusu püskürtmeleri idi. Ermeniler bu durumdan kısmen faydalanabildiler ve Arapların boşalttıkları topraklara Bizans'ın tehciri ile yerleştirildiler. Bu durum ileriki dönemler için Ermenilerin işine yarayacaktı. Ermenilerin kendisi açısından olumlu sonuçları ise, dini baskı görülse de XI. yüzyılın ortalarından itibaren gevşeyen Bizans yönetimi onlara büyük bir serbestlik sundu. Ayrıca şurası şüphesiz ki, Bizans'ın bu politikası en çok Anadolu'nun yeni sahipleri olacak olan Türklerin işine yarayacaktı. Zira Türkler Anadolu'ya girdiklerinde ve yerleştiklerinde, Arapların 8. yüzyılda yaşadıkları gibi, Ermenilerin bir mukavemetiyle ve isyanıyla karşılaşmadılar ve on yıldan kısa bir sürede Khalkedon [Kadıköy] önlerine vardılar.

EK⁴²

Urfalı Mateos Orta çağ Türk tarihine dair bilgi veren önemli tarihi kaynakların başında gelmektedir. Dilimize Hrand Andreasyan tarafından güzel bir çevirisi yapılmasına rağmen, bu çeviride daha çok kroniğin siyasi olayları çevrilmiş ve dini konulara değinen pasajlar çevrilmeden atlanmıştır. Yazdığımız makalenin konusunu içeren çok önemli bir mektup da Mateos'un kroniğinde geçmesinden dolayı bu önemli dini mektubu Türkçeye çevirerek makalemizde bir ek olarak sunmayı uygun bulduk. Böylece makaledeki konu bütünlüğü daha iyi anlaşılacağı gibi Mateos'un eserinde atlanmış bir pasaj da çevrilerek güzide dilimize kazandırılmış olacak.

“Ermeni imanına dair bu mevzuları, emperyal majeste olan sizin isteğiniz uyarınca incelemeyi gerekli görmekteyiz. Şimdi açık görüşlü bir şekilde dinleyin ve söylediklerime dikkat edin, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan tek bir Tanrı'ya dayanan Ermeni ulusunun gerçek inanç meselesini anlayın. Evvela, insanın doğası ve yaratılış nedeni anlaşılmalıdır; bu, insanı varoluşla yaratan Tanrı'yı bilmenin aracıdır. Bu inanç hakkında az çok söylenen her şeyin kötülükten geldiğini kabul etmek gerekir. Her şeyden önce, Tanrı'nın başlangıcı olmadığını ve ebedi olduğunu biliyoruz...

Şimdi insanın yaratılışından bahsedeceğiz. Tanrı neden önce alt formları yarattı ve insanın yaşam alanını hazırladı ve tüm bunlardan sonra en son niçin insanı yarattı? Zenginliğinden tek başına yararlanmanın uygun olmadığını düşündüğü için. Böylece, büyük üstünlüğünden bereketlerini döktüğü, meleklerin ve diğer varlıkların yaratılışından [insanın yaratılışına] geçti ve peygamberin sözlerine göre: 'Yeryüzü, Tanrı'nın rahmetiyle doluydu; semalar, Tanrı'nın sözleriyle pekiştirildi, bütün erdemleri ağzından çıkan nefesinden geliyordu.' Ey muzaffer İmparator, bak, sana inanç beyanımızı açıklıyoruz; emperyal majeste ve işte bir kez daha bu mevzular hakkında söylev. Kutsal Ruh'tan ilham alanlarla aynı şekilde ve tutumda Tanrı'ya hizmet etmek ve ibadet etmek bizim görevimizdir. Zira Baba'nın Tanrı olduğunu, Oğul'un Tanrı olduğunu, Kutsal Ruh'un Tanrı olduğunu, tek bir uyum ve tek bir efendi ile üç kişi ve bir irade oluşturduğunu beyan ediyoruz. Aralarında bir alt üst durumu yoktur; biri diğerinden daha çok onurlandırılmamalıdır veya

42 Bu inanç beyanı Andreasyan'ın Türkçe çevirisinde yer almamaktadır. Metin İngilizce ve Fransızca çeviriler karşılaştırılarak çevrilmiştir. Bkz: *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries – The Chronicle of Matthe of Edessa*, ss.111-120; *Bibliothèque Historique Arménienne ou Choixdes Principaux Historines Arméniens*, ss.135-150. Ayrıca bk. Öztürk Engin, *Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi), Danışman: Prof. Dr. Mustafa DAŞ, İzmir, 2022, s.308-314.

daha altta olmamalıdır, böylece biri kabul eder, diğeri el ele verir, üçüncüsü ise ilham verir. Dahası, her biri Tanrılığın ihtişamını eşit olarak gösterir, birliğini ayırır ve ayrılığı içinde birleşir, ki bu gerçekten insan idrakinin ötesindedir.

Bu noktada Kutsal Ruh doktrinini açıklayacağım. Kutsal Ruh'tan aydınlatıcı bir güç olarak söz edeceğiz; İlahi lütufları düşünen Evanjelist Aziz Yuhanna bunu şöyle ifade etti: 'Bütün insanları aydınlatan ve gelen gerçek ışık buydu.' O aynı zamanda avutucuydu ve hâlâ [her zaman] yegâne ışıktır, ışığı aydınlatır, Tanrı'dır ve Davud'un geçmişte gördüğü şeydir. İlahiyatçı Ioannes, şunları söylediğinde tüm bu şeylere tanıklık eder: 'Kutsal Ruh, insanların [yanlış bir şekilde Ulûhiyetin diğer kişilerinden] aşağı olduğunu düşündükleri ve Tanrı olarak Baba ve Oğul ile eşit tutmadıkları Tanrı'dır.' Bu, bizim iddia ettiğimiz Teslis ve Kutsal Ruh doktrinidir. Şimdi Tanrı bu dünyaya doğmak için geldi ve bu nedenle ne mükemmel bir çocuk ortaya çıktı; öyleyse bu noktada, [bu doktrine ilişkin] yaptığımız inancı niçin taşıdığımızı, Baba'dan Oğul'un doğumundaki mükemmelliğini açıklayacağız. Ulûhiyetin özünün babalıkta ve oğullukta eşit olduğuna inanıyoruz. Teslisin ikinci şahsı, tam gerçek manada kurtuluşumuz için geldi ve davetli kılığına girmiş kişilerin, doğruluğun babası deneni onun çadırında buzağıya katıldıkları durumda olduğu gibi, görünüşte veyahut yapmacık bir şekilde gelmedi. Teslisin ikinci şahsı, Musa'dan peygamberlere ve peygamberlerden gelecek kişinin vaatlerinin yerine getirilmesine kadar bildirdiği için, başlangıcı olmayan ve yaratılmamış olarak görüyoruz. Mesih'in kutsal elçilerin huzurunda şahit olduğu olay olan kefareti işini gerçekleştirmek için aramıza gelecek. Müjde'yi yazılı olarak aldık ve bu Müjde'nin kabulünden, Tanrı'nın ikinci tezahürüne kadar, iyinin ve kötünün adil mükâfatını alınacağı zamana kadar, kutsal babalarınkilerle birlikte havarilerin hükümleri yürürlüktedir.

Ey imparator, yanlış doktrinlerle bozulmuş ve isimleri kaydedilmiş kilisenin heretiklerini nasıl lanetlediğimizi asıl şimdi dinleyin. Tanrı'nın iki Oğlu olduğunu iddia eden Valentinus'u, biri doğa ve diğeri lütufla lanetliyoruz; o ayrıca Eski Ahit'in kötü olduğunu ve yalnızca Yeni'nin iyi olduğunu savunur ve tüm bunlardan dolayı onu lanetledik ve gerçekten de onu lanetlenmesine müsaade eder. Markion, temel unsurların yaratılmadığı ve kendiliğinden var olduğunu, dünyanın sayılardan etkilendiğini ve Tanrımızın vücudunun görünüşte var olduğunu lakin özünde gerçek olmadığını savunur; tüm bunlardan dolayı onu da lanetledik. En sapkın heretiklerden biri olarak kabul edilen Montanos, kendi şahsının Kutsal Ruh olduğunu ve aynı zamanda

kadınlarla zina yapmayı savunur; Kutsal Ruh onu lanetler ve gerçekten de onun lanetlenmesine müsaade eder. Mâni, biri iyi diğer kötü olmak üzere, ışık ve karanlık olmak üzere birbirine eşit iki ilke olduğunu savunur; onu da lanetledik. Novation, bir kişi günah işlediğinde bir daha asla af dileyemeyeceğini iler sürerek tövbe doktrinini reddeder; bu yüzden onu geri kalanıyla birlikte lanetledik ve gerçekten de onun lanetlenmesine müsaade eder.

Arius üç şahsı da korur, lakin birini diğerine nazaran daha aşağıda görür; Katolik kilisesi bizimle birlikte onu lanetler. Photinos, İsa'nın ebediyen Baba'dan değil, Meryem'den geldiğini savunur, bu yüzden onu lanetledik. Ermeni bir adı olan, yanında köpek ve eşek bulunan Nestorius, Eutyches ve Sargis'i, son gününde bu hayvanların kaderine ortak olacakları da lanetliyoruz; kutsal Katolik Apostolik kilisesi bu kişileri lanetler ve onların gerçekten lanetlenmesine müsaade eder. Ayrıca Samosatalı Paulos, Demirci Petros ve Dioskoros'u da lanetliyoruz; gerçekten de bu son iki şahıs, diğer ikisi gibi heretik görüşlere sahipse, o zaman onun üstünlüğü incelemelerinin doğru olması ihtimaline karşı lanetlenmesine müsaade edilir.

Şimdi dua ve ibadet ettiğimiz çarmıha gerilmiş Mesih hakkında konuşacağız. Teslisin çarmıhta çarmıha gerildiğine ve Tanrı'nın çarmıhta acı çektiğine inanan ve bunu savunanlar, Teslis, bizim tarafımızdan ve Tanrı'nın kilisesi tarafından lanetlenmiştir. Tarafımızca saygı duyulan Tanrı'nın ve insan tabiatının [Mesih'te] birleşmesi ile ilgili [doktrinimizi] en yüce emperyal majesteleri anlayınız. Öte yandan, ilahlığın ve beşerinin [iki tabiatının] birleşmesinden sonra ayrılması Kutsal Yazılarda bulunmaz; bunu kabulleniyor ve inanıyoruz. Zira Büyücü Gregorios şöyle diyor: 'İki farklı ilkedden [tanrısallık ve beşerî] bir arada birleşmiş iki tabiat ortaya çıkarsa, o zaman kişi, dünyevi bedenini Uluhiyyet ile eşit hale getiren ve bu ikisini bir güç ve tek bir kutsallık içinde bir araya getiren birliğin ardından, yalnızca bir Tanrı, bir İsa Mesih, tek bir tabiat olduğunu iddia edebilir.' Ancak, iki tabiat neden ve ne şekilde birbiriyle ilişkilidir? Bunlar kilise babalarının çok derinlemesine incelemediği sorulardır. Zira Büyücü, Kutsal Ruh'un meydana çıkardığını, yani Tanrı'nın Tanrı'dan çıkmasını anlamayı göz ardı ettiler; Tanrı'dan gelen fevkalade biçimde Meshi'in doğuşu kavramını neden göz ardı ettiler? Kutsal patrik Basileios'un kardeşi Nyssalı kutsanmış Gregrios, insanın tabiatı hakkındaki kitabında, ruh ve beden birliğine ele alan üçüncü diskurunda şunları söyler: 'Kesinlikle Tanrı'nın saf Tanrı'sı ile uyumludur, bilhassa Tanrı insanlıkla birleşmek istediği için, şaşkınlık olmaksızın ve tarif edilemez bir şekilde

birleşik kaldı, lakin bu bizimki gibi bir bedenle değildi; zira bedenlerimiz pek çok unsurdan oluşuyor ve tabiatlarının bir parçası olan doğal tutkulara maruz kalıyoruz. Öte yandan, Tanrı Lafsının beden veya ruh ile değişebilen ortak hiçbir yanı yoktur; daha ziyade, onların zayıflıklarına duyarlı değildir, lakin onları kendi ilahlığıyla ilişkilendirir ve böyle yapmak, bu birliğe ulaşılmadan önce olduğu gibi, bir olmaya devam eder. Bu birleşim ve birliğin yeni realitesi, [Mesih], belirli bir şekilde kullanır; birbirine karışır, yine de tamamen farklı, karıştırılmamış, bozulmamış ve değişmez kalır; doğal tutkulara duyarlı değildir, lakin yine de eyleme geçebilir, bozulmaya ve değişmeye açık değildir, ancak yine de her iki yöne birlikte gelişir; yine de, bu tutkuların ve eylemlerin değiştirilmeden ve karıştırılmadan kalması engellenemez, zira saf olmayan bir türden her türlü değişim için yetersizdir.'

Bu doktrini desteklemek için Mesih'e karşı yazan filozof Porphyry'den alıntı yapıyoruz; zira düşmanlarımız tarafından kaydedilen bizimle ilgili ifadeler, Mesih'in bir olduğu gerçeğini kabul etmeseler de oldukça zorludur. Bu Porphyry, derlemesinin ikinci diskurunda bu konuya dair olarak şunları yazmaktadır: 'Bir tözün, kendisini çoğaltarak, başka bir tözü tamamlayıp onun bir parçası olmasının ve yine de diğer töz ile birleştikten sonra bile kendi tabiatını korumasının imkânsız olduğu söylenemez; bu töz, bir başkasıyla olmak, kendi büyüklüğünü değiştirmek, daha ziyade bir araya gelme eylemiyle kendisiyle birleşmiş olan tözleri değiştirir.' Porphyry'nin ruh ve beden birliği hakkında söylediği şey işte budur. Eğer bu sözler gerçekten de ruha ve onun önemsizliğine dair olarak doğruysa, ebediyen eşsiz ve gerçek tinsel Tanrı Lafsına uygun daha ne olabilirdi; bu öğreti, Tanrı Lafsının insanla birliğini kötüleyen heretikleri susturur, zira onlar pek çok saçma görüşe sahip olan putperestler gibidirler.

Bu nedenle, söz konusu doktrini başka bir anlamda iki tabiatın değiştirildiğini veyahut karıştırıldığını ileri sürerek devam ettiren Hıristiyanlar ve diğer imanlı kimseler, bunları lanetlesin. Bir kimse Kutsal Bakire olan Theotokos Meryem'in Tanrılığa uzak bir konumda olduğunu iddia ederse, ona lanet olsun. Bir kimse Mesih'in Bakire'den bir tüp gibi geçtiğini veyahut onun içinde ilahi ve insani olarak aynı anda yaratıldığını söyleser – ilahi bir şekilde, insansız olarak tasarlandığı için ve insani olarak, tabii bir doğumla doğduğu için – ona lanet olsun. Bir kimse, beşerî tabiatının önce yaratıldığını ve sonra Tanrı'nın onun içinde yaşadığını söyleser, Tanrı'nın doğumunu sürdürmediği, bilakis onu reddettiği için kınansın. Bir kimse, biri Baba Tanrı'dan, diğeri de anneden iki oğul iddia ederse, ikisi de tek ve aynı

değildir, onu imanın mirasından dışlasın. Zira Mesih'te Tanrı ve insan olarak iki tabiat vardır; lakin ne iki oğul ne de iki Tanrı vardır, yalnızca bir Tanrı vardır; dahası, Samosatalı Paulos, biri içsel, diğeri dışsal insan olduğunu iddia etse de, onda iki insan yoktur.

Kısaca konuşmak gerekirse, Kurtarıcı'nın pek çok unsurdan oluştuğunu söyleyebilirim, lakin aynı anda görünmez ve görünür değildir veyahut zamanın dışında ve zamanla sınırlı da değildir; bir şey dışında onda farklı bir şey yoktur: aynı hanede birbirine bağlanan iki kişi vardır, Tanrı insan olur ve insan da Tanrı; bu [anlaşılmaz gizem] başka türlü nasıl ifade edilebilir? Teslisin farklı Kişilerden olduğunu iddia ediyoruz, ancak bir Kişiyi diğeriyle karıştırmıyoruz; aynı şekilde, iki tabiat Mesih'te bir hale getirilir ve aynı ilahta yer alır. Bir kimse, bir peygamber olarak Mesih'in lütfü içinde doğduğunu, lakin iki tabiatın tabii birliği yoluyla doğmadığını iddia ederse, onu, bilhassa da hatasında ısrar ederse, Mutlak Olan tarafından lanetlenmiş olanlar arasında kabul edilsin. Bir kimse çarmıha gerilmiş Mesih'e ibadet etmezse, onun lanetlenmesine izin verin ve ilahın öldürülmesiyle mahkûm olsun [yani çarmıha gerilsin]. Bir kimse, putperestlerin sapkın kitaplarında belirtildiği gibi, lakin vaftizinden veya ölümün ve dirilişinden sonra Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilmeye layık olduğunu iddia ederse, lanetlenmesine izin verin. Bu tür heretikler için, bir başlangıcı olan, ilerleyen ve nihayet mükemmelleşen varlığın Tanrı olmadığını iddia ederler; ancak bunu, kendisinde zuhur eden kademeli değişimler nedeniyle söyler. Bir kimse Mesih'in bedenini bir kenara koyduğunu ve yalnızca ilahiliğini bedeninden soyutlayarak koruduğunu ve böylece giydiği bu giysiden kendisini çıkardığını iddia ederse, şu anda ve ikinci gelişinde ihtişamıyla görünmeyeceğinden [onu diyenin lanetlenmesine izin verin]. İçine giymiş olanla değilse, o zaman bedeni şu an nerede?

Bedeninin güneşe yerleştiğini söyleyen ve böylelikle şerefe haiz olmayı onurlandıran Manikheanların zirvalıklarını reddediyoruz; atmosferdeki havaya ve şimşeğe benzer şekilde, bu bedenin doğada dağıldığına ve çözüldüğüne [onların yaptıkları gibi inanmıyoruz]; Zira Tanrı görünmez olduğundan, bedenin dokunulabileceği veyahut yeniden dirilmediği ve eski yaralarının görülmeceği [fikrini de reddediyoruz]. Bilakis, Tanrısallığının insanlığı üzerinde zafer kazandığı bir tezahürde Tabor Dağı'nda müritlerine görüldüğü gibi, bütünüyle biçimlendirilmiş bedeni ile geldiğini iddia ediyoruz; siz emperyal majestelerine bildirmek istediğim şey işte bu inançtır. Bir kimse Mesih'in bedeninin gökten indiğini iddia edere, onun lanetlenmesine izin verin, zira göksel bir

beden gökten ve dünyadan bir yeryüzü bedeni gelir; oradan inmeyen hiç kimse, yani İnsanoğlu göğe yükselmez. Burada söylenecek daha fazla şey varsa, zihinlerimizi aydınlatmak için her şeyin Mesih vasıtasıyla var olması ve Mesih'in kalplerimizde yaşaması anlamında ilahi birliği açıklamak gerekir.

Şimdi çarmıha gerilen Mesih ve çarmıha gerilişi hakkındaki çok meşhur olan siz majestelerine aşağıdaki yakarma ile açıklamak istiyoruz: 'Ey bizim için çarmıha gerilen Sen'; ibadet görevimiz sırasında, Oğlu bizim için çarmıha gerilen Tanrı'ya üç kez şükrederken bu yakarışı tekrarlıyoruz. Bir kimse Mesih'in Baba ya da Kutsal Ruh nedeniyle hareket ettiğini düşünürse veyahut üçünün de tutkuyla aynı oranda acı çektiğini ve üçünün de çarmıha gerildiğini iddia ederse, üç Tanrı iddia etmekle suçlanacaktır. Ancak, yalnızca Oğul'un hayırhah olduğunu beyan ederse, Müjdelerde yer alan şu sözleri reddederiz: 'Biri benden veya sözlerimden utanırsa, İnsanoğlu ondan utanacaktır.' Bu pasaj, Mesih'i itiraf etmelerine rağmen, çarmıha gerilme için Tanrı'ya şükranlarını gizleyenlere atıfta bulunmaktadır; bu insanlar çarmıha gerilmeden utanıkça, Mesih de mahşer günü onlardan utanacak. Farzı misal, ilahiyatçıların babası Grigorios, 'Tanrı çarmıha gerildi, güneş karardı' dediğinde, çarmıha gerilmeyi nasıl reddedebiliriz? Ancak, Baba ve Kutsal Ruh'u bir araya getiren varsa, onun lanetlenmesine izin verin.

Şimdi başka bir konuya geçelim, ekmeğin ve şarabın gizemine dahil olan eylemi münakaşa edelin. Mesih, bize – ihanete uğramış olduğu gece – dağıtmak için mayasız ekmek ile birlikte saf kadehi neden alıp bedenini ve kanını kendisinin anasına takdis etmemiz emrini verdi? burada tanıklığından alıntı yaptığımız kutsanmış Ioannes Khrysostom, Ferisilerin yazılarına atıfta bulunarak Müjdelere üzerine yaptığı yorumda şunları söylüyor: 'Diğer şeytani heretiklerin Mesih kökünü kazdı; bu yüzden dirilişinden sonra yalnızca [saf] kadehi ve mayasız ekmeği aldı; zira şarap, yalnızca şarap su değil, üretmesine rağmen kutsal ayinlerde su kullananların da olduğunu söyledi.' Bu yüzden bize eskiden intikal eden bu kullanıma bağlı kalıyoruz. Şimdi, Mesih'in tarafında açılan yaradan iki tür sıvı aktığı için, çoğu şarapla suyu karıştırdı, zira kanla su çıktı; ayrıca kutsiyet bedenle birleştiği için mayalı ekmeği benimsemişlerdir, lakin bu kullanımı haklı çıkarmak için yanlış bir yorumda bulunmuşlardır. Su ve kanı refere ederek, kutsanmış Ioannes, Mesih hem yaşadığı hem de öldüğü için suyun mükemmel ölümlülüğü ve kanın mükemmel canlılığını ifade ettiğini söyler. Zira onun insanlığı, tanrısallığından ayrı değildir, halihazırda kanıtladığımız gibi, bir birlik oluşturur. O artık bir insan değil, aynı zamanda Tanrı ve insandır,

ebediyetten önce var olur, lakin bu haldeki bir bedenle ilişkilendirilmemiştir. Kurtuluşumuz için insan bedenine girdiği zaman; tanrısallığı değil, bedenindeki tutkuya maruz kaldı; bedeninde sınırlandırılmış, lakin kutsallığında sınırsızdır; o bir ve aynı zamanda göksel ve karasaldır, görülebilir ve görünmez, sınırlı ve sınırsızdır – hepsi öyledir ki, kendisi hem nihai hem de ebedidir ve yine de insan ve Tanrı'dır. Bu nedenle, yalnız Tanrı'ya ibadet eder ve beyan ederiz. İlahiliğin ve insanlığın bölünmez birliğine, Teslis yerine bir dördüncüyü getirmekten korktuğu için insanlığa ibadet edilmemesine veya kurtuluşun Tanrı yerine yalnızca bir insanın ölümü ve kanının dökülmesiyle gerçekleştiği görüşünü ortaya koyduğuna inanıyoruz.

Şimdi İsa'nın Doğuş Yortusu ve oruç tutmakla ilgili ne söyleyeceğimize kulak verin. Bizden farklı zamanlarda kutladığınız bu yortulara atıfta bulunarak, evanjelist ve havari Aziz Luka'nın: 'Mesih otuz yaşındaydı' pasajını takiben, Mesih'in doğum zamanındaki konumunuzu desteklemek için ana argümanınız olarak kullanıyorsunuz; bu, İsa'nın doğum gününün aynı gününde vaftiz edildiğini ve otuzuncu yılını tamamladığında görevine başladığını açıkça gösterir. Şimdi Zekeriya'nın [Zekeriya] sessizliğinin süresi yüz seksen gün olarak kabul edildiğinden, Annunciation Yortusu'nun yirmi beş Mart'a getiren, Meryem Ana'nın hamileliğinin iki yüz yetmiş altı günü bu dönemden hesaplanır ve ilk doğan bebeğin hamileliği için on aylık bir süre tanıyarak – tüm hesaplamalar, Aralık ayının yirmi beşinde Mesih'in Doğuşu'nda sabitlenir. Şimdi önce Levililer ve ardından Müjdeleri inceleyelim. Levililer şöyle der: 'Bu, sizin için kutsal olacak ve senede üç kez kutlayacak olan, bana adanan bir bayramdır. Bütün erkek çocuklarınız bana sunulacak ve Tanrı'ya adak sunacaksınız.' Metin devam ediyor: 'Altıncı ayın ilk günü sizin için kutsal olacak ve aynı ayın Mişkan [veya Çadır Tapınak] Yortusu olarak adlandırılan on beşi sizin için kutsal olacak. O gün hiçbir zelilce iş yapmayacaksınız. Sebt istirahati denen yedinci gün de sizin için kutsal olacaktır. O gün hiçbir zelilce iş yapmayacaksınız. Bunlar Kutsal Kitabın sözleridir. Şimdi Zekeriya'nın sessizliği yedinci ay olan Tişri ayından kalmadır. Aziz Paulos'un sözlerine göre, bu, başrahibin kutsalların kutsalına girdiği ve bu yalnızca yılda bir kez gerçekleştirdiği Kefaret Günü'dür. Zekeriya'nın bugün karısıyla cinsel ilişkiye girmesi haramdır, zira o yıl boyunca başrahipti, ayrıca Kutsal Mişkan Yortusu yaklaşıyordu ve tüm İsrail orada toplanmıştı. Tüm bunlardan dolayı ve Mişkan Yortusu'nun yedi gün kutlanması gerektiğinden, başrahibin halkı terk edip evine gitmesi, dahası, evi çok uzakta olduğundan ve Kudüs'te olmadığından mümkün değildi. Evanjelist Aziz Luka, şunları söyleyerek tüm bunları

doğruluyor: 'İnsanlar Zekeriya'yı bekliyorlardı ve tapınakta neden geciktiğini merak ettiler. Rahiplik görevinin süresi sona erdiğinde evine döndü.' Evanjelist devam ediyor: 'Bugünlerde eşi Elişeba hamile kaldı.' Tüm bunlar, Zekeriya'nın karısıyla kesin bir şekilde, bayram günlerinin kutlamalarından sonra ilişkiye girdiğini ve bu sözlerin daha fazla ispat edilmesi için evanjelistin bir kez daha yinelediğini açıkça göstermektedir: 'Rahiplik görevinin zamanı sona ermişti'; ardından ekleyerek: 'Bu günlerde eşi Elişeba hamile kaldı.' Tanrı'nın insanlara yalnızca yortu değil, ayın ilk günü akşam da kendilerini arınmalarını ve ona ibadet etmeleri emrettiğini bilmeyen akla sahip insan kimdir? Nasıl oluyor da iki mühim yortu arasında başrahip karısıyla cinsel ilişkiye girmek için halkı terk edip evine gidebiliyor? Evanjelist, Meryem'in ayrıldıktan sonra Yahuda kabilesinin bir kasabasına doğru tepelere gittiğini açıkça anlatır; orada Zekeriya'nın evine girdi ve yortunun aynı gününde Zekeriya karısıyla ilişkiye girdi. Şimdi bunun, Tişri ayının Zekeriya'nın sessizliği sırasında, yani Eylül'ün yirmi beş veya Tişri ayının yirmi ikisinde Elişeba'nın gebe kalmasını ve hamileliğin gerçekleştiğini anlayın. Şimdi, Elişeba'nın gebe kalmasından itibaren yüz seksen gün olan altı ayı hesap ederek, Kutsal Bakire Meryem Ana'nın müjdelemesinin yapıldığı Roma takvimine göre Nisan'ın altıncısı olan ayın on altıncı gününe ulaşırız. Sonra, ilk doğan bebeğin hamileliği için on aylık bir süre tanıyarak ve müjdelemeden itibaren iki yüz seksen altı günü hesap ederek, Roma takvimine göre Ocak ayının altıncısı olan Eylül'ün yirmi birinci gününe ulaşırız. Şimdi bu, savunduğumuz, sarsılmadan ve ebediyete kadar sağlam bir imanla durduğumuz doktrindir.

Şimdi Arajavork orucu hakkında konuşacağız, zira bu konuda Romalılar ile milletimiz arasında çok fazla zıddiyet, ayrılık ve çatışma yaşandı. Arajavork orucu ile ilgili olarak, onunla Lent arasında temel bir fark yoktur, zira eski rahipler bu orucu Lent'ten ayırarak, insan doğasının zayıflığını göz önünde bulundurarak; ilk önce kutsallık içinde yapılmasını buyurmuşlar, şarap ve yağdan bahsetmemek için şarap üretiminden susama kadar her türlü erzakın tüketimini yasaklamışlardı; daha sonra, halk bu katı emre uyamadığı için, bu eski rahipler bir süre ara vermeye izin verdi. Bu orucun yerleşmesi için yukarıda özetlediğimiz sebep, onun tesisi açısından bir başka önem daha atfedilse de kâfidir. Beş günlük bu orucun ilk olarak insanın fani olarak cennetteki beş duyusuyla günahları için kefarete olarak vaaz edildiği söylenir; bunun, Hristiyanlar tarafından uygulanan tüm oruçların temeli olduğu ve aynı zamanda en üstün perhiz olan Lent'e bir adım gitmektir. Aynı şekilde Ninova halkı da günahlarına beş günlük bir oruçla kefarete ettiler ve

böylece şehirlerini yıkımdan kurtardılar. Ayrıca, Kudüs patriği Kyril, [inanca dahil olanlar için] vaftizden beş gün önce oruç tuttu. Akli usandıracağı için, bu orucun burada alıntı yapmanın gereksiz olduğunu düşündüğüm başka iddia edilen nedenleri de var. Bu orucun imana bir aykırılığı yoktur; bilakis, emirlerini yerine getirmeye hizmet eder ve ayrıca beş günlük bir perhizden dolayı kimse suçlanamaz. Bu oruç boyunca, İmparator Theodosios erki döneminde Bagrevand bölgesinde Muhammed'in oğulları olan Hacer'in torunları tarafından öldürülen hakiki şehit komutan Aziz Sargis'in yortusunu kutladığımız gün hariç, bu yiyeceklerden hiçbirini yememeniz iyi olur. Elbette, bu adam bir köpeğe tapan mürtet eşek sürücüsü Sargis değildir. Biz Hıristiyanlar için andığımız hakiki şehit Aziz Sargis'tir. Dolayısıyla bu konuda bizim nazarımızdan ayrılık veyahut bir kara çalma yoktur. Şimdi, tüm bunları Arjavork orucu ile ilgili olarak söyledik, böylece tüm bu sözler gerçek ve öz bir inanç beyanı olarak anlaşılabilir; bu inancı, bugünden mahşer gününe kadar, bugün ve gelecekte de devam ettirerek sürdürüyoruz ve sağlam bir şekilde duruyoruz. Efendimiz İsa Mesih kullarıyla birlikte olsun; O'na kutsanmış ve kıyamet gününe kadar kutsanacak olan kutsal kilise tarafından şan ve şeref verilecektir. Âmin."

KAYNAKÇA

- Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries – The Chronicle of Matthe of Edessa.* (1993). Ara Edmond Dostourian (Çev.). New York: UPA.
- Bibliothèque Historique Arménienne ou Choixdes Principaux Historines Arméniens.* (1858) M. Edouard Dulaurier (Çev.). Paris: A. Durand.
- Bournoutian George, (2006). *A Concise History of the Armenian People.* California: Mazda.
- Charanis Peter, (2021). *Bizans imparatorluğu'nda Ermeniler.* Engin Öztürk (Çev.). İstanbul: Urzeni.
- Dedeyan Gerard, (2015). *Ermeni Halkının Tarihi.* Şule Çiltaş (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Grousset René, (1973). *Histoire de l'Arménie des originas à 1071.* Paris: Payot.
- Hergenröther Joseph, (1867). *Photius, Patriarch von Constantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma.* Regensburg: Georg Joseph Manz.
- Hewsen, Robert H. "The Geography of Armenia," *The Armenian People from Ancient to Modern Times, c. 1: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, ed. Richard G. Hovannisian. (New York: St. Martin's Press, 1997).
- Jean Catholicos. (1841), *Histoire d'Arménie.* J. Saint-Martin (Çev.). Paris: Imprimerie Royale.
- Darrouzès Jean (1956). "Un Recueil Épistolaire Byzantin: le Manuscrit de Patmos 706", *Revue des études byzantines*, 14, 87-121.
- Darrouzès Jean, (1971). "Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens," *Revue des études byzantines*, 29, 137-181.
- Kazhdan Alexander. (1991) *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Cilt 1-3). New York: OUP.
- Kirakos Gandzaketsi. (1986). *History of the Armenian.* Robert Bedrosian (Çev.). New York.

- Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler.* (2020). Engin Öztürk (Çev.). İstanbul: Urzeni.
- Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings.* (1981). L.G. Westerink (Ed-Çev.). Washington: Dumbarton Oaks.
- Ostrogorsky George, (2011). *Bizans Devleti Tarihi.* Fikret Işıltan (Çev.). Ankara: TTK.
- Öztürk Engin, (2020). *Bizans döneminde Anadolu'da Ermeniler.* İstanbul: Urzeni.
- Öztürk Engin, *Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi), Danışman: Prof. Dr. Mustafa DAŞ, İzmir, 2022.
- SS. Patrum qui Temporibus Apostolicis Floruerunt*, c.I, Antverpiae, 1689.
- Ter-Gheévondian Aram, (1986). “L'Arménie et la Conquête Arabe”, *Bibliothèque Arménienne de la Fondation Calouste Gulbenkian.*
- Ter-Ghewondyan Aram, *The Arap Emirates in Bagratid Armenia*, çev: N.G. Garsoian, Lisbon, 1976.
- Tournebize, (1900). *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie* (Cilt I). Paris: Tyrographie Firmin.
- The Universal History of Step'anos Taronec'i.* (2017). Tim Greenwood (Çev.). Oxford: OUP.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162).* (2000). Hrant D. Andreasyan (Çev.). Ankara: TTK.
- Vasiliev Alexander, (2016). *Bizans İmparatorluğu Tarihi.* Tevabil Alkaç (Çev.). İstanbul: Alfa.

Yayın Geliş Tarihi: 15.06.2023

Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
R.S. Abdulmazhidov, M.G. Şehmagomedov, "İlisulu Mustafa Efendi'nin 'Tarih-i Harb' Adlı Eseri: Giriş, Tercüme ve Notlar." Çev: Yılmaz, Yusuf İslam. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 135-148.

Çeviri

İLISULU MUSTAFA EFENDİ'NİN 'TARİH-İ HARB' ADLI ESERİ: GİRİŞ, TERCÜME VE NOTLAR*

(MUSTAFA AL-İLISUVI'S HISTORICAL WORK "TARIKH AL-HARB":
INTRODUCTION, TRANSLATION AND NOTES)

Çeviren: Yusuf İslam YILMAZ**

Öz: Bu çalışma, İlisulu Mustafa Efendi'nin Arapça manzum olarak kaleme aldığı "Tarih-i Harb" adlı küçük bir tarihi eserinin tercümesidir. İlisulu Mustafa Efendi'nin daha önce bilimsel literatürde adı geçmemiştir, ancak makalenin yazarları onun hakkında bazı biyografik bilgiler elde edebildiler. Makale, Birinci Dünya Savaşı olaylarına adanmıştır ve Türk-Ermeni ilişkilerinin bazı yönlerine de değinmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, İlisulu Mustafa Efendi, İtilaf Devletleri, Almanya, Türkiye, Dağıstan Tarih Çalışmaları

Abstract: This article is a translation of Mustafa al-İlisuvi's short historical work "Tarikh al-Harb" written in verse in the Arabic language. Mustafa

* R.S. Abdulmazhidov i M.G. Şehmagomedov, "Tarih Al-Harb (İstoriya Voynı) Mustafı Afandi Al-İlisuvi: Predislovie, Perevod i Primeçaniya," Vestnik İnstituta İAE, 2 (Mahaçkale: 2016): 45-52. (Bu çalışmanın orijinali Rusça yayınlanmış olup, Tiflis İlya Devlet Üniversitesi, Uluslararası Kafkasya Araştırmaları Okulu hibesiyle desteklenmiştir. Makalenin Türkçe çevirisini Yusuf İslam Yılmaz yapmıştır.)

** ORCID: 0000-0002-1628-5907
Doktora Adayı, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
yusuify88@gmail.com.

al-İlisuvi was not mentioned in the literature before, but the authors of the article have managed to acquire some biographical information about him. The work covers the events of World War I and touches on some aspects of Turkish-Armenian relations.

Keywords: *World War I, Mustafa al-İlisuvi, the Entente, Germany, Turkey, Dagestan Historical Work.*

Gürcistan Millî El Yazmaları Merkezi'nde İlisulu¹ Mustafa Efendi'nin "Tarih-i Harb"² (Savaş Tarihi) başlıklı küçük bir eseri bulunmaktadır. Arapça yazılmıştır ve Birinci Dünya Savaşı olaylarına adanmış şiir biçiminde kısa bir denemedir. [Gürcistan Milli El Yazmaları Merkezi'nde bulunan] bu eser kopya olup yazar tarafından yazılan orijinali henüz tespit edilememiştir. Metin üzerine yapılan yorumlardan birisine göre bu eserin en az iki nüshasının olduğu varsayılabilir.

Korneli Kekelidze Gürcistan Milli Yazma Eserler Merkezi Arapça yazma eserler kataloğunda derleyenlerce yazma eser aşağıdaki özellikleri içermektedir: "Yazma Eser No: 576/I. LL. 1r-4v; 22x18; 20x14; 12 satır. Beyaz, Rus kâğıdı. Yazma ciltsiz ve işlemelidir. [Yazı stili] Dağıstan hat nesihi. Siyah mürekkep. Kenar boşluklarında metne yapılan yorumlar ve açıklamalar farklı bir el yazısıyla yazılmıştır. Yazının bitiş tarihi 18 Recep 1340/17 Mart 1922"³

Yazarın hayatı ve eserleri hakkında ne Rus edebiyatında ne de yerel biyobibliyografik eserlerde bilgi mevcuttur.

İİAE DNT RAN⁴, Tarih-i Harb'in Rusça çevirisinin yayına hazırlanma sürecinde, Gürcistan'dan genç bir araştırmacı olan Diana Moseşvili'den metni İngilizceye çevirdiğini ve tıpkıbasımıyla birlikte A.Tsereteli Üniversitesi Dergisinde yayımladığını belirten ve incelenmekte olan eserin yazarı hakkında bilgi bulmak için yardım isteyen bir mektup aldı. Kaydedilmelidir ki Arapça orijinaliyle onun (D. Moseşvili'nin) tercümesini karşılaştırdığımızda genç araştırmacının çalışmasının değerini düşürmeyen birtakım yanlışlıklar tespit

1 İlisu, Azerbaycan'ın Kah Rayonu'nda bulunan kentlerden birisidir. İlisu, rayonun doğusunda Kürmük Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Köyün nüfusu 2012 yılı itibarı ile 1.340'tır. İlisu'da 13. yüzyıldan bu yana yerleşim olup İlisu Sultanlığı'nın başkentiydi. Çevirmen Notu (Bundan sonra [ÇN])

2 Çevrilen bu makalede yazarlar 3 tür farklı sonnot kullanmışlardır. Bunlardan ilki müstensihler tarafından konulmuş derkenarlardır. Ramazan A. ve Magomed Ş., Mustafa Efendi'nin bu notlarını makalelerinde roma rakamları ile sonnot olarak göstermişlerdir. İkinci tür olan atf, yazarların kendi yorumlarını içeren ve çağdaş numaralandırma sistemi ile verilen sonnotlardır. Çalışmanın zenginleştirilmesi için ayrıca kullanılan literatür ise yazarlar tarafından metin içerisinde numaralandırılarak apa sistemi ile verilmiştir. Bu çeviride her bir tür ayırt edilmeksizin metin altı dipnot olarak verilmiş, ancak ayırımı sağlanması adına, aslına mutabık kalınarak o dipnotun sonuna derkenarlar için [IME], Ramazan ve Mogamed için [RM], Literatür için [L] ve çevirenin notları içinse [ÇN] kısaltmaları eklenmiştir.

3 R.V. Gvaramia i dr., *Katalog Arabşkih Rukopisey İnstituta Rukopisey İm. K.S. Kekelidze, Kolleksiya L – Vipust 2* (Tbilisi: 2002): 440. [L]

4 Kısaltmanın özgün hali: ИИАЭ ДНЦ РАН. Açılımı: "Институт истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра Российской академии наук" Türkçe karşılığı: "Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Federal Araştırma Merkezi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü". [ÇN]

ettik. Eserin/Yazının tarihlendirilmesinde bir hata yapılmıştır: 1320/1902 olarak verilmiştir ki bu hiçbir şekilde gerçeğe karşılık gelemez. Ayrıca D. Moseşvili dizelerden birisini şöyle tercüme ediyor:

*“So many women left their homeland forever
So many breast of Armenians’ were amputated.”*

*“Ne kadar çok kadın vatanı sonsuza kadar terk etti.
Ne kadar çok Ermeni’nin göğsü kesildi.”⁵*

Yazar, çok başka bir şey kastettiği için bu çeviri, metin içeriğini tamamen farklı yansıtıyor:

*Ve ne çok kadın esir düştü.
Ve onlardan ne kadar çoğunun göğsünü Ermeniler kesti.*

İncelenmekte olan çalışmanın hangi yazara ait olduğunun belirlenmesi son derece zordur. Sadece nisbesinin⁶ İlisu Sultanlığı’ndan⁷ geldiği iddia edilebilir. Bununla birlikte devam eden araştırmalarımız esnasında Dağıstanlı araştırmacı Ş.M. Hapizov’dan, İlisulu Mustafa Efendi hakkında bazı bilgiler, tarafımızca elde edildi. Hapizov, Bakü’de Murtuzaliev editörlüğünde Azerbaycan dilinde yayınlanan İlisu feodal yönetimine/mülküne adanan kaynak kitapta Mustafa Efendi hakkında oğlu İlisulu Abdülhamid tarafından yazılmış kısa bir makale olduğunu bildirdi. Bizim düşüncemize göre [yazılan bu makale] incelenen çalışmanın/yazının yazarı hakkında olduğuna inanmak için birçok neden vardır.

Bu kaynak kitabında kendisi hakkında şu ifadeler yer almaktadır: “İlisulu Mustafa-Efendi, 1882 yılında Zakatala ilçesi İlisu köyünde doğdu. İlköğrenimini köyünün Medresesinde Hacı Nurmuhammad Efendiden aldı. Mustafa Efendi daha sonra eğitimine Osmanlı İmparatorluğu’nda devam etti. Mustafa Efendi, mükemmel ilahiyat bilgisine ek olarak, iyi bir coğrafya, tarih

5 D. Moseşvili, Mustafa Efendi al-İlisui “The History of the War,” *Bulletin of Akaki Tsereteli State University*, 5 (Tbilisi: 2015). [L]

6 Sözlükte “ilgi kurmak, nisbet etmek, atfetmek; akraba olmak, yakınlık kurmak” gibi anlamlar taşıyan neseb kökünden gelen nisbe kelimesi (çoğulu niseb) “bir şeyin bir yere, bir aile, kabile veya topluluğa, bir din yahut mezhebe, bir meslek ya da sanata, bir sığata vb. bağlanması, onunla ilişkilendirilmesi” demektir. Kelime hakkında detaylı bilgi için bk. Casim Avcı, “Nisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Temmuz 2019). [ÇN]

7 Dağıstan kökenli halkların tarihsel olarak yaşadığı feodal mülkiyet. Günümüzde, İlisu Sultanlığı toprakları, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bir parçasıdır. [RM]

ve astronomi bilgisiyle öne çıktı. Avarca, Arapça, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi biliyordu. 1914-1930'da İlisu'da bulunan Cuma Cami'sinde Dibir⁸ olarak çalıştı. 1918-19'da Türk Korgeneral Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun Zakatala alayının (1600 kişi) oluşumunda aktif rol aldı. Pan-İslamcı görüşleri ile tanınan Mustafa Efendi, 1930'da meydana gelen Zakatala ayaklanmasının bastırılmasının ardından burada ortaya çıkan din karşıtı kampanya sırasında vuruldu.⁹

Gerçekten de sunum tarzı, metinde kullanılan renkli tamlamalar ve metaforlar/mecazlar, yazarın mükemmel Arapça hâkimiyetine ve aldığı yüksek düzeyde geleneksel Müslüman eğitime tanıklık ediyor. Ve metinde Rusizm¹⁰ ve teknik terminolojinin kullanılması, Mustafa Efendi'nin zamanına göre her yönden gelişmiş, Rusça konuşan bir kişi olduğunu gösterir. Makale belli bir dereceye kadar savaşan tarafların birisine methiye olarak algılanabilir. Korneli Kekelidze Gürcistan Milli Yazma Eserler Merkezi yazma eserlerinin paleografik açıklamalarının yazarları, metne yapılan yorum ve açıklamaların farklı bir el yazısıyla yapıldığını iddia ediyor, ancak bu onların başka biri tarafından yazıldığı anlamına gelmiyor. Bizce bunlar da eser sahibine ait olmakla birlikte daha küçük bir el yazısıyla yazılmıştır.

Mustafa Efendi'nin, Birinci Dünya Savaşı'nın basında yer alan belli olaylarını çalışmasının kenar boşluklarında eklemesi, Mustafa Efendi'nin dünya siyasetinin karmaşık değişimler konusundaki farkındalığına, 20. asrın başlarında bölgesel ve küresel ölçekte jeopolitik süreçlere olan ilgisine tanıklık ediyor. Yazar, muhalif kamplar¹¹ hakkında net bir fikre sahip, bazı durumlarda diğer ülkeleri Birinci Dünya Savaşı'nın uçurumuna çeken nedenleri gösteriyor. Bu bilgiler genel olarak bilinir ancak "Vahşi Tümen"¹²de aktif rol alan Dağıstanlıların, Kafkasya'daki Birinci Dünya Savaşı ile ilgili olayların algılanmasının bir yansıması olarak kesinlikle ilginçtir.¹³

Aynı zamanda, Türkiye'nin ve daha küçük ölçüde de müttefiki Almanya'nın ajitasyon ve propaganda ile yüceltilmesi ve münferit olayların yüceltilmesi

8 Kâtip demektir. [ÇN]

9 S. N. Murtuzayev, *İlisu Ensiklopedik Məlumat Kitabı*, Pervod: Ş. M. Hapizov (Bakı: 2005): 103. [L]

10 Rusizm, özellikle, Slav dillerinde, Bağımsız Devletler Topluluğu dillerinde ve Rusya'daki diğer dillerde kullanılan Rusça kökenli kelimeler, ifadeler veya dilbilgisi yapıları ifade etmektedir. [ÇN]

11 Burada muhtelif kamplardan kastedilen İttifak ve İtilaf Devletleri'dir. [ÇN]

12 II. Nikola'nın emriyle 23 Ağustos 1914'te kurulan Kafkas Yerli Süvari Tümeni'ne gayri resmî olarak "Dikaya Diviziya" yani Vahşi Tümen deniliyordu. 1917 yılında devrim sonrası kurulan hükümet bu birliği dağıtmıştır. [ÇN]

13 H. M., Donogo i Z. Ş. Bahtanova, *Dagestantsı-Uçastniki 1-y Mirovoy Voyny. 2-y Dagestanskiy Konnyy Polk* (Mahaçkala: 2014). [L]

açıkça görülmektedir. Eser, 1914-1917 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı cephelerinde meydana gelen olayları anlattığı için yarım kalmıştır. Belki de bu seçicilik, sonraki yılların, genel olarak Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları gibi, Osmanlı İmparatorluğu için çok daha dramatik olmasından kaynaklanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı olaylarına adanmış, Dağıstan kökenli “Дюнъя даву ну гетишини гъакъында маълуматлар - Dunya Davunu Getişini Hakkında Malumatlar” (Dünya Savaşının Seyri Hakkında Bilgiler) adlı başka bir eserin varlığından bahsetmeye değer. Kumuk dilinde ve ayrıca şiir biçiminde A.S. Karamurzaev tarafından yazılmıştır ve 1914–1922 yıllarında meydana gelen olayları kapsar. Eser, 1980 yılında tanınmış Dağıstanlı oryantalist G.M-R. Orazaev¹⁴ tarafından bulundu ve aynı zamanda metnin çevirisi yapıldı.¹⁵ İdeolojik nedenlerle bu eserin tercümesi ve yayımı uzun bir süre ertelenmiş ve ancak son yıllarda çeşitli çalışmalarda yayımlanmıştır.¹⁶

“Tarih-i Harb” ve “Dünya Savaşı'nın Seyri Hakkında Bilgiler” içeriklerinin karşılaştırmalı analizi, aralarında pek çok ortak nokta olduğunu ortaya koymaktadır. Yabancı dildeki kelime dağarcığının kullanımı, belirtilen dünyanın ve bölgesel tarihî olayların güvenilirliği, her iki eserin de belirli bir miktarda yazarın öznelliği ile belgesel niteliğine tanıklık eder. Her şeyden önce “Tarih-i Harb”in içerik tarafıyla ilgilendiğimizi göz önünde bulundurarak anlamsal satır arası çevirisini gerçekleştirdik. Metin sayfalarına yazarın kendisi tarafından yapılan yorumlar sayfa sayfa verilirken, bazı açıklamalarımız da ondan sonra verilmiştir.¹⁷

14 Gasan Magomedrasuloviç Orazaev, tarihçi, Türkolog ve yazar. Kafkasya'daki Türk dili ve tarihi ile alakalı çok sayıda makale ve kitaplarıyla tanınmıştır. [ÇN]

15 Orazaev G. M-R., “Novie Pismennie Materiali Na Turkskih Yazıkah, Obnarujennie v 1979-1985 gg.,” *İzuçenie İstorii i Kulturu Dagestana. Arheografiçeskiy Aspekt* (1988) 25, 32–34. [L]

16 Orazaev G. M-R., “İstoriceşkaya Poeta Abuşa Karamurzaeva o Pervoy Mirovoy Boyne,” *Vestnik İstituta İstorii, Arheologii i Etnografii RAN* 3 (2014): 102. [L]

17 Yazarların burada belirtmiş oldukları tasnifle ilgili olarak çevirinin başında bir açıklama düşünülmüştür. [ÇN]

Metnin Çevirisi

İlisulu Mustafa Efendi'nin Allah'a Muhtaç Olan "Tarih-i Harb"i:

Avrupa'nın¹⁸ merkezinde ve Asya'nın batısında tüm insanlığa zarar veren bir savaş vardı.

En Büyük Yaratıcı olan Rabbin iradesiyle, o [savaş], Sırp¹⁹ topraklarında başladı.

Ve ondan gökler ve [yer] batıdan doğuya titrediler. Ağustos ortasında savaş başladı.

Batıdakiler korkudan geri adım attılar.

Avusturya, üst düzey bir memurun cinayetini işleyenlere savaş ilan etti.²⁰

Bu sırada Sırbistan yardım talebiyle Rusya'ya başvurdu.²¹

Buna karşılık, Almanya, Rusya ve Sırbistan'a savaş ilan etti.

Sonra İngiltere savaşa dâhil oldu. Al-Ufrunj²², onlarla dayanışma içindeydi ve Almanlara²³ savaş ilan etti.

Belçika²⁴ da Almanlara savaş ilan ederek Fransa'yı destekledi. Ayrıca Japonya²⁵ Almanlara karşı savaşmaya başladı.

Karabağ^{26,27} da Sırbistan'a yardıma başladı.

18 Avrupa, dünyanın beş parçasından birinin adıdır ve Asya, dünyanın diğer bölümünün adıdır. Aralarında kara bağlantısı vardır. Birincisi doğudan, ikincisi batıdan. Coğrafya alanında bilgisi olan herkes bunu bilir. [IME]

19 Balkan ülkelerinden birinin adı. [IME]

20 Bu Veliht prens olan [kişi] Avusturya imparatorunun oğluydu. Bosna-Hersek (Arap) bölgesinde Avrupalıların kendilerinin yaptığı bir bomba patlamasında öldü. Bu cinayet tüm Avrupa'yı saran bir savaşa neden oldu. [IME]

21 Avusturya askeri harekâta başladığında, Sırbistan Rusya'ya yardım isteyen bir telgraf gönderdi. [IME]

22 Anlamı Frans (Fransa) Devleti'dir. [IME]

23 Yazar Rus dilinden bir kelime olan "немц - Nemts" (Alman) kelimesini kullanıyor. [RM]

24 Avrupa ülkelerinden biri. [IME]

25 Asya'nın en doğusundaki eyalet. [IME]

26 Avrupa'daki Balkan devletlerinden biri. [IME]

27 Metinde: Arapça "Джибал ал-асвад - Jibal Al-Asvad" – Karadağ. [RM]

Türkiye, Enver^{28,29} önderliğinde, Avrupa prangalarından kurtuldu³⁰ ve İngilizlere savaş ilan etti.

Böylece kendini zincirlerden kurtardı ve özgürlük güneşi onun [Türkiye'nin] üzerine doğdu.

Savaşın başlamasından iki ay sonra Türklerin dâhil olması, müttefiki Almanya'yı memnun etti.

Rusya'dan ayrılıp Almanların yanına geçen Bulgar ordusu³¹ Fransa'ya³² karşı harekete geçti.

İtalya³³ da savaşa girdi, ancak daha sonra Almanlarla, kardeşleriyle olan ittifakından ayrıldı ve görevini yerine getirmedi.³⁴

Afrika'daki Portekizliler³⁵ Almanlarla savaşa girdi. Romanya³⁶ da Almanya'ya karşı savaşa katıldı.

Ve Batı Avrupa iki kefeli bir terazi gibi bölündü.³⁷ Ve bir kefedeki Avusturya, Almanya ve daha sonra onlara katılan Türkiye ve Bulgaristan karada, havada ve denizde savaştı.

Diğer tarafta Rusya, Fransa, İngiltere, Sırbistan ve Romanya vardı. İtalya, Japonya, Portekiz, Belçika ve Karadağ da bu savaşa katıldı.

28 Türk devletinin lideri kabul edilen, baş vezir, saygıdeğer Enver Paşa. Allah ömrünü uzatsın. [IME]

29 Enver Paşa (1881-1922) Osmanlı askerî ve siyasi lideri, ideolog ve Pan-Türkizm hareketinin uygulayıcısıdır. "Genç Türkler" hareketinin liderlerinden birisidir. 1921-1922 yıllarında, Orta Asya'da Basmacı hareketinin liderlerinden birisidir. [RM]

30 "Prangalarından kurtuldu" ifadesi, Türkiye'nin yabancılara yönelik tüm ayrıcalıkları [kapitülasyonlar] kaldırdığı anlamına gelir. [IME]

31 Avrupa'daki Balkan devletlerinden biri. Bulgaristan, savaştan önce Rusya'nın müttefikiydi, ancak savaş sırasında siyasi çıkarları nedeniyle Almanya'nın yanında yer aldı. Selanik'te Fransa ve İngiltere ordularıyla savaştı. [IME]

32 Savaşa Üçlü İttifak tarafında giren Bulgaristan, İtilaf Devletler ülkeleri tarafından "Slavların Haini" olarak görülmeye başlamıştır. [RM]

33 İtalya, Almanya ve Avusturya'nın müttefikiydi, ancak daha sonra İngiltere ve Fransa'ya katıldı ve Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmaya başladı. [IME]

34 Yazar metindeki yorumlarda "İtalya, Almanya ve Avusturya'nın müttefikiydi, ancak daha sonra İtilaf Devletlerine katıldı" yazıyor. Gerçekten de İtalya Üçlü İttifak'ın üyesiydi ve savaşın başından itibaren tarafsız kaldı ve 1915'te uzun bir tereddütten sonra İtilaf Devletlerinin yanında yer aldı. [RM]

35 Atlantik kıyısında bulunan Avrupa devletlerinden biri. [IME]

36 Avrupa devletlerinden biri. [IME]

37 Yani yazar, Avrupa ülkeleri birbirine yaklaşık eşit kamplara ayrıldığı düşünüyor. [RM]

Avrupa'nın geri kalan yöneticileri ise bekle-gör tavrını aldılar.

Ve askeri eylemler Japonya yakınlarında, Sırbistan, Belçika, Rusya, Almanya bölgelerinde gerçekleşti.

Hatta geri kalan bölgelerde askerî hazırlıklar yapıldı ve tahkimatlar inşa edildi.

Sırbistan ve Belçika işgal edildi ve orada yaşanan şeyleri tarif etmek imkânsız.

Karadağ'ın Rusya'yı çok sinirlendiren bir ateşkes³⁸ ilan ettiğini öğrendik.

Fransız topraklarında savaş ateşi yükseldi ve Frank ve Alman saldırıları³⁹ birbiriyle [kafa kafaya] çarpıştı.⁴⁰

Almanya birleşik rakipleri üzerinde zafer kazanmaya başladı ve bunun haberi bütün dünyada yayıldı.

Güney Kafkasya ile Muş⁴¹, Tiflis ve Van⁴² askerî harekâtların arenası⁴³ oldu.

Başlangıçta savaş, Rusya'nın rakipleri için başarıyla gelişti. Ruslar, mülkiyetindeki toprakları bırakarak geri çekildi.

Bazıları⁴⁴ bu duruma çok sevinirken, diğerleri⁴⁵ ise üzüldü.

Mihail Nikolayeviç⁴⁶ Kafkasya'da vali ve başkomutan oldu ve İmparator Nikolay, onların (Gürcülerin) Türklere saldıracağını umarak Tiflis'e geldi.

38 Ocak 1916'da Karabağ yönetimi bir teslimiyet imzaladı ve onun toprakları Avusturya birliklerince işgal edildi. [RM]

39 Metinde "Dalgalar". [RM]

40 Belki de yazar, bir dizi savaştan sonra iki tarafın da tarihsel gerçekliğe paralel olan, stratejik bir avantaj elde etmediğini kastediyor. [RM]

41 Nüfusunun çoğunluğu Ermeni olan, Batı Ermenistan'daki tarihî şehir. Günümüzde Türkiye'de aynı adı taşıyan bölgenin merkezidir. [RM]

42 Aynı adı taşıyan gölün doğu kıyısındaki şehir. Şimdi Türkiye'nin bir parçasıdır. [RM]

43 Bu bölgelerde Müslümanlar ceza olarak çok sayıda Ermeni'yi katlettiler ama zulmetmediler. [IME]

44 Yani Müslümanlar. [IME]

45 Yani Çar Nikolay. [IME]

46 Büyük Knez Nikolay Nikolaeviç (genç) 1915-1917'de Kafkasya valisi ve Kafkas Cephesi Başkomutanı olduğun için burada yanlışlık yapılmıştır [RM]

Tur^{47,48} Dağı civarında, İngilizler başarısız olurken, Türkler bir dizi başarılı savaş yaptı.⁴⁹

Türkler, Mısır şehirlerini fethetmek için kanala^{50,51} ulaştılar. Rusya ise Kafkasya'nın güneyini işgal etti.

Ermeniler ise Erzurum bölgesinin Rusya tarafından ele geçirilmesini kolaylaştırmak için casusluk faaliyetlerini hızlandırdılar.⁵²

Ve Rusya, casusluğun yardımıyla oraya muzaffer bir şekilde girdiğinde, tüm Müslümanlar büyük üzüntülerini dile getirdiler.

Erzurum gibi Trabzon⁵³ da Rus birlikleri tarafından işgal edildi ve yıkıma uğradı.

Ermeniler⁵⁴, adalet ve merhameti bilmeksizin camileri⁵⁵ yıktı.

Ardahan⁵⁶ ve Kars'ta⁵⁷ da zulmettiler.⁵⁸

Ve pek çok toprak yakılıp yıkıldı ve harap oldu. Ve kaç köyde sakinler gözyaşı döktü!

Ve eskiden büyük olan kaç şehir⁵⁹ şimdi aşağılandı.

47 Yazar Doğu Arapların Sina Dağı olarak adlandırılan yer adına "Tur" adını kullanıyor. [RM]

48 Sina yarımadası Türklerin kazandığı, Türk-İngiliz savaşının gerçekleştiği yarımadadır. Tur-bu dağ "Turu Sayna"dır. [IME]

49 Metinde "alçakgönüllü". [RM]

50 Bu Süveyş Kanalı'nı ifade eder. [RM]

51 Bu, Akdeniz ve Kızıldeniz arasında yapılan Süveyş Kanalı'dır. [IME]

52 Aynı adlı şehrin bulunduğu Kuzey Doğu Türkiye'de bir bölge. 1916'da Erzurum, Nisan'dan yaz 1917'ye kadar Kafkas Cephesi'nin Rus birlikleri tarafından işgal edildi. [RM]

53 Türkiye'de Karadeniz kıyısında aynı adı taşıyan idari merkezi olan bir il. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk ve Rus orduları arasında büyük askeri hareketlerin yeri oldu. [RM]

54 Başka bir nüshada Ermeni Kelimesi "namrani" olarak verilmiştir – نمرني [IME]

55 Gazetelerin bildirdiğine göre Ermeni birlikleri tarafından yok edildiler. [IME]

56 Aynı adla bölgenin bulunduğu Türkiye'nin doğusundaki şehirdir. Türk-Rus savaşının sonucu olarak Rus İmparatorluğu'nun parçası oldu. Ancak, Kars Anlaşması'na göre Türkiye'ye geri döndü [bırakıldı]. [RM]

57 Eski bir Gürcü yerleşimi olup, daha sonra Kars bölgesinin bir ilçesi oldu. Yukarı Kura'nın kıyısında yer almaktadır. [RM]

58 Onlar yaşlıları ve gençleri, kadınları ve çocukları öldürdüler. [IME]

59 Ermeni zulümlerinden dolayı. [IME]

Ve ne çok kadın⁶⁰ esir düştü. Ve onlardan ne kadar çoğunun göğsünü Ermeniler kesti.⁶¹

Türkler, Ermenilere karşılık vermeye başladılar ve anladılar ki karşılık vermek daha iyi.

Ve Ruslar, Van'a girdi⁶² hatta savaş esirlerini çeşitli işkencelere maruz bıraktılar. Ve onların çoğu Sibiryaya sürgün edildi.⁶³

Alman uçakları⁶⁴ Fransa'ya⁶⁵ ve Londra'ya⁶⁶ bombalar atıyordu ki gazetelerde bildirildiğine göre defalarca bombalandılar.

İngiltere bu saldırılara karşı kendini savunmaktan aciz kaldı.

Almanlar havadaki savaşta zafer kazanarak bütün dünyayı şaşırttı.

Ayrıca, Almanlar sık sık Fransız ve İngilizleri denizde savaşa zorladı.

Ve bu Almanlar, Amerika'da⁶⁷ ve Asya'da, vahşet yapanların ışığını güneş gibi ünlendiler.

Alman denizaltılar⁶⁸ pek çok İngiliz ve Fransız⁶⁹ gemisini batırdı.

Türk gazeteleri sayfalarında bildirilen Alman mayınlarıyla batırılan gemi sayılarının listesini tutmak kolay değildi.

Almanlar Baltık'a da hâkim oldu.⁷⁰

İngiltere ve Fransa büyük gemilerini Dardanel'e⁷¹ gönderdi.

60 Kars, Ardahan, Acar ve Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinden Müslüman kadınlar. [IME]

61 Kelimenin çoğulu نمرني [IME]

62 Savaşla. [IME]

63 Sibir bölgesi, Gazete haberlerine göre esir düşen Türklerin sürgün edildiği Rus bölgelerinden birisidir. [IME]

64 Bu zeplindir ki Avrupa semalarında kuşlar gibi süzülür. [IME]

65 Yani Fransa'daki şehirlere. [IME]

66 İngiltere'nin başkenti. [IME]

67 Yani Almanya, Amerika kıtasında ve Asya kıtasındaki ülkelerde ünlendi. [IME]

68 Bu gemiler suya dalan ve suyun altından giden, kimsenin fark etmediği gemilerdir. [IME]

69 Gemi [yerine kullanılan] "safain" kelimesi "Fransız" kelimesini tamamlamaktadır. [IME]

70 Yani Avrupa'nın kuzeyinde yer alan Baltık Denizi. [IME]

71 Ege Denizi'nin Marmara Denizine, Boğaz'dan geçerek Karadenize bağlayan Boğaz. Birinci Dünya Savaşı için stratejik öneme sahip Dardanel'de, İtilaf Devletleri ve Türkiye arasında ağır savaşlar yaşandı. [RM]

Ve onlar, aylar boyunca Ruslarla bağlantı kurmak için onu [Dardanel'i] yarıp geçmeye çalıştılar.⁷²

Ancak Türkler bu girişimlere engel oldular.

Ve orada vatanlarını terk eden insanlarla⁷³ beraber kaç gemi battı.

Ve Türk topraklarının darbeleri altında boğularak öldüler.

Ve amaçlarına ulaşamayacaklarını idrak eden Batılılar⁷⁴, üzüntüyle geri çekildiler.

Onlar boğazları geçemeyeceklerini⁷⁵ anladılar. Ve Ruslar için [savaş] müttefiklerinin desteği olmadan çok zor olacaktı.

Ve onlarla bağlantı kurmazlarsa, bu bölünmeye yol açacaktır.

Ve gerekli olan şey kararlı adımlar atmaktır.

Ve sonra Bağdat'a⁷⁶ doğru savaşmaya başladılar.

Orduları okyanusun diğer tarafında⁷⁷ ortaya çıktı ve Bağdat'a yöneldi, ancak, Türkler yollarını tıkadı.

İran'daki Rus birlikleri de onlara katılmak için ilerledi, ancak Türkler tarafından karşılandı.

Batılılar, Goltz Paşa⁷⁸ komutasındaki Türk birlikleri Kût'ül-Amâre'de^{79,80} onların birliklerini kuşattığında bozgunu yaşadılar.

72 [Onlar] müttefik ve arkadaşlardı. [IME]

73 Bunlar kendi vatanlarını terk eden İngiliz ve Fransız askerleriydi. [IME]

74 Böylece İngiliz ve Fransız askerleri ölümden kurtulmuş oldu. [IME]

75 Dardanel Boğazı. [IME]

76 Ruslarla bağlantı kurmak için Bağdat'ı ve kuzeyindeki Türk ve İran topraklarını Rus Kafkasya'sına kadar ele geçirmeyi amaçladılar. [IME]

77 Hint Okyanusu kıyısı. [IME]

78 Colmar von der Goltz, Goltz Paşa - Uzun süre Osmanlı padişahlarının hizmetinde olan Alman Mareşal General. Askerî eğitim kurumlarından sorumluydu. Aslında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk birliklerinin hareketlerinden sorumluydu. Mezopotamya'daki Alman ve Türk birliklerinin yönetimini elinde toplayarak İngiliz birliklerini yendi, ancak bir süre sonra öldü. Kendi isteğiyle İstanbul'da toprağa verildi. [RM]

79 Bu yer Bağdat bölgesindedir. Goltz Paşa komutasındaki Türkler burada İngiliz askerleri tarafından kuşatıldı. Bu Alman general Türk askerlerini 15 seneden fazla eğitmiştir. Savaş başladıktan sonra Türkiye'ye gelmiş ve Türk askerlerinin komutanı olmuştur. [IME]

80 Bu, Birinci Dünya Savaşı'nın Mezopotamya [Irak] Cephesinin bölümlerinden birisidir. Kût'ül-Amâre şehrinin, Colmar von der Goltz önderliğindeki Türk birlikleri tarafından kuşatılması ve ele geçirilmesi Mezopotamya'daki İngiliz Savaş Kuvvetleri için büyük bir yenilidi. [RM]

Bu, gazete haberlerinden öğrenildi.

Aynı zamanda, Rus birlikleri İran'da geri çekildi.

Nikolay⁸¹ cepheye geldi ve Almanlara karşı savaşıyan orduya liderlik ederek onlara layık bir direniş sağlamak istedi.

Ancak kısa süre sonra korktu⁸² ve yenilgiden kaçarak cepheden eve döndü

Alman birlikleri, Rusya'nın batı sınırlarına yaklaştı ve onları geçmekle tehdit etti.

Askerî harekâtlar sonucunda Almanya, Varşova, Riga ve diğer benzer şehirleri yönetmeye başladı.

Ve rakiplerinin geri çekilmekten başka seçenekleri kalmadı.

Yazı mübarek Recep ayının 18'inde 1340'ta (17 Mart 1922) tamamlandı.

Yazılanlar sonsuza kadar kalır ama hayat yavaş yavaş son bulur.

Kul günahkâr, Allah ise bağışlayıcıdır. Bu yazı 1340'ta/1922'de bitti.

81 Nikolay devrik Rus Çarı'dır. Gazetelerde yazdığına göre Alman cephesine ulaştı. [IME]

82 [O], ön cephede olmaktan korkmuştu. [IME]

KAYNAKÇA

- Avcı, Casim. "Nisbe." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 142-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gvaramia, R.V. i.dr. *Katalog Arabskih Rukopisey İnstituta Rukopisey İm. K.S. Kekelidze. Kolleksiya L – Vıpusť 2*. Tbilisi: 2002.
- Donogo, H. M. i Bahtanova, Z. Ş. *Dagestantsı-Uçastniki 1-y Mirovoy Voynı. 2-y Dagestanskiy Konny Polk*. Mahaçkala: 2014.
- Orazaev, G. M-R. "Novie Pismennie Materialı Na Turkskih Yazıkah, Obnarujennie v 1979-1985 gg." *İzuçenie İstorii i Kulturu Dagestana. Arheografiçeskiy Aspekt*. Mahaçkala: 1988.
- Orazaev G. M-R. "İstoriçeskaya Poeta Abuşa Karamurzaeva o Pervoy Mirovoy Boyne." *Vestnik İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii RAN* 3. Mahaçkale: 2014.
- Moseshili, D. "Mustafa Efendi al-İlisui "The History of the War." *Bulletin of Akaki Tsereteli State Universiti*, 5 (2015): 183-209.
- Murtuzayev, S.N. *İlisu (ensiklopedik məlumat kitabı)*. Perevod Ş. M. Hapizov, Bakı 2005.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 74 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaşılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağırısı **75. sayı** içindir. Makale son gönderim tarihi **15 Mart 2024**'dür.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış ve yayımına karar verilmemiş, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD İlişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayınlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
 - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
 - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
 - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
 - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
 - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 200 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 200 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 130 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 220 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) /
British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni İlişkileri Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2022 / Editör: Alev Kılıç	120 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset /
Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazyayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR96000620001810006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM

AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

ISSN: 1303-068X

9 771303 068004

Fiyatı: 100 TL